

24813
1724

ПЕДАГОГИКА

ПЕДАГОГИКА

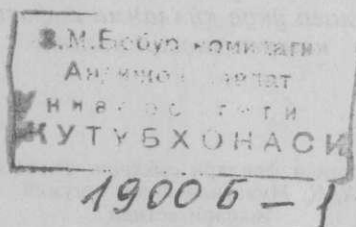
*Ўзбекистон Республикаси халқ таълими
вазирлиги ўқув қўлланма сифатида
нашрга тавсия этган*

Педагогика фанлари доктори, профессор
А. Қ. Мунавваровнинг умумий
таҳрири остида

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1996

Маълумки, республикамызда мустақиллик тантанасига ҳам олий ўқув юртлари учун педагогика фанидан ўқув қўлланмалари нашр этилган. Бироқ уларнинг барчаси коммунистик фирқа ва совет тузуми ғоялари асосига қурилган эди.

Қўлингиздаги ўқув қўлланма ўша иллатлардан холи бўлиб, унда истиқлол руҳи, миллий тарбия анъаналари ўз ифодасини топган.

II 29

Педагогика / А. Қ. Мунавваровнинг умумий таҳрири остида.—Т.:Ўқитувчи, 1996.—200 б.

ББК 74.20я73

П 430300000—127
353(04)—96 129—96

ISBN 5-645-02727-2

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1996 й.

I ҚИСМ ПЕДАГОГИКАНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

I Б О Б

ПЕДАГОГИКА ФАНИ, УНИНГ МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ

Мустақил Ўзбекистонимизда ислохотлар тобора кенг қулоч ёймоқда. Ҳаётимизнинг барча жабҳаларида, жумладан ёш авлод таълим-тарбиясида ҳам кескин ўзгаришлар содир бўлмоқда. Маънавиятимизни қайта тиклаш, янада бойитиш борасида умум-халқ кураши бошланди. Қуёш нурига зор бўлган алломаларимизнинг ўтмиш қаъридаги пурмаъно асарлари ёруғлик юзини кўрмоқда.

Республикамызнинг ижтимоий, иқтисодий камолоти ёш авлоднинг саъйи-ҳаракатларига боғлиқ эканлиги энди ҳеч кимга сир эмас. Усиб келаётган ёш авлод ва уларнинг келажакда қандай касб-кор эгаллашларига қараб, республикамыз келажакда қандай тасаввур қилса бўлади. Келажак—ёшларники. Ёшлар фаолияти фаровон ҳаётимиз мезонидир. Худди шу маънода ёшларнинг таълим-тарбиясига жиддий эътибор бермоғимиз лозим. Ёшлар таълим-тарбияси ҳар бир ота-онанинг, ўқитувчи-тарбиячининг Ватан олдидаги муқаддас бурчларидир.

Савол туғилади: улар таълим-тарбия борасида нима қилишлари, қандай йўл тутишлари, нимага эътибор беришлари лозим? Бу ва бошқа саволларга маълум даражада педагогика фани жавоб беради. Педагогика фани нима ва у қачон пайдо бўлган? Мазкур саволга жавоб беришдан олдин тарихий манбаларга мурожаат этайлик. Манбаларда ёзилишича, кишилиқ жамияти пайдо бўлгач, ижтимоий ҳаётда орттирилган тажрибаларни қуйи авлодга ўргатиш эҳтиёжи туғилди. Тажрибаларнинг тўпланиши натижасида таълим-тарбиянинг дастлабки омиллари вужудга келди. Табиат, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги тажрибалар асосида маълум билимлар бойиб борди. Таълим-тарбия ишлари билан шуғулланувчи тарбиячилар касб-ҳунар ҳомийлари сифатида ажралиб чиқа бошлашди. Уларнинг таълим-тарбия борасидаги фаолиятлари ва тўплаган тажрибаларидан ўринли фойдаланишлари педагогика фанининг вужудга келишига олиб келади. Шу аснода дастлабки мактаб кўринишидаги муассасалар вужудга келди, тараққий этди. Шундай қилиб, педагогика таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифалари, уларнинг мазмуни, усуллари ҳамда ташкил этиш шакллари ҳақида маълумот берувчи фанга айланди.

Демак, педагогика фани ўсиб келаётган ёш авлодни баркамол инсон қилиб тарбиялаш учун таълим-тарбиянинг мазмуни, умумий қонуниятлари ва амалга ошириш йўллари ўргатувчи фандир.

Баъзан, педагогика фанининг нима кераги бор? Педагогикадан хабари йўқ, лекин болаларига яхши тарбия берган инсонлар кўп-ку? Ёки аксинча, педагогика фанини билган ҳолда ҳатто ўз болаларини рисоладагидек тарбиялай олмаганлар озмунчами, деган саволлар эшитилиб қолади.

Шуни унутмаслик керакки, педагогика фани ютуқларисиз жамиятни олға силжитиш ғоят машаққатли кечади.

Агар педагогика фанидан хабарсиз бўлган кишилар педагогика фанини ўз вақтида ўрганиб, ютуқларидан самарали фойдаланганларида болаларни ҳам яхшироқ тарбиялаган бўлур эдилар. Педагогикадан яхши хабардор кишилар эса ўз билимларини тажрибада ишлата олмаганликлари учун болаларни тарбиялашда муваффақиятга эриша олмаганлар.

Педагогика фанини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан пухта ўрганиш лозим. Таълим-тарбиядан кўзланган мақсадни англаш ва улар тизимида янги билимлар бериш — болаларни тўғри тарбиялаш шартидир. Бунда тарбиячининг беғараз меҳнати, болаларни севиши ва уларга жон фидо айлашлари тарбия самарадорлигини таъминлайди.

Тарбиялаш ғоят нозик санъат бўлиб, унга жуда жиддий ёндошмоқ даркор. Айниқса, педагогик ишини ўзига касб қилиб олган кишилар мазкур фанни чуқур ва пухта билишлари шарт. Педагогика фанидан беҳабар тарбиячилар ўзлари билмаганлари ҳолда болаларда камчилик, нуқсонларнинг вужудга келишига сабаб бўладилар, уларнинг қобилиятларини бўғиб қўядилар, ўсишига халал берадилар.

Ҳозирги кунда педагогикани (ихтисосликдан қатъи назар) ҳамма билиши лозим бўлган фан деб ҳисоблаш лозим, чунки инсонлар ҳаёт фаолиятлари даврида таълим-тарбия ишлари билан маълум даражада шуғулланишга мажбурдирлар. (Ҳеч бўлмаганда ўз фарзандлари тарбияси билан шуғулланидилар-ку?!)

Юқорида таъкидлаганимиздек, таълим-тарбия қишилик жамияти пайдо бўлганидан буён мавжуддир. Ибтидоий жамоа даврида таълим-тарбия умумнинг иши ҳисобланган. Қулдорлик жамоаси даврига келиб қулдорнинг боласига бериладиган тарбия билан қулнинг боласига бериладиган тарбияда тафовут вужудга келди. Бу даврга келиб тарбия борасида уйғониш (резонанс) даври бошланди десак муболаға бўлмайди. Чунки таълим-тарбиянинг тамал тошини белгилайдиган қонун-қоидалар, урф-одатлар тизими шаклланди, тараққий этди. Уқитувчи—тарбиячи фаолият тизими ва унга қўйилган талаблар мукамалликка эриша борди.

Бироқ, ижтимоий жараёнда тўпланган тажрибалар тарбия

мазмунини ташкил этса-да, уларнинг ҳаммасини ёш авлодга ўргатишнинг имконияти йўқ эди. Фақат халқ таълими тизимига кирувчи бўғинлар орқали орттирилган тажрибанинг муайян қисмини қамраб олиш мумкин эди.

Бу ерда ҳам муаммо туғилди. Ҳозирги кунда барча хилдаги тажриба шакллари тарбия мазмунини ташкил эта оладими, ёш авлод тарбиясига алоқадор тажрибаларни қандай ажратиш мумкин, ким бундай иш билан шуғулланади?

Табийки, барча хилдаги тажриба шакллари ҳам тарбия мазмунини ташкил этавермайди. Чунки:

— биринчидан, ҳар қандай ўтмиш тажрибасида жисмоний, маънавий-ахлоқий жиҳатдан эскирган, яроқсиз томонлар мавжуд;

— иккинчидан, педагогика, хусусан ўзбек халқ педагогикаси тараққиётида жуда мураккаб бўлган томонлар (ҳатто бу мураккабликнинг номаълум қисмлари) мавжудки уларни ёшлар дафъатан ўзлаштира олмадилар. Масалан, шарқ фалсафаси ёки мутафаккирларимизнинг маънавий меросини фалсафа, табиий ва гуманитар фанлар, диний манбалардан яхши хабардор бўла олмаганлигимиз сабабли ўрганишимиз қийин кечади;

— учинчидан, тарбияланувчиларнинг ёш хусусиятларига кўра ва ҳам усулий, ҳам моддий асоснинг етишмаслиги сабабли тўпланган тажрибанинг ҳаммасини олиш имконияти йўқ ва ҳоказо. Энг муҳими, жамият тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларига ва келажакда кутиладиган ўзгаришларни ҳисобга олиб тарбия мазмунини шакллантириш даркор.

Масалан, қулдорлик жамиятида мавжуд бўлган тарбия усуллари капитализм жамиятига тадбиқ этиб бўлмайди. Европа таълим-тарбиясини ўзбек халқи тарбиясига сингдиришга ҳарakat қилиш қалтабинликдир. Мазкур муаммонинг мақбул йўли ҳар бир халқ ўзининг камолотга эришувида ўзига мос таълим-тарбияни жорий қилиши ва бу борада умумбашарият томонидан тўпланган тажрибаларнинг самарали жиҳатларини танлай олиши ҳам шу баробарида ҳаётга тадбиқ этишидир. Биз хоҳлаймизми, йўқми ҳар қандай жамият ўзига хос таълим-тарбияга муҳтож ва бундай таълим-тарбияни яратади ҳам. Жамиятга зарар келтирувчи жиҳатларни қабул қилмайди, балки уни тагтуги билан йўқотиш учун курашади ва ўзлигини топишга интилади. Бундай ҳолат тарихни яхши билган ўқувчига кун каби равшан.

Ўзбек педагогикасининг вазифаси республикамызда яшовчи турли миллат-элатларнинг орзу-истакларига монанд таълим-тарбиянинг ҳам назарий, ҳам амалий муаммоларини миллий кадриятлар асосида тўғри ҳал этиб беришдир. Бунда ислом дунёсида қалам тебратган алломаларимиздан тортиб, ҳозирги кунимизда фаолиятда бўлаётган олиму фузалоларимиз таълимотларидан ҳамоҳанг қирраларни излаб топиш тақозо этилади. Ёш авлод дунёқарашини шакллантиришда истиқлолдан аввал

қораланган тасаввуф илмидан ҳам фойдаланиш жоиз. Негаки, бир мафкура яккаҳоқимлигига эндиликда нуқта қўйилди. Эркин фикрлаш тарзи — ёш авлод руҳини тарбиялашдаги бош омиллардан биридир.

ПЕДАГОГИКАНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

«Педагогика» атамаси «Пайне»—«бола» ва «агогейн»—«етахламоқ» деган маънони билдирувчи латинча «дайдагогос» сўзларидан пайдо бўлиши қўйидагича изоҳланади: Эрамиздан олдинги III—I асрларда қадимги Грецияда, қулдорнинг боласини овқатлантирадиган, сайрга олиб борувчи, табиат қўйнида ўйнатувчи тарбиячи — қулларни «педагог» деб аталган. У боланинг камолга етишига масъул бўлган. Қулдорнинг боласини етаклаб мактабга олиб борган ва олиб келган. Мактабда ишловчи ўқитувчиларни «дидакаллар» (дидайко — мен ўқитаман) дейишган. Феодализм жамиятига келиб эса ҳар икки касбдаги кишилар ҳамкорлиги натижасида таълим-тарбия билан махсус шуғулланувчилар вужудга келган. Уларни чех педагоги Я. А. Каменский таъкидлаганидек, «педагог» деб номлаганлар ва бу сўз ҳозир ҳам таълим-тарбия берувчи ўқитувчиларга нисбатан қўлланилади.

Педагогика фанининг «Дидактика» — таълим назарияси қисми худди шу қадимий ва латинча «ўқитувчи» номи билан аталиши бежиз эмас.

Педагогика фанининг объекти асосан мактаб ўқувчиларидир, предмети эса ўқувчиларга берилаётган таълим-тарбия назарияси ва амалиётидир.

Педагогика таълим-тарбия мақсадини жамият талабларига ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига қараб мазмунан ўзгариб боришини ўргатади, тарбиянинг таркибий қисмларини ва улар ўртасидаги боғланишларни очиқ беради. Шу аснода таълим ва тарбия соҳасидаги тажрибаларни умумлаштиради, тарбиянинг келгусидаги ривожланиш истиқболларини, йўлларини кўрсатиб беради.

Шунингдек, у мактаб, ҳунар-техника билим юрти ва мактабдан ташқаридаги тарбия муассасалари ходимларини ҳам назарий, илғор тажрибалар билан қуроллантиради. Ота-оналарга ёшларни тўғри тарбия қилиш, ўқитишдаги маҳоратини янада такомиллаштириш йўлида амалий тавсиялар беради.

Педагогика фанига тавсиф берилганда «таълим», «тарбия», ҳамда «маълумот» деган сўзларни ишлатдик. Бу сўзлар ўзаро боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Уларни педагогиканинг асосий категория-тушунчалари деб номлаймиз. Булардан ташқари, «ўқувчи», «ўқитувчи», «усул», «интизом», «жамоа», «ирсият», «муҳит», «директор» ва ҳоказо каби тушунча—номлар мавжудки, бу ҳақда мавзулар юзасидан фикр юритилганда алоҳида тўхтаймиз.

Маълумки, тарбия тушунчаси ўсиб келаётган авлодда ҳосил қилинган билимлар асосида ақлий камолот — дунёқарашни, инсоний эътиқод, бурч ва масъулиятни, жамиятимиз кишиларига хос бўлган ахлоқий фазилатларни яратишдаги мақсадни ифодалайди. Шу маънода тарбия деб тарбиячи ўзи хоҳлаган сифатларни тарбияланувчилар онгига сингдириш учун уларнинг руҳиятига маълум мақсадга кўра тизимли таъсир кўрсатишига айтилади. Тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача давом этадиган жараёндр. Шу туфайли тарбия сўзи кўп вақтларда таълим, маълумот жараёнларига қирадиган ишларнинг мазмунини ҳам англатади. Тарбия таълим ва маълумот натижаларини ўзида акс эттиради.

Таълим — махсус тайёрланган кишилар раҳбарлигида ўтказиладиган, ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантирадиган, билим, қобилиятларини ўстирадиган, уларнинг дунёқарашини таркиб топтирадиган жараёндр.

Агар тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача оилада, мактабда ва жамоатчилик таъсирида шаклланса, камол топса, таълим чегараланган (масалан, синф хонаси, лаборатория, кабинетларда) жойда ташкил этилади. Ўқитувчи — тарбиячи раҳбарлигида муайян белгиланган вақтда олиб борилади.

Маълумот — таълим-тарбия натижасида олинган ва тизимлаштирилган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакалар ҳамда шаклланган дунёқарашлар мажмуидир.

Таълим, тарбия ва маълумот уйғунлашган ягона жараён бўлиб ўқитувчи-тарбиячи уларнинг шаклланишида етакчилик қилади. Ўқитувчи мактабда дарс берар экан, ўқувчиларни фан олами янгиликларидан хабардор этади, айни пайтда уларда инсоний сифатларни шакллантиради, тарбиялайди. Ўқувчиларнинг ақлий, ахлоқий, жисмоний, эстетик, меҳнатсеварлик каби инсоний фазилатларини тарбиялаш учун уларнинг кундалик хатти-ҳаракат ва феъл-атворларига доимо таъсир кўрсатади. Ота-она, катта ёшли кишиларга, умуман, ўзидан катта ёшдагиларга ҳурмат ва кишиларга ғамхўр бўлиш, ҳар қандай топшириқни ўз вақтида бажариш, одоб доирасида муомала қилиш каби фазилатларни шакллантиради, камол топтириб боради.

Ижтимоий ҳаёт тажрибасининг кўрсатишича, агар инсон ўз шахсий манфаатини кўзлаб ўқиса, ўрганса, ўз устида тинмай шуғулланса у олий маълумот олиши, ҳатто олимликка даъвогарлик қилиши мумкин. Лекин ҳақиқий камолот эгаси бўлиши учун у таълим ва маълумотдан ташқари юксак инсоний фазилатлар асосида тарбияланган бўлмоғи лозим. Ана шу фазилатлар соҳибига тарбия кўрган одам дейлади.

ПЕДАГОГИКАНИНГ ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ ВА ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ ТИЗИМИ

Педагогика фани якка ҳолда мукамалликка эриша олмайди. У ҳам бошқа фанлар каби ижтимоий фан ютуқларидан

фойдаланади ва мазмунан бойиб боради. Ҳозирги кунимизда умумбашарият томонидан яратилган билимлар ва келажак ҳақида маълумот берувчи назариялар муайян даражада педагогика фани учун манба бўлади. Бошқа фанлар каби педагогика ҳар бир инсоннинг ижтимоий камолотига хизмат қилади. Табиат ва жамиятнинг ривожланиш қоидалари тўғрисидаги маълумотларга асосланади ва ўзи ҳам ижтимоий фан сифатида ривожланиб боради. Шу сабабли фалсафа, тарих, иқтисод, психология ва социология, этика ва эстетика каби фанлар билан узвий алоқададир.

Ҳар бир ўқувчи, ўқитувчи-тарбиячи ўз она юрти тарихини билиши, ватанпарвар бўлиши лозим. Таълим-тарбия тарихи, педагогика тарихи фанидан хабардор бўлмай туриб ўқитувчилик қилиш мумкин эмас. Педагогика назариясини чуқурроқ англаш учун эса унинг ўтмишидаги тараққийсини билмоқ керак.

Масалан, педагогика тарихи ўтмишида таълим-тарбия борасида қандай самарали бўлгани, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитларнинг ўзгариши туфайли педагогик ғоялар, тарбия муассасаларидаги ишларнинг мазмуни, усуллари янгиланиб борганини, ўтмишида ижод этган олимларнинг педагогик қарашлари, уларнинг фаолиятлари билан таништиради.

Ўқитувчи-тарбиячи ўқувчиларга билим бериш, маълумотли қилиш, тарбиялаш мақсадида унга тизимли таъсир кўрсатади. Бунда психология ва ижтимоий омилларга асосланади. Яъни, кўрсатилаётган таъсирнинг самарасини билиш учун ўқувчининг сезги, гидроки, тасаввур, диққат ва тафаккур — фикрлаш жараёнининг қандай кечаётганини билишига асосланиб таъсир кўрсатиш режасини белгилайди. Демак, педагогика фани психология ва социология каби фанлар билан ҳам узвий боғлангандир. Маълум маънода ўқитувчиларга хизмат қиладиган психология туркумидаги фанларни ҳам педагогик фанлар тизимига киритиш мумкин.

Фалсафа фани эса педагогика фани учун методологик асос бўлиб хизмат қилади. Чунки, ҳозирги таълим-тарбия назарияси ютуқлари фалсафий фикрлар кураши ва тараққиётнинг маъсулидир. Фалсафа педагогикани илмий усуллар билан қуроллантиради, таълим ва тарбиянинг объектив қонун-қоидаларини ишлаб чиқишга манба бўлади.

Этика ва эстетика фанлари педагогиканинг тарбия назарияси бўлими бўйича маълумот беради. Бу фан ўқувчининг хулқи, одоби меъёрларини аниқлаш, белгилаш ҳамда гўзалликни чин маънода тушунтириш, ўқувчи онгида ҳаётнинг жозибали, нафис қирраларига бевосита рағбат уйғотиш борасида педагогика фани билан алоқададир. Фанларни ўқитиш йўллари ҳам педагогика фанининг дидактикасига алоқадор, чунки ҳар қандай фанини ўқитилиш усули шу фanning мазмуни, тизимини ўқувчилар томонидан ўзлаштириб олинишига хизмат қилади. Демак, педагогика фани болалар анатомияси, физиологияси, болалар гигиена

наси ва педиатрия каби фанлар билан ҳам мустаҳкам алоқада, бу фанлар бир-бирларига чамбарчас боғлиқдир.

Педагогика фани объекти йил сайин кенгайиб бормоқда, натижада унинг тармоқлари ҳам бир неча гуруҳларга ажралмоқда. Улар педагогика фанлари тизими деб номланади.

Маълумки, турли соҳада билим олувчи ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиялашнинг назарий ҳамда амалий томонларини ёлғиз педагогика фанининг ўзи муфассал ёритиб бера олмайди. Педагогика фани тармоқлари мазкур муаммоларни ижобий ҳал этишда муҳим омил ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда педагогика бир нечта тармоқларга бўлинган. Жумладан, умумий педагогика (мактаб ёшидаги ўқувчиларни тарбиялаш ва ўқитиш ҳақида баҳс юритади), мактабгача тарбия педагогикаси (мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялаш муаммолари билан шуғулланади), маданий-оқартув педагогикаси (маданий-маърифий ишларни бошқариш муаммоларини ўрганади), ҳунар-техника таълими педагогикаси, ҳарбий педагогика (армия сардорлари ва ўқувчиларини ватанимизнинг шон-шарафи ва ор-номуси учун етук курашчи, ҳарбий қурол-яроғлардан самарали фойдалана оладиган ёшларни тарбиялаш йўналишида) каби тизим-тармоқлари мавжуддир.

Педагогика фақат соғлом ўқувчиларнинг таълим-тарбияси билангина эмас, балки камолотда қусури бор болалар таълим-тарбиясини ҳам ўрганади. Бундай тармоқларни махсус педагогика деб юритилади. Махсус педагогика тизимига олигофрено педагогика (ақлий жиҳатдан орқада қолган болаларга таълим-тарбия бериш), тифло педагогика (кўр болаларни тарбиялаш), сурдо педагогика (кар-соқов болаларни тарбиялаш) каби фанлар киради.

ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ

Ҳар қандай фан фан сифатида ўзининг илмий-тадқиқот усулларига эга. Бу усуллари орқали ўз мазмунини бойитиб, янгилаб боради. Ҳаётда ва объектив дунёни билиш назариясида нимани ўрганиш ва қандай ўргатиш керак, кимни ва қандай тарбиялаш лозим деган масалалар мавжуд бўлиб, улар ўзаро узвий боғлиқдир. Нима қилиш керак ва уни қандай амалга ошириш лозим деган муаммолар ўртасида диалектик бирлик мавжуд.

Педагогика ўз мазмунини бойитиш ва янгилаш мақсадида мавжуд педагогик ҳодиса ва жараёнларни унинг мақсади ва вазифаларига мувофиқ келадиган усуллари билан ўрганади. Шу маънода педагогиканинг илмий-тадқиқот усуллари деганимизда ёш авлодни тарбиялаш, билимли қилиш ва ўқитишнинг реал жараёнларига хос бўлган ички алоқа ва муносабатларни текшириш, билиш йўллари, услублари ва воситалари мажмуни тушунамиз.

Педагогика ўқитиш, билим бериш, тарбиялаш жараёнларини ва уларнинг моҳиятини қуйидагича ўрганиш-билишни маъ-

қуллайди: 1) уларнинг умумий алоқаси, бир-бирини тақозо этиши ва ўзаро таъсир жараёнида болаларни ўқитиш ва тарбиялаш, фан, маданият, ахлоқ ва санъат, таълим ва тарбиянинг қаерда амалга оширилишидан қатъи назар узвий боғланишда бўлиши;

2) уларнинг тараққий этиши жараёнида вужудга келадиган ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари, шакллари, усулларининг ўзгариши, амалга оширишнинг мураккаблиги, ҳамма болаларни бир хил андозада ўқитиш, тарбиялаш мумкин эмаслиги;

3) болаларнинг ўсишида уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, ақлий ва ҳулқий фаолият, сўз ва иш бирлиги мезонларига таяниш;

4) болалар камолотига таъсир этувчи анъана, урф-одатлар, улар ўртасидаги тафовутларни билиш, аниқлаш асосида яхши билан ёмон, эскилик билан янгилик, жамоа ўртасида юз берадиган низоларни ҳисобга олиш, ўзаро танқид ва ҳоказо.

5) фалсафий категориялар — ҳодиса ва моҳият, сабаб ва натижа, зарурият ва тасодиф, мазмун ва шакл, имконият ва ҳаққоният, тарихий ва маинтиқий, умумий ва хусусий кабиларни билиш ва уларни педагогика фани тараққиёти нуқтаи назаридан талқин қила олиш ва ҳоказо.

Педагогиканинг илмий-тадқиқот усуллари қанчалик тўғри танланса таълим-тарбия мазмунини янгилаш ва такомиллаштириш шу даражада яхшиланади, педагогика фани ҳам бойиб боради. Шу сабабли педагогик илмий-тадқиқот усулларига догматик ёндошиш мумкин эмас. Иккинчи томондан, илмий-тадқиқот усуллари тизими ҳали ҳозирча фанда тўла яратилган, ҳал этилган эмас.

Ҳозиргача мавжуд ва ишлаб чиқилган қуйидаги илмий-тадқиқот усуллари таяниб фикр юритса бўлади: 1) кузатиш усули; 2) суҳбат усули; 3) болалар ижодини ўрганиш усули; 4) тест, сўровномалар усули; 5) мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш усули; 6) эксперимент, тажриба, синнов усули; 7) статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули; 8) математика-кибернетика усули.

Кузатиш усули

Педагогиканинг мазкур усули таълим-тарбия жараёнларининг амалдаги ҳолати билан таништиради, уларнинг оқибат-натижаларини билишга ёрдам беради ва шу аснода яратилган янги кашфиётлар учун далиллар, омиллар йиғиш имконини туғдиради. Бу усул анча мураккаб бўлиб, назарда тутилган мақсад қандай амалга ошаётганлигини аниқлаш, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро алоқалари, индивидуал фарқларини қиёслаш учун ҳам қўлланилади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, мақсад асосидаги кузатув

маълум режа асосида йиғилган далилларни таҳлил қилиш, қиёслаш негизида ташкил этилсагина самарали бўлади.

Кузатиш усули

Кузатишлар фақат оддий ҳодисаларни кузатиш, айрим далилларни йиғиш, ҳисобга олиш, аниқлаш учунгина эмас, балки таълим-тарбия жараёнини яхшилаш ва мукамаллаштириш мақсадида амалга оширилади.

Одатда, табиий кузатиш орқали ўқувчиларнинг фанларни ўзлаштиришлари, уларнинг хулқ-атвори ва муомалаларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш ва тегишли таълимий-тарбиявий таъсир кўрсатиш йўлларини белгилаш учун қўлланилади.

Илмий кузатишлар эса нафақат ўқувчиларнинг табиий фаолиятини, балки уларнинг илмий дунёқарашлари шаклланиши, фикрлаш жараёни кучи, хулосалар чиқаришдаги фаолликларини аниқлайди, уларни таҳлил этади. Бундай кузатишлар оқибат натижада педагогика фани мазмунини бойишига сабаб бўлади.

Суҳбат усули

Таълим-тарбия жараёнини яхшилаш ёки яратилган илмий фаразларнинг қанчалик тўғри эканлигини аниқлаш мақсадида суҳбат усулидан фойдаланилади. Одатда, суҳбат усули мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилар жамоаси билан, ота-она ва кенг жамоатчилик билан якка ва гуруҳли тартибда иш олиб борилганда қўлланилади. Бунда суҳбат усулини тадбиқ этишдан олдин режа тузилади, уни амалга ошириш йўллари белгиланади, натижалар таҳлил қилинади ва тегишли хулосага келинади. Шунингдек, тадқиқотчининг суҳбат олиб бориш ва уни керакли томонга йўналтира олишни билиши, суҳбатдошининг руҳий ҳолатига қараб суҳбат оҳангини мослаштириши фоят муҳимдир. Бунда:

- 1) суҳбат учун олдиндан савол тузиш;
- 2) вақти ва ўтказиш жойини белгилаш;
- 3) суҳбат иштирокчиларининг сони ва касбларидан хабардор бўлиши;
- 4) суҳбат учун қулай шароит ва эркин гаплашиш имконини яратиш;
- 5) маҳмадона ва бачкана бўлмаслик;
- 6) суҳбатдошининг кимлигини, характер хусусиятини эсан чиқармаслик;
- 7) суҳбат натижаларини зудлик билан таҳлил қилиш, қиёслаш, тегишли хулоса чиқариш, лозим бўлса қўшимчалар киритиш ва мактаб ҳаётига татбиқ этиш педагогик жиҳатдан қимматлидир.

Болалар ижодини ўрганиш усули

Педагогик тадқиқот усуллари ичида болалар ижодини табиий ҳолатда ўрганиш ва илмий хулосалар чиқариш усули мавжуд. Бунда мактаб ўқувчиларининг ўзига хос индивидуал тар-

тибдаги фаолиятларига доир омиллар таҳлил қилинади, муайян хулосаларга келинади. Мақсад мустақил Ўзбекистонимиз ёшларининг типик образлари ва уларда ижобий хислатларни шакллантиришдир. Шу сабабли ёшларнинг турли ёзма дафтарлари, тутган кундаликлари, ёзган хатлари, шеър ва ҳикоялари, ҳаётий режалари, иншолари, турли ёзма ҳисоботлари улар маънавиятини ўрганиш учун манба бўлиб хизмат қилади.

Оқибатда, мактаб ўқувчилари орасидан етишиб чиқаётган қобилиятли, таланти ёшларни эртaroқ аниқлаш, уларнинг истеъодларини намоён бўлиши учун режа ва шароитлар яратиш имкони пайдо бўлади. Болалар ижодини ўрганиш манбаи кўп бўлиб, улар қуйидагича номланади: фан олимпиадалари, мавзулар бўйича конкурслар, мактаблар бўйича кўргазмалар, мусобақалар, саёхатлар ва ҳоказо.

Тест, сўровномалар усули

Педагогик илмий-тадқиқот усуллари ичида етакчи усул сўровнома ва тест саволларидан фойдаланишдир. Сўровнома — анкета (франсузча «текшириш» маъносини билдиради) усули қўлланилганда яратилган илмий фаразнинг янгилгини билиш, аниқлаш, ўқувчиларнинг яқка ёки гуруҳли фикрларини, қарашларини, қандай касбларга қизиқишларини, келажак орзу-истакларини билиш ва тегишли хулосалар чиқариш, тавсиялар бериш мақсадида ўтказилади.

Республикаимизда Марказий Осиёда биринчи бўлиб тест усулини мактаб, олий ва ўрта махсус таълим тизимига тадбиқ этилди. Тест синовларидан кўзланган асосий мақсад оз вақт ичида ўқувчиларнинг билимларини ёппасига аниқлаш, баҳолашдир.

Бунда тест саволлари қанчалик аниқлик ва ақл билан, фикрлаш жараёнига зарар тегмайдиган қилиб тузилиши аҳамиятли эканлигини назарда тутиш лозим. Тест саволларининг ўрни ва уларнинг мазмунан ранг-баранг қилиб тузилиши, ўқувчиларнинг мустақил фикрларини ўстиради, келажакни реал баҳолаш қобилиятини тараққий эттиради.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш усули

Республикаимиз раҳбариятининг халқ таълими юзасидан қабул қилинган қарор ва йўл-йўриқлари асосида мактабда бажарилган ва бажарилаётган таълим-тарбия ишларини юритилган ҳужжатлар орқали аниқлаш усули ҳам мавжуддир.

Мактаб ҳужжатларини текшириш орқали ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоаси, уларнинг педагогик фаолияти ҳақида аниқ маълумотлар олинди.

Умуман, мактаб ҳужжатлари дейилганда, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг сони, ўқувчиларнинг шахсий ҳужжатлари, синф жур-

наллари, кундалик дафтарлари, буйруқ дафтарлари, педагоглар кенгашининг қарорлари дафтари, мактабнинг режадаги пул ҳисоби ва унинг сарфланишига доир ҳужжатлар, турли инвентарлар дафтари ва бошқалар тушунилади.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилишда ўқувчиларнинг умумий миқдори, унинг ўсиши ёки камайиш сабаблари тавсифи, ўқувчиларнинг фанлар бўйича ўзлаштириш даражасига, синфда қолишнинг олдини олиш, рағбатлантириш ва жазолаш чоралари турларига, мактабнинг моддий базасига эътибор берилди. Бу тадбир-ҳисоботларни кўздан кечириш, тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш, ўқувчилар фаолликларининг ўсиши билан таққослаш, илғор педагогик тажрибаларнинг умумлаштирилиши, жорий этилишини ва ниҳоят, ўқитувчи-тарбиячиларнинг илмий-педагогик фаолиятларини текшириш, тегишли чора-тадбирлар белгилаш мақсадида ўтказилади.

Эксперимент — тажриба-синов усули

«Эксперимент» сўзи латинча «синаб кўриш», «тажриба қилиб кўриш» маъносини англатади. Экспериментал — тажриба ишлари асосан таълим-тарбия жараёнига алоқадор илмий фараз ёки амалий ишларнинг тадбиқи жараёнларини текшириш, аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Бунда ҳам илмий фаразларнинг дидактик ёки амалий аҳамиятига эътибор берилди.

Тажриба ишлари таълим ва тарбия ўртасидаги қонуний алоқаларни аниқлаш, натижаларни ҳисобга олиш асосида янги усулларни тадбиқ этишга, таълим-тарбия самарадорлигини оширишга қаратилади. Шунингдек, таълим-тарбия жараёнининг боришини, тузилиши ва натижаларини олдиндан кўра билиш имкониятини беради.

Эксперимент усули шароитга қараб 3 хилда ўтказилади:

1) табиий эксперимент; 2) лаборатория эксперименти; 3) амалий тажриба.

Педагогик эксперимент ўз мазмунига кўра дидактик, тарбиявий, мактабшунослик муаммолари юзасидан ўтказилади.

Педагогик эксперимент — тажриба ишларини ўтказишда қуйидаги талаблар мавжуд:

1) Ишнинг аниқ, илмий жиҳатдан асосланган фаразини аниқлаш ва кутилиши лозим бўлган натижа учун режа белгилаш лозим;

2) илмий иш ёки педагогик фаолият учун аниқ объект белгилаш; амалга ошириш борасида кўшимча усулларни аниқлаш;

3) тажриба иши ўтказиш вақтини ва муддатини белгилаш;

4) тажриба учун лозим бўлган асбоб-ускуна ва ҳоказоларнинг тайёр туриши;

5) эксперимент натижаларини зудлик билан таҳлил қилиш, тегишли хулоса чиқариш ва тавсиялар бериш керак.

Статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули

Педагогик тадқиқот статистика маълумотларисиз, уларнинг таҳлилисиз ўзлигини намоён этолмайди. Чунки нафақат илмий изланишлар борасидаги, балки халқ таълими соҳасидаги, жумладан ажратилган маблағларнинг оширилиши, халқ таълими муассасаларининг доимо ўсиб бориши, дарслик ва ўқув қўлланмалари, кўргазмалар қуролилар, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, мактаб қурилиши, хўжалик шартномалари ва улардан тушаётган маблағлар статистика усули орқали аниқланади.

Республикамизнинг деярли барча таълим-тарбия муассасалари статистика маълумотлари билан қуролиланган, келажак ривожланиш режаларига эга.

Истиқлолга қадар статистика соҳасидаги чалкашликлар, атайин орттириб, қўшиб ёзишлар халқ таълими тизимида ҳам мавжуд эди. Уша даврларда назоратнинг бўшлиғи шунга олиб келди. Халқ таълими соҳасидаги ислохотлар бу қабилдаги интизомсизликларга нуқта қўйди. Демак, статистик омил аниқ, ҳаётий бўлса бажарилаётган таълим-тарбия ёки илмий тадқиқотнинг қиммати юқори бўлади. Биз статистика маълумотларини кучайтирдик, қўшиб ёздик, бутун дунёда социализмнинг «улуғ»лигини тарғиб қилдик. Лекин ҳаётда реал омилларни ўзгартиришга, яхшилашга эътибор бермадик. Демак, статистика омилларини қандай бўлса ўшандай ифодаланиши ютуғимиз омилдир.

Математика ва кибернетика усуллари

Республикамизнинг саноати, фан ва техникаси математик ҳисоб-китоб ва кибернетика ютуқларини зудлик билан халқ хўжалигига жорий этишни тақозо қилмоқда.

«Кибернетика» грекча «ролни бажараман», «идора этаман» деган маъноларни англатади. Кибернетика ишлаб чиқаришни, техникани, тирик организмларни, кишилик фаолиятини бошқаришнинг умумий қоидаларини ва воситаларини ишлаб чиқади. Унинг мазмуни ахборот бериш, дастурлаштириш, алгоритмлар, бошқарувчи тизим, модел ясаш сингари асосий назарияларда ўзлигини намоён этади. Жумладан, мазкур усулни педагогикага ҳам татбиқ этиш ҳаракати кучаймоқда.

Ўқитиш назарияси, амалиётида ҳисоблаш математикаси ва кибернетика машиналари ёрдамида бир тилдан иккинчисига таржима қилиш, дастурли таълим ва уни машина орқали бошқариш, ўқитишни мустаҳкамлаш, баҳолаш орқали таълим-тарбия самарадорлигини ошириш, дифференциал ва индивидуал таълим бериш, мактаб ҳисоботини машиналар ёрдамида тузиш каби жараёнлар бажарилмоқда.

Лекин, ҳали ҳозирча мактаб таълим-тарбия жараёнларига математик ҳисоблаш ва кибернетика ютуқларининг кириши сует, талаб даражасида эмас.

Тўғри, мактабларда кино, овоз техникаси, фото, телетасвир каби воситалар мавжуд. Лекин улардан фойдаланиш даражаси паст. Имкониятларимиз чеклангандир.

И Б О Б

ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Республикамиз ёшларини баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш борасида қайси йўлни танламоқ, нималарга диққат-эътиборни қаратмоқ лозим? Нима қилганда ижобий натижага эришилади? Бу саволлар педагогика фанининг энг муҳим муаммолари ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг ҳозирги даври, бундан кейинги тараққиёти ва истиқболи ҳамда мустақиллигининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маданий-маънавий заминларини мустаҳкамлаш учун ёш авлодга дунё стандартлари талаби даражасида билим беришимиз сув ва ҳаводек зарурдир. Демак, олдимизда турган энг муҳим ва долзарб муаммолардан бири — Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ҳар бир фуқарони, ҳар бир миллат, элат кишиларини ва уларнинг фарзандларини баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш, мустақил республикамизнинг онгли фидойисига айлантиришдир. Чунки жамият манфаати йўлида ўзидаги барча билим, қобилият ва истеъдодини бахшида этишга тайёр турган етук инсонлар, уддабурон ёшлар, фидойилар бўлмаса, Ўзбекистонни дунёдаги энг илғор давлатлар сафига қўшиш қийин кечади.

Ёшларимизни тарбиялаш учун биринчи галда шарқ мутафаккирларининг, дуру жавоҳирга тенг маънавий мерослари дастуриламал бўла олади. Абу Наср Форобий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Исмоил Ал-Бухорий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Фирдавсий, Амир Темур, Навоий ва Бобур сингари жаҳонга таниқли ва шулар сингари бошқа ақл эгаларининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий таълимотларига таяниб иш кўрилса тарбия таъсирчанлиги янада мукамаллик касб этади. Ўзининг ўтмиш маданий меросини чуқур билмаган ва эъзозламаган одам, ўз шажарасини, авлод-аждодлари босиб ўтган йўлни, миллий истиқлолимиз, эркимиз ва озодлигимиз йўлида жасорат кўрсатган Широқ, Тўмарис, Жалолиддин Мангуберди ва бошқа буюк зотлар, халқ қасоскорларининг номлари, курашларининг туб моҳиятини илғай олмайди.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ёш авлодларни тарбиялаб етиштириш — муқаддас бурчимиз, ор-номусимиз. Лекин, ижобий ахлоқий хислатларни тарбиялаб етиштириш оддий, жўн иш эмас. У кунлаб, ойлаб, йиллаб ва ҳатто ўн йиллаб олий мақсад йўлида сабр-тоқат, чидам ва қатъиятлик, ирода-

вий сифатларни сафарбар этишимизни тақозо этадиган инсоний вазирамиздир.

Ҳозирги пайтда жумҳуриятимиз раҳбарияти ёшлар орасидан энг иқтидорли, салоҳиятлиларини танлаб, саралаб олиб, уларнинг илмий, маданий-маънавий жиҳатдан камолотга эришишлари, замонавий фан-техника асосларини чуқур ўзлаштириб олишлари учун ғамхўрлик қилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг эртанги ҳаёти, порлоқ истиқболи назарда тутилиб, кўпгина ёшлар Туркия, Хитой, Япония, АҚШ, Олмония сингари ҳорижий мамлакатларга таҳсил олиш учун юборилиши фикримизнинг исботидир.

Жумҳуриятимизда таълим тўғрисидаги Қонунни ҳаётга жорий этиш, таълим-тарбияни, соғлиқни сақлаш ишларини, умумий тиббиёт муаммоларини замонавий талаблар даражасида олиб бориш, мактабларни миллийлаштириш, ўрта махсус билим юртлари ва олий ўқув юртларига кириш имтиҳонларини тест усулида ўтказиш борасидаги ишлар ҳам маданий-маънавий тараққиётимизда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатмоқда.

Жамият тараққиёти ва шахс камолоти учун бўлган маънавий ва ахлоқий покланиш, иймон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳроқибат, кексаларга ҳурмат сингари инсоний фазилатлар ўз ўзидан пайдо бўлмайди. Ҳаммасининг заминиди ёш авлодга оилада, умумий таълим мактабларида, халқ таълими тизимининг бошқа тармоқларида бериладиган таълим-тарбия ётади.

Умуман олганда, ўсиб келаётган ёш авлодни замонамиз руҳига мос, баркамол инсон бўлишлари учун, тарбиянинг таркибий қисмлари (ақлий, ахлоқий, жисмоний, меҳнат, эстетик тарбия ва политехник таълим)га янгича нигоҳ ташлаш ва ўша таълимни амалга ошириш йўлларини ишлаб чиқмоқ лозим.

Ақлий тарбия

Ақлий тарбия баркамол инсон тарбиясининг етакчи таркибий қисми бўлиб ўқувчи ёшларни табиат ва жамият, киши тафаккури ҳақидаги билимлар тизимини илғаб олиши, уларда илмий дунёқараш, юқори онглилик хислатларини парваришлаш, фан асосларидан хабардор қилиш, тафаккур ва нутқ қобилиятларини ўстиришни мақсад қилиб қўяди.

Ақлий тарбияни шундай ташкил этиш лозимки, токи ўқувчилар ақл-заковатли, объектив дунёни яхлит идрок этадиган, ўз-лигини тушунадиган, ҳаётда тутган ўрнини англаб этадиган, ўз олдида турган вазифаларни онгли бажара оладиган, инсоний қадр-қимматни улуғлайдиган бўлишсин. Инсон камолотида илм эгаллаш улкан фазилатлардан бири ҳисобланади.

Ҳадис китобларида ҳар бир мўмин-мусулмон учун илмнинг нақадар зарурлиги баён этилган. «Бешиқдан то қабргача илм изла» деган пурмаъно ҳадиси-шарифлар сўзимиз далилидир. Демак, ислом таълимотида илм энг олий мақсад — дунёни билиш учун зарурат деб уқтирилган. Билим дунёни билиш доира-

сида чекланмайди, балки шахс маънавиятини бойитишда ҳам бош омил бўла олади.

Муҳаммад алайҳиссалом ўз ҳадисларида—«Илмга илм олмоқ йўли билан эришилгайди. Илму ҳунарни Хитойга бориб бўлса ҳам ўрганинглар... Илм эгалланг. Илм саҳрода дўст, ҳаёт йўлларида таянч, ёлғиз дамларда йўлдош, бахтли дақиқаларда раҳбар, қайғули онларда мададкор, одамлар орасида — зебу зийнат, душманларга қарши курашда қуролдир» деганлар.

Шунингдек, Ҳадиси шарифда: «Илм олмакка интилиш ҳар бир муслим, муслима учун қарзу фарз» дейилади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарларида билимни юксак қадрлайди. Билим ва билимдонликни ҳис эта олмоқ, уни тушунмоқ даркорлиги, билимдон бўлиш асосан тарбия билан чамбарчас боғлиқлиги, бола қанчалик эрта тарбия қилинса, шунча яхшилиги ҳақида ёзади:

«Агар кимда бўлса ақл, илм, зеҳн,
Уни мадҳ этиб сен, тугал эр дегин,
Зиёд бўлса кимда ўқув, уқув, ақл, билим,
Емон ва кичик бўлса ҳам мақтагин»¹.

Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида илм орқали Фарҳоднинг ақл-идрокли, билимдон, ҳунарманд, камтар, инсонпарвар, иродали ва эътиқодли инсон бўлганлигини кўрсатади.

Демак, юқорида таъкидланганидек, ёшлар ақлини ўстириш учун биринчи галдаги вазифа илм олишга даъват этишдир. Мактаб ўқув режасида кўрсатилган фанларни эгаллаш табиатнинг ва кишилик жамиятнинг тараққиёт қонунларини билиб олишга имкон беради. Ўқувчиларни фан асослари билан қуроллантирмай туриб уларда илмий дунёқараш шакллантира олмаймиз. Илмий дунёқарашсиз ақлий тарбия ҳақида гапириш сафсата-бозликдан бошқа нарса эмас.

Ўқувчиларга ақлий тарбия беришда биринчи галда унинг фикрлаш, ҳис қилиш, тасаввур, хаёл ва хотира қобилиятларини ўстириш, ички дунёсини маънавий жиҳатдан бойитиш ҳақида ўйламоқ лозим.

Шу билан биргаликда оилада, мактабда болаларга чала-чулпа, ярим-ёрти билимлар бермай, маълум тизим асосида фанний билимлар беришни ташкил этиш даркор.

Бир сўз билан айтганда ақлий тарбия ёш авлоднинг меҳнат қилиш қобилиятларини ўстиради ва уларни ижтимоий ҳаётга тайёрлайди.

Ахлоқий тарбия

Ахлоқ — ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, инсонларнинг ўзига, оиласига, дўст-биродарларига, жамоа аъзоларига ва табиатга бўлган муносабатларини тартибга солиб турувчи хулқ, одоб қонун-қондалари мажмуасидир. Ана шу хулқ, одоб қонун-

¹ «Ҳикматлар дунёси», Тошкент. Ёш гвардия, 1977.

В.М. Бобур номидаги
Адабиёт ва санъат
университети
КУТУБХОНАСИ

ADU, ARM
QABUL, BUT-KAT
B-MI

қоидаларини ўқувчилар онги, ҳаёти, турмуш тарзига сингдириш учун кўрсатилаётган таъсир **ахлоқий тарбия** деб номланади.

Демак, ахлоқ кишининг оилага, меҳнатга ва жамиятга бўлган муносабатларида намоён бўлади. Мусулмон ахлоқининг асослари мазмунан бой ва ранг-баранг кўринишларда ўзлигини намоён этади. Марказий Осиё халқлари ахлоқшунослик соҳасида энг бой тажрибага эгадирлар.

Қуръони каримдаги ва Ҳадиси шарифлардаги ахлоққа оид ибратли маслаҳатлар, ҳикоятлар асрлар давомида ота-боболаримиз ҳаётида таркиб топган миллий урф-одатлар, маънавий-тимиз дурдоналари — Форобий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Саъдий Шерозий ва бошқа сиймолар, олимлар, ёзувчиларнинг ахлоқ ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳали ҳозир ҳам ўз қадр-қимматини йўқотмаган, ўша ҳикматлар ёшларимиз тарбияси учун муҳим аҳамиятга эга.

И. А. Каримов таъкидлаганидек: «Катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очик кўнгиллик, миллатидан қатъи назар одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси — кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбеклар дегирга, ўз Ватанига меҳр-муҳаббат, меҳнатсеварлик, билимга, устозларига, маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат-эҳтиром — Ўзбекистон аҳолисига хос фазилатлардир»¹.

Амир Темур Ахлоқи ҳусния — яхши хулқлар эгаси бўлган. У оқил ва тадбирли саркарда сифатида одамларни ишга тайинлашда ҳам, вазифасидан озод этишда ҳам шошма-шошарлик ва адолатсизликка йўл қўймаган, балки етти ўлчаб бир кесган.

Имом Ал-Бухорий «Ахлоқнинг яхши бўлиши, таомнинг покизалиги, ростлик ва омонатга хиёнат қилмаслик — мана шу тўрт хислатни Оллоҳ Таоло сенга берган бўлса, дунёвий ишлардан четда қолган бўлсанг ҳам, зарари йўқдир» — деган эди².

Демак, баркамол инсон тарбиясининг етакчи бўғинини таркибий қисми — ахлоқий тарбия—инсоний сифатларни яратувчи, шакллантирувчи мукамалликка эриштирувчи воситадир. Абдулла Авлоний таъкидлаганидек инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурғон китобдир.

Худди шу маънода ахлоқ кишининг хулқ-атворида, эътиқодиймонида, юриш-туришида, кундалик турмушида, фикр-мулоҳазасида, мушоҳада ва мулоқотида кўринади. Ахлоқли инсон ўзини қаттиқ ҳурмат қилади, унда ички интизом кучли бўлади. Мусоҳиб кўнгилга қараб гапирди, кишининг дилини оғритмай-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, 1992, 11-бет.

² Имом Исмоил Ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. Тошкент, Ўзбекистон, 1990 й. 94-бет.

ди, ташқи муомаласи билан унинг қалбини яшнатади, мулоқот одобига риоя қилади. Юқоридаги фикрлар шундан далolat берадикки, жамиятимизнинг кучи фан-техника тараққиёти, моддий бойлигимиз билан бир қаторда маънавий бойлигимиз, ҳаётимиз маъноси бўлмиш ахлоқий камолотдир. Уларга бефарқ бўлмаслигимиз, ёшларимизни одамийликка чорлашимиз лозим.

Оилада, мактабда, жамоат жойларидаги ҳар бир хатти-ҳаракат ахлоқ нуқтани назаридан гузал бўлсин, кишининг қалбига роҳат-фароғат бахш этсин. Бундай хислатларни тарбияловчи ўқитувчи-тарбиячилар эса ана шундай эзгу ниятли касб билан шуғулланаётганликларидан фахрлансинлар.

Жисмоний тарбия

Баркамол инсон тарбиясининг таркибий қисмларидан яна бири жисмоний тарбиядир.

Жисмоний тарбия ёш авлодни жисмоний жиҳатдан соғлом ўсишларини, бақувват бўлишларини ва Ватанимиз ҳимояси учун кўрқмас, жасур, ҳарбий илмлар, қурол-аслаҳалардан фойдаланишни биладиган қилиб тарбиялашни ўзининг олий мақсади деб билади.

Маълумки, ўқувчиларга жисмоний тарбия мактабда ҳаракатли ўйинлар, гимнастика, спорт, туризм ҳамда синфдан ва мактабдан ташқари спорт машғулотлари турлари воситасида берилади.

Жисмоний тарбия воситасида ўқувчиларга одамнинг анатомияси, физиологияси ва гигиенасига оид тизимли билим ҳам берилади, кўникма ва малакалар ҳосил қилинади.

Жисмоний тарбия ахлоқий тарбия билан чамбарчас боғланган бўлиб, бир-бирини тақозо қилади. Жумладан бўшанглик, ўз кучига ишонмаслик, дангасалик ва бошқа ахлоқий камчиликлар кишини кўрқоқ қилиб қўйиши мумкин. Бундай шахслар Ватан ҳимояси учун яроқсиз ҳисобланади. Чунки кўрқоқдан ҳеч қачон ботир чиққан эмас. Лекин сотқинлар чиққанлиги ҳақида тарихий маълумотлар бор.

Мард, жисмонан чиниққан киши меҳнатда ҳам ўзини кўрсата олади. Бундай сифатга эга бўлган кишида ҳақиқат, қаноат, сабр, эзгулик, виждон, адолат, диёнат, инсофни; номардларда эса ёмонлик, ожизлик, маккорлик, ҳасад, адоват, разиллик, юзсизлик, хиёнат, тубанлик, ноинсофлик каби иллатларни учратиш мумкин.

Мард билан номард орасидаги тафовутни Алишер Навоий қуйидагича ифодалайди: «Мард — «лаъл тож ила» бонг урадиган хўроз. Ғаразгўй вайсақи, номард макиён. Хурус маълум вақтда «нидо» тортганидек, мард ҳам ўз пайтида гапини айтади, заруратга қараб муносабатини билдиради. Мард — майдон одами, у курашиб яшайди». Халқимизнинг қаҳрамонлик, мардлик туйғуси ифодаланган кўплаб ривоятлари, дostonлари мавжуд. Уларда меҳнаткаш халқнинг қаҳрамонлиги, эл-юрт фаровонли-

ги йўлидаги мардликлари ифодаланган. Ана шулардан бири — «Алпомиш» достони. Олдимизда турган вазифа ёш авлодни жисмонан тетик, хушчақчақ, меҳнатсевар, жасур, ватанпарвар, ахлоқан пок, маънавияти гўзал бўлиши учун барча фаолиятимизни сафарбар этишдир. Айниқса мактаб ўқитувчилари бу борада чинакам тарбиячи эканликларини кўрсатишлари керак.

Айрим европалик сафсатабозларнинг «Марказий Осиё халқлари спортда, қурол-аслаҳани энг яхши технологиялар асосида ўзларида лойиҳалаш, ишлаб чиқариш ва зарур бўлганда ундан моҳирона фойдаланиш соҳасида ожиздирлар» деган бемаза фикрларига қарши ўлароқ, дунё миқёсида ўзимизни намоён этишимиз лозим. Уларни спорт турларини мукамал эгаллаганимиз билан лол қолдиришимиз шарт. Бундай муваффақиятларни қўлга киритиш учун мустақил республикамизда барча шарт-шароитлар мавжуд.

Меҳнат тарбияси

Меҳнат ва меҳнат тарбияси инсон камолотининг асоси, ҳаёт манбаи, умр мазмуни ҳисобланади. Меҳнат тарбиясидан кўзланган мақсад, аввало, меҳнатнинг моҳиятига, мазмунига теран нигоҳ ташламоқ, муайян хулоса чиқармоқдан иборатдир. Меҳнат қилаётган киши ўзи бажараётган ишнинг натижаларини кўрса, ҳис қилса, ўша натижалардан қониқса, роҳатлансагина меҳнат тарбиявий аҳамият касб этади. Ҳалол меҳнат — киши ҳаётининг мазмунини ташкил қилади.

Доноларимиз: «Меҳнат — меҳнатнинг таги роҳат», «Бугунги ишни эртага қўйма», «Дарё сувини баҳор тоширар, одам қадрини меҳнат оширар», «Ишлаган — тишлайди, ишламаган — кишнайди», «Меҳнатдан қўрқма, миннатдан қўрқ», «Одамнинг ҳусни — меҳнатда», «Олтин ўтда билинар, одам — меҳнатда», «Хазина ғойибдан эмас, меҳнатдан», «Ҳалол меҳнат — яхши одат, берур сенга саодат» деб бежиз айтмаганлар. Буюк аллома Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дил ба ёру даст ба кор» ҳикмати бугунги кунда ҳам ўз қадрини, қимматини йўқотмаган. У киши талабаларни мадрасага қабул қилиш пайтида «Бирор касбинг борму?» деб сўрар эканлар. Ҳунарсиз киши ўқишга қабул қилинмаган. Унинг фикрича «Агар киши ҳунарли бўлса, у билимини ҳақиқатга бағишлайди, ўз меҳнати билан кун кечиради, бордию, касби бўлмаса, билимини кун кечирашга сарфлайди, ҳалол меҳнатни унутади».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, меҳнатсиз келган бойлик ҳар қандай кишини, ҳар қандай оилани бузади, ҳар қандай муқаддас нарсани қадрсизлантиради. Меҳнат жараёнида кишиларда дўстлик, биродарлик, жамоа бўлиб ишлаш, маданият, барча тарбиявий сифатлар шаклланади, камол топади. Энг муҳими, меҳнат муҳтожликдан, бекорчиликдан, юрак сиқилишидан, ахлоқий бузилишдан сақлайди. Меҳнат орқали инсон ўзини, ўз қадрини билади, уни эл-юрт улуғлайди. Меҳнатсевар кишининг

порлоқ сиймоси ўғил-қизлари, набиралари, ёру дўстлари, ҳамкасблари, шогирдлари қалбида ҳамиша яшайди.

Ота-боболаримиз бола тарбиясида энг аввало уни меҳнатга ўргатишга, касб-ҳунарга қизиқтиришга алоҳида эътибор беришган. Фарзандларини лаёқати, қобилиятига қараб тарбиялаганлар, ўзлари намуна бўлганлар. И. А. Қаримов таъкидлаганидек, «Ҳар бир инсоннинг, айниқса эндигина ҳаётга қадам қўйиб келаётган ёшларнинг онгига шундай фикрни сингдириш керакки, улар ўртага қўйилган мақсадларга эришиш ўзларига боғлиқ эканликларини, яъни бу нарса уларнинг собитқадам ғайратшижоатига, тўла-тўқис фидокорлигига ва чексиз меҳнатсеварлигига боғлиқ эканлигини англаб етишлари керак. Худди шу нарса давлатимиз ва халқимиз равнақ топишининг асосий шартидир».¹

Бу вазифаларни амалга оширишда ота-она, устоз ва мураббий, кенг жамоатчилик ўз меҳнатларини аямасликлари, айниқса, мактаб ўқувчиларида меҳнатга ва меҳнат аҳлига тўғри муносабатни шакллантиришдаги масъулиятни чуқур ҳис қилишлари керак. Ўқувчиларнинг қизиқиш ва имкониятларини ўз вақтида пайқаб, уларга маслаҳатлар бериб, тўғрақларга жалб қилиш орқали ҳаётга тайёрлашлари ниҳоятда муҳимдир.

Эстетик тарбия

Эстетика латинча «эстецио — гўзалликни ҳис этаман» маъносини билдиради. Ақлий, ахлоқий, жисмоний ва меҳнат тарбиясини эстетикасиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Эстетик тарбиянинг мақсади ва вазифаси ўқувчиларни табиат ва жамиятдаги гўзалликни идрок қилиш, уни тўғри тушуниш ва фаҳмлаш, қадрига етишга, шу аснода ўз шахсий ҳаётининг гўзал томонини кўра билишга, гўзал бўлиши учун курашишга ўргатишдан иборатдир. Эстетик тарбия ахлоқий қиёфа, ижобий хулқ-атвор нормаларини таркиб топтиришга, уларнинг ижодий қобилиятларини тараққий эттиришга катта таъсир кўрсатади. Мактабларимиздаги мусиқа, расм, ашула дарслари, адабиёт ва бошқа фанлар эстетик тарбиянинг воситаси ҳисобланади.

Эстетик тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача унга йўлдошдир. Шу сабабли, у нафақат мактабда, балки синфдан ва мактабдан ташқари уюштириладиган тадбирларда, турли хилдаги анжуманларда ўз таъсир кучини намоён қилувчи, ёш авлодга гўзалликни, нафосатни тушунтирувчи, тарбияловчи воситадир.

Доно халқимиз «Оқ бўлмаса бўлмасин, пок бўлсин», «Поклигинг — соғлигинг», «Соғ юрай десанг, озода бўл», «Соғлигим бойлигим», «Яхши либос танга оройиш» каби мақол ва матал

¹ Қаримов И. А. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли». Тошкент, Ўзбекистон, 1992, 23- бет.

лари билан ёшларимизни табиат ва жамият гўзалликларини кўра билишга, уларни қадрлашга ўргатиб келишган.

Эстетик тарбия фақат нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини билиш, гўзал томонларини кўра билишнинггина эмас, балки ботиний гўзалликни ҳис қилишни ҳам тарбиялайди. Инсондаги ҳулқий гўзалликнинг қадрига етишга ундайди.

Инсоний гўзаллик ақл, бурч, иймон, инсоф, камтарлик, латофат, лафз, меҳмондўстлик, меҳр, мулойимлик, поклик, яхшилик ва ҳоказо сифатларда ўзини намоён қилади.

Мир Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонида Ширинни зоҳирий ва ботиний гўзаллик соҳибаси сифатида тасвирлайди. Биламизки, унинг бу даражага етишувида ҳоласи Меҳдинбонунинг тарбиявий таъсири катта бўлган. Натижада Ширин мамлакат ободончилиги, канал қазилар, сув чиқариш каби ишларда иштирок этади ва ўша хайрли ишларга бош бўлади. Шириннинг латофатлилиги шунда эдики, у молу давлатга учмаган. Аксинча инсон бўлиш ва чин инсонни севишни бахт деб билган.

Ширин энг оғир дамларда ҳам Фарҳодга вафодор, садоқатли, иродали ёр бўлиши билан бирга тadbирли мураббия, одил ва донишманд давлат арбоби, комила, оқила ва фазилатли, латофатли қиз эди. Шириннинг бу фазилати минглаб қизларга ўрнак бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолажак.

Аҳмад Дониш ўз фарзандларига насиҳат қилиб, «Суратларингни эмас, ғайратларингизни тузатинглар» деган эди. Инсоннинг ташқи томони ҳар қанча гўзал ва чиройли бўлмасин, унинг ахлоқи бузуқ бўлса у эл эътиборини қозона олмайди.

Демак, эстетик тарбия инсоннинг гўзал сифатларини тарғиб этишга, табиат ва жамиятнинг нафис жиҳатларини тушунтиришга хизмат қилади.

Политехник тарбия

Ишлаб чиқариш жараёнлари қонун-қоидалари билан таништирадиган, шу баробарида, ёш авлодга ишлаб чиқариш қуролларидан фойдаланиш йўллариини ўргатадиган таълимга политехник таълим дейилади.

«Политехника» лотинча — кўп техника (поле — кўп), политехник таълим — «кўп техникали таълим» деган маънони билдиради. У касбий таълим, касб ўргатувчи таълим эмас. Ёки у кўп техникадан хабардор қиладиган фан ҳам эмас. Аммо политехник таълим ҳар қандай ихтисосдаги киши учун зарур бўлган минимум билимлар билан қуроллантиришни назарда тутади.

Республикамизнинг ҳар бир фуқароси ўзининг барча куч ва қобилиятларини эркин тараққий эттиришга қодир бўлмоғи керак. Шу маънода политехник таълим ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф этувчи омиллардан биридир. Қолаверса, политехник таълим ақлий таълим ва тарбия билан шу даражада боғланганки, уларни ажра-

тиш, изоҳлаш ҳам мушкулдир. Бу таълим ўқишни ёш авлоднинг унумли меҳнати билан қўшиб олиб боришни мақсад қилиб қўяди.

Политехник таълим фан сифатида ўқитилмайди, лекин барча фанлар мажмуида ўз ифодасини топади. Политехник таълим вазибаларини амалга оширишнинг асосий шarti — фан асосларини пухта эгаллашдир. Табиат, физика, химия, математиканинг асосларини билмай туриб, ишлаб чиқариш асосларини, ҳозирги замон индустриясини билиб бўлмайди. Ўқитишни ҳам ўқув режалари ва дастурлари асосида шундай ташкил этиш, дарс шаклларида шундай усталик билан фойдаланиш лозимки, ўқувчининг потенциал имконияти ишга туширилсин, лаёқат ва истеъдоди рўёбга чиқсин, ўзлигини билсин, ўзига мос касб билан шуғуллансин.

Ўтмишда ота-боболаримиз политехник таълим мақсадларига бефарқ қарашмаган. Улар «политехника» сўзини ишлатмасалар-да, политехник таълим мақсадларини турли панд, насиҳат масал, эртак ва достонлар, халқ оғзаки ижоди намуналарида ёритиб беришган. Масалан, ҳозирги замон ишлаб чиқариш жараёнларининг энг оддий иш қуроллари билан таништириш иборасини «Йигит кишига етмиш ҳунар ҳам оз», «Режасиз иш — қолипсиз гишт», «Қулочингга қараб кетмон чоп», «Ёшлиқда ўрганган ҳунар, ўзингга ўлжага қолар», «Кўп ўқиган кўп билар», «Қунт билан ўргангин ҳунар, ҳунардан ризқинг унар» ва ҳоказо мақол ва маталлар орқали ифодалашган.

Демак, ёшларимизни ўз вақтида касб-ҳунарга қизиқтириш ўз қобилиятларини чамалаб кўриб бирор хулоса чиқариш лозимлигини тушунтириш — буларнинг ҳаммаси биринчи галда ўқитувчи, тарбиячи, ота-она ва кенг жамоатчилик вазибасидир.

Биз шунга эришайликки, ҳар бир йигит-қиз ўзининг шахсий ҳаёти учун, қолаверса жамиятимиз учун керакли барча ҳунарлардан хабардор бўлсин. Ҳеч бўлмаганда энг оддий иш қуроллари, техникани бошқаришнинг энг оддий жараёнларидан воқиф бўлишсин. Зотан, замон зайли ҳам шуни тақозо қилади.

III БОБ

ЎҚУВЧИ ШАХСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА ТАРБИЯ

ШАХС ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Шахс деганда муайян жамиятнинг аъзоси тушунилади. Одам шахс бўлмоғи учун руҳий жиҳатдан тараққий этган, ўз хусусияти ва сифатлари билан бошқалардан фарқ қилиши лозим.

Ҳар бир одам шахс сифатида турлича намоён бўлади. У ўзининг характери, қизиқиши ва қобилияти, ақлий ривожланганлик даражаси, эҳтиёжи ва меҳнат фаолиятига муносабати билан фарқланади. Булар шахснинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, ана

шу руҳий хусусиятлар ривожланиб маълум бир босқичга етсина уни мукаммал, камол топган инсон дейилади.

Шахснинг ижтимоий воқеликка, меҳнатга, кишиларга, жамиятга бўлган муносабати турлича. Унинг фаоллик даражаси ва ахлоқ-одоб борасидаги етуклиги ҳам турличадир.

Шахс номини олиш учун нималар даркор?

Одамнинг ижтимоий мавжудод сифатида шахс номини олиши учун унга ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ва тарбия керак. Шу сабабли педагогика фани боланинг шахс сифатида ривожланиши, унинг ҳар томонлама камолга етиш қонуниятларини, унга таъсир этувчи объектив ва субъектив омилларни, ривожланиш жараёнига алоқадор даврларни аниқлаши керак. Шунга асосан, педагогика фани шахснинг ривожланишида таълим — ўқитиш, тарбия ва бола фаоллиги, ўз-ўзини тарбиялаш босқичларини ҳам аниқлаши лозим.

Ривожланиш нима дегани?

Инсон тирик — биологик мавжудоддир. Демак, унинг ривожланишига табиат қонунлари, биологик ва ижтимоий-иқтисодий қонуниятлар узвий таъсир этади, инсонни камол топтиради. Бу тушунчаларни бир-бирларидан ажратиб мумкин эмас. Чунки шахс фаолиятига, ҳаёт тарзига ёши, билими, турмуш тажрибасигина эмас, балки касаллиги ёки бирор бошқа фожиали ҳолат ҳам таъсир этиши мумкин. Одамнинг мукаммал инсон бўлиб етишувида ўзининг мақсад асосидаги хатти-ҳаракати, ирода сифатларининг камол топиши натижасида айрим нуқсонларини бартараф этиши, қийинчиликларни енгиб чиқиши мумкинлигини эсдан чиқармаслик лозим.

Демак, инсон ҳаёт фаолияти давомида ўзгариб, шаклланиб, ривожланиб боради. Болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик даврида ривожланиш ниҳоятда кучли бўлади.

Бу ва юқоридаги омилларга асосланиб ривожланишга қуйидагича таъриф бериш мумкин: Ривожланиш деб бола вазнининг ошиши, суяк ва мускул тизимининг, таносил аъзоларининг, нерв-функционал фаолиятининг камол топиши, ақл-заковатининг шаклланишига айтилади.

Шахснинг камол топишида ва унинг хулқида ижтимоий ва биологик омилларнинг таъсир кучи ҳаммиша ҳам бир хил бўлавермайди. Чунки унинг хулқида, муносабатларига, алоқаларига, ёши, билими, одатлари, тажрибаси ва ниҳоят, вазият ҳам таъсир этади. Масалан, бир хилдаги таъсирга турли бола турлича муносабатда бўлади, бу, айни пайтда, боланинг эҳтиёжи қандайлигига ҳам боғлиқдир. Уйин, шахмат ёки китоб ўқиётган болага тарбиячи — «Бўлди, тўхтатинглар. Энди дарс тайёрлашга киришинглар» — деб ккинчи хонага ўтиб кетди. Ўз машғулотига ўта берилиб кетган болага бу гап таъсир этмайди, ҳатто, эшитмаслиги ҳам мумкин. Аммо, шунчаки вақт ўтказиш учунгина машғулотда иштирок этаётган бола ўйин, шахмат ёки

китобни дарров четга суриб, тарбиячи талабини бажаришга киришади. Бунда тарбиячига қулоқ солмаган болаларни «тарбиясиз», «қулоқсиз» дейиш асло мумкин эмас. Чунки улар ўз машғулотига ўта қизиқиб қолиб, уни яқунламасдан диққатини бошқа нарсага жалб қила олмайди. Афсуски, амалда тарбиячилар, кўпинча, буни ҳисобга олмаслик орқасида хатоларга йўл қўядилар.

Шахснинг ривожланиш ҳолатини тўғри баҳолаш ва билиш учун уни турли муносабатлар доирасига қўйиб кузатиш лозим.

Хўш, болалардаги ўзига хосликни, уларнинг руҳий жараёнларининг турлича бўлишини, хулқий қарашларидаги фарқни қайси омил белгилайди? Биологик омилми? Ижтимоий омилми? Таълим-тарбиявий омилларми? Бу ва бошқа кўпгина шахс фаолиятига алоқадор саволларга кишилик жамияти тарихи тараққиётида жавоб беришга, уларни назарий ва амалий жиҳатдан ҳал этишга доир уринишлар бўлган.

ШАХС РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

Педагогика шахснинг камолотга етишини мураккаб ва зиддиятли жараён деб билади. Шахснинг камолга етишида насл-ирсият (биологик), ижтимоий муҳит ҳам, мақсадга мувофиқ амалга ошириладиган таълим-тарбия ва ниҳоят ўзининг мустақил фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Шахс қайси жамиятда, яшаса ўша жамият ҳаётидаги қонун-қондаларга асосан камол топади. Шу жамиятнинг моддий ва маънавий бойлигидан баҳраманд бўлади. Моддий ва маънавий бойликларни яратишда иштирок этади. Агар шу жамиятнинг моддий ва маънавий бойлиги юксак бўлса, у шахсга шу қадар катта таъсир кўрсатади ёки аксинча. Иккинчи томондан эса, шахс фаолияти давомида меҳнат орқали ўз моддий ва маънавий бойлигини яратиш жараёнида онгини, ҳаётини, турмуш шароитини ҳам яхшилаб боради. Ана шундай ижтимоий фаолиятлар, ўз навбатида, меҳнат турларининг тақомиллашишига олиб келади. Техника ва технология (автоматика, телемеханика, механизация, ишлаб чиқариш технологияси, электрлаштириш, газлаштириш ва ҳоказо) мукамалликка эришиб боради. Оқибат натижада, улар ҳам, ўз навбатида, одамни ақлий ва ахлоқий жиҳатдан ўзгаришига сабаб бўлади.

Одам атрофни, объектив борлиқни кўпроқ билгани сари онглик даражаси ўсади, фикрлаш доираси кенгайди, янги масала ва кўникмаларни эгаллайди, янги қизиқиш ва эҳтиёжлар вужудга келади.

Демак, шахснинг камолга етишуви жамият ривожига чамбарчас боғлиқдир.

Инсон камолотида ирсиятнинг таъсири

Ирсият деганда, болага ота-она ва умуман яқин аждодлардан, яъни наслдан-наслга ўтадиган биологик хусусият ва ўхшашликлар тушунилади.

XVI аср фалсафасида вужудга келган преформизм оқими намояндаларининг фикрича, одам боласи она пуштидалигидаёқ бўлажак шахсга хос барча хусусиятларга эга бўлади, ривожланиш эса ана шу хусусиятларнинг миқдорий кўпайиб боришидан иборатдир.

Одам шахсининг ва хулқининг ривожланишида биологик омилларнинг таъсирини юксак баҳолаб, шахсни наслга боғлаб ўрганувчи оқимлардан яна бири бихевиоризм бўлиб, у XX асрнинг бошларида психология фанида кенг тарқалди. Бунга америкалик педагог ва руҳшунос Э. Торндайк асос солди. Унинг фикрича, шахснинг барча хусусиятлари, шу жумладан онг ва ақлий қобилият ҳам наслдан-наслга ўтади, гўё одамнинг кўзи, тишлари ва бармоқлари каби ақлий қобилият ҳам табиатан берилгандир.

Америкалик прогматизм (прогма — фойда) педагогикасининг отахони Джон Дюн (унинг назариясини ҳозирги кунда давом эттираётган А. Комбас ва бошқалар ҳам) шахснинг ривожланишини биологик нуқтаи назардан асосладилар. «Ҳақиқий тарбия ташқаридан киритиладиган нарсаси эмас, у одам билан дунёга келган хусусият ва қобилиятни ўстиради», — дейди Д. Дюн.

Биогенетиклар (Болдуин, Чемберлен, Стенли Холл ва бошқалар) XX аср бошларида боланинг руҳий жиҳатдан ўсишини зоологлар Ф. Мюллер ва Э. Геккеллар томонидан кашф қилинган биогенетик қонун асосида боради, деган фикрни олға сурдилар.

Биологияда биогенетик қонун «Онтогенез филогенезни такрорлайди» деб таърифланади. Маъноси — ҳар бир организм ўзининг эмбрионал тараққиётида ўзидан аввалги барча босқичларни такрорлайди, яъни индивидуал организм ўзининг тухум ҳужайра ҳолатидан мукамал ҳолатга етгунча бошидан кечирадиган қатор шаклларни шу организмнинг аجدодлари босиб ўтган жуда кўп шаклларнинг қисқа, ихчам такрорланиши демакдир.

Масалан, немис руҳшуноси В. Птерн янги туғилган бола ҳали инсон эмас, деб ҳисоблайди. У фақат сут эмувчи ҳайвондир. Ярим ёшдан ошгандан сўнг у маймунга тенглашади. (Ҳар нарсани тутишга интилувчи маймунлик даври.) Икки ёшида бола бошланғич инсонлик ҳолатига етади (юради, гапиради). Беш ёшгача бўлган болаларнинг руҳий хусусиятлари ибтидоий давр одамлари хусусиятларига мос келади. Усмирлик йилларида киши ўзида ўрта аср онгини акс эттиради ва етуклик ёшидагина мавжуд жамиятнинг маданий даражасига мос онг эгаси бўлади, дейди. Яъни, инсон 17—18 ёшида мавжуд жамиятнинг аъзоси бўлади, деб ҳисоблайди. Баъзи биогенетиклар эса 13, 10 ва ҳатто 8 ёшда ҳам бола мавжуд жамиятнинг аъзоси бўла олади деб ҳисоблайдилар.

Австриялик руҳшунос К. Бюллер ҳатто боланинг ахлоқий жиҳатдан ўсишини ҳам ирсиятга боғлайди. Бошқа чет эл руҳ-

шунослари боланинг руҳий тараққиётида тана тузилмаларидаги эндокрин аппарати (ички секреция безлари)даги ўзгаришлар ва ҳоказолар катта аҳамиятга эга, деб биладилар.

Назаримизда боланинг камол топишида руҳий ҳаётининг ибтидоий шакллари билан ўхшашликлари бўлиши мумкин. Бу, албатта, бола табиатининг ривожланиб кетмаганлиги натижасида юз беради. Лекин боланинг руҳий ҳолати ибтидоий даврдаги одамнинг ҳаёти билан бир хилдир, деган хулосага ишониб бўлмайди.

Биогенетиклар далил сифатида бола чизган расм ибтидоий кишилар чизган расмларга ўхшашлигини кўрсатадилар. Аслида ўхшашликнинг сабаби ибтидоий одам расм солишни билмаган, бола ҳам ҳали расм солишни ўрганган эмас. Агар катта ёшдаги киши ҳам ҳеч қачон расм солмаган бўлса, унинг дастлабки расмлари ҳам худди боланикидек ёки ибтидоий одамникидек бўлади.

Гапиришни ўрганаётган бола эндигина сўзлай бошлаган ибтидоий одам даражасида туради, дейиш ҳам унчалик ишончли эмас. Ибтидоий одам меҳнат қилиш жараёнида ўзининг нутқини ярата борган. Бола эса ўзи яшаётган муҳитдан тайёр тилни тайёр шакллари билан ўзлаштириб олади. Бола нутқ ва билими орқали ибтидоий жамият тафаккурини эмас, балки ўзи яшаётган давр тафаккурининг шакл ва мазмунини эгаллайди. Бола ҳаётининг дастлабки кунларидан бошлаб ўзини ўраб олган муҳитнинг таъсири остида ўсади, улғаяди.

Айрим педагог ва руҳшунослар орасида болага бошқача қараш ҳам мавжуд. Уларнинг фикрича, инсоннинг камолоти икки омилга — ирсият ва ижтимоий муҳитга боғлиқдир. Ирсият ўзгармайди, ижтимоий муҳит ҳам ҳамма даврлар учун ўзгармасдир.

Октябр тўнтаришидан кейин камолга етишнинг икки омилига асосланган педагогика деб номланган таълимот вужудга келди. Педагогика таълимотида кўра боланинг камолга етиши ва ҳатто келажаги фақат ирсиятга ва ўзгармас муҳитга боғлиқ. Улар таълим-тарбиянинг аҳамиятини ҳисобга олмадилар. Педагоглар «тест» ва махсус анкеталар ёрдамида боланинг ақлий даражасини аниқлашни кенг қўлладилар ва тарғиб этдилар.

Тарихдан маълумки, мазкур оқим намояндalари ва уларнинг ғоялари ВКП(б) МК нинг 1936 йил 4 июлда «Халқ маорифи соҳасидаги педагогик бузилишлар ҳақида» деб номланган қарори билан илмга хилоф усул деб қораланди.

Ирсият, муҳит ёки таълим-тарбиянинг аҳамияти ҳақида тарихдан яна кўплаб мисол келтирсак бўлади. Ҳатто ирсият, муҳит ёки таълим-тарбияни инкор этувчилар ҳам бўлган.

Ирсият бор ва биологик омилларни инкор этолмаймиз. Лекин ирсиятни мутлақо ўзгармас деб ҳам тушунмаслик керак. Антропология фани ютуқларига асосланадиган бўлсак, тарихий-ижтимоий тараққиёт натижасида одамнинг анатомик-физиоло-

гик белгилар (одамнинг калла суяги, қўли, оёқлари, ақлий қобилиятлари ҳам) ўзгариши мумкин. Бу ўзгаришлар авлоддан-авлодга ўтади ва тобора мустаҳкамланиб боради.

Демак, бола шахсининг ривожланишига наслнинг таъсири, деганда ота-онага, авлод-аждодларга ўхшашликни ифодаловчи биологик белгиларнинг такрорланишини тушунмоқ керак. Ҳар бир бола ота-онасидан мерос сифатида биологик кўринишларга (тананинг тузилиши ва унинг мутаносиблиги, сочининг, кўзининг, терисининг ранги, бўйи-баста ва бошқалар) эга бўлиб дунёга келади. Булар жисмоний хусусиятлардир. Шунингдек, олий нерв фаолиятининг кўринишлари (холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик) ҳам туғма ўтади, бу физиологик хусусиятлардир.

Маълумки, бола бир қанча туғма хусусият ва инстинктлар билан туғилади. Биз уларни шартсиз рефлекслар деб атаемиз. Масалан, қорни очса йиғлайди, ёруғни сезади, товуш чиққан томонга қарайди, иссиқ-совуққа муносабат билдиради ва ҳоказо. Аммо бу хил хусусиятлар ҳайвонларга ҳам тааллуқлидир.

Айни вақтда болага инсонларга хос хусусиятлар ҳам ирсият йўли билан туғма ўтади. (Масалан, ақлий ёки жисмоний меҳнат қилиш қобилияти тафаккур ва нутқининг ривожланиши ва ҳоказо.) Аммо булар туғма имкониятлар бўлиб, уларнинг ривожланиши учун инсон боласи инсоний муҳит, одамлар орасида яшаб, улар билан алоқа қилиши, ижтимоий меҳнатда иштирок этмоғи лозим, Чунки инсон биологик мавжуд сифатидагина эмас, балки ижтимоий мавжудот сифатида ривожланади ва камолга етади. Шунингдек, ирсий йўл билан ўтган ақлни ўсиши, камол топиши учун ақлий фаолият, шарт-шароит ҳам бўлиши лозим.

Боланинг камолга етишида муҳитнинг таъсири

Физиология ва руҳшунослик фанининг кўрсатишича, инсон боласи тайёр қобилият билан эмас, балки бирор-бир қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланиши манбаи — лаёқат билан туғилади. Лаёқат ўз ҳолича ривожлана олмайди, у гўё «мудроқ» ҳолатда бўлиб, унинг уйғониши — ривожланиши учун қулай муҳит керак. Муҳит деганда кишига таъсир этадиган ташқи воқеаларнинг йиғиндисини тушунамиз. Бунга табиий муҳит (географик), ижтимоий муҳит, оила муҳити (микромуҳит) ва бошқалар киради ва улар болаларнинг ривожланишига алоҳида таъсир этади.

Агар бола ўз туғма лаёқатига мос шароитда ўсиб, зарур фаолият билан шуғулланса, лаёқат эрта кўриниб ривожланиши, аксинча, бундай муҳит бўлмаса, йўқ бўлиши ёки «мудроқ»лигича қолиб кетиши ҳам мумкин.

Бола туғилиши билан ижтимоий ҳаёт шароитлари, тайёр ижтимоий онг шакллари дуч келади. У меҳнат шароитининг таъсирида ўсади, улғаяди. Кишиларнинг ўзаро мулоқотлари на-

тижасида болада нутқ шаклланади, ўсади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ижтимоий муҳит кишиларнинг фаол иштироклари, фаолиятлари натижасида тарихан ўзгариб боради.

Демак, боладаги ирсий белгиларнинг ўсиши, камол топиши инсонлар муҳити, яшаш шароити ва тарбияга боғлиқ десак бўлади. Бунга тарихда мисоллар жуда кўп. Алишер Навоий онасидан — шоир, Эйнштейн — физик, Улуғбек — астроном, Ибн Сино — табиб бўлиб туғилмаган, албатта. Улардаги қобилият куртақларининг ривожланиши, истеъдодга айланишида ижтимоий муҳит, таълим-тарбия муҳим рол ўйнаган.

Инсон боласи, агар ижтимоий-инсоний муҳитга эмас, бошқа муҳит, айтайлик ҳайвонлар муҳитига тушиб қолса, унда ирсий белгиларнинг айрим биологик кўринишлари сақланар, лекин инсоний фикр, фаолият, хатти-ҳаракат бўлмайди.

1920 йилда Ҳиндистонлик доктор Синг Қалкуттанинг Жануби-Ғарбидаги Миднапур шаҳри яқинида бўри уясидан иккита бўри боласи билан иккита қизчани топиб олган. Буларнинг бири етти—саккиз ёшлар чамасида, иккинчиси икки ёшлар чамасида бўлган. Уларни Миднапурдаги болалар уйига олиб келишди ва Камола, Амала деб ном беришди. Амала (кичиги) бир йилдан сўнг вафот этади. Камола эса 1930 йилгача яшаган.

Доктор Синг Камоланинг ҳулқини 9 йил ҳар кун кузатиб, кундаликка ёзиб боради. Қизча ҳайвонлар муҳитида вояга етгани сабабли тўрт оёқлаб юрган, секин юрганда қўл ва тиззаларига таянган, тезроқ юриш керак бўлганда эса қўли ва оёқ кафтига таяниб, тиззасини ярим буккан ҳолда юрган. У чопганида ҳам шу ҳолатини ўзгартирмаган. Камола ёруғликдан қўрқар, лекин қоронғида ўзини тетик тутар ва адашмас эди. Унинг кўзлари қоронғида яшашга мослашган бўлиб, кечаси худди бўриникидек ёнар эди. Қизча кечалари кезиб юрар, кундузи бурчакка тиқилиб ухлар ёки деворга қараб ўтираверарди.

Камола кийим кийишни хоҳламас ва кийимларни ҳадеб йиртаверарди. Унинг бадани совуқни ҳам, иссиқни ҳам сезмагандек кўринарди. Совуқ кунларда ҳам ёпиб қўйилган кўрпаларни улоқтириб ташларди. У олов ва сувдан қўрқар, агар уни ювинтирмоқчи бўлсалар, қочишга уринарди. У сувни ялаб ичар, сабзавотдан тайёрланган овқатни емасди, лекин хом гўштни қўлига ҳам ушламай еяр, суяк ғажирди. Камола фақат ерга қўйилган овқатни еган, қўлда берилгани эса олмаган.

Амала ва Камола болалар уйига келтирилган дастлабки кунларида, кечалари муайян вақтда бўридек увиллар, ўрмонга қочиш учун кўп уринишарди. Сингнинг барча саъй-ҳаракатига қарамай, Камолани «инсонга айлантириш» жараёни ҳеч натижа бермади. Камола 1920 йилдан 1922 йилгача бировларнинг ёрдами билан тикка туришни ўрганди. Лекин чопадиган бўлса, аввалгидек тўрт оёқлаб чопар эди. Тўрт йилдан кейин у бир нечта саволларни тушуннадиган бўлди. Етти йилда эса 45 сўзни ўрганди. Камола 17 ёшга киргач ақли 4 ёшли боланики даражасига

етди. Мана шу қиз мисолидан кўриниб турибдики, инсонлар жамиятидан ташқарида ўсишнинг ўзи организм руҳий тараққиётини таъминлай олмас экан. Демак, инсон биологик мавжудот сифатидагина эмас, балки ижтимоий мавжудот сифатида ҳам тараққий қилади.

Одоб, ахлоқ, хулқий сифатлар — шахснинг барча руҳий сифатлари фақат муҳит ва тарбиянинг ўзаро таъсири асосида вужудга келади. Шунинг учун ирсият ривожланишга таъсир этади, аммо ҳал қилувчи омил бўла олмайди.

Камолотда таълим ва тарбиянинг таъсири

Жамиятнинг болалар онгига таъсир ўтказиши асосан таълим-тарбия орқали амалга оширилади. Бола ёшлигидан атрофдаги кишилар билан мулоқотда бўлиб, билимлар, кўникма ва малакаларни эгаллайди. У дастлаб оила шароитида ва мактабгача тарбия муассасаларида, кейинчалик мактабда таълим-тарбия олади.

Болани ўраб олган муҳит, меҳнат ва тил оқибат натижасида тарбия воситасига айланади. Бунда муҳитнинг таъсири стихияли эканлигини ҳисобга олмоқ лозим. Шу сабабли инсон камолотида таълим ва тарбиянинг етакчилик қилишига имкон бериш даркор. Чунки:

1. Таълим ва тарбия жараёнида киши организмнинг ўсиши ва муҳитнинг стихияли таъсири бера олмайдиган нарсаларини ўрганиб олади. Масалан, бола ўз она тилини атрофни ўраб турган муҳитнинг таъсирида ўрганиб олиши мумкин. Лекин ўқиш ва ёзишни махсус таълим йўли билангина ўрганади. Махсус меҳнат ҳамда техника, билим, кўникма ва малакалари фақат таълим жараёнида эгалланади.

2. Таълим-тарбия ёрдамида ҳатто кишининг баъзи туғма камчиликларини ҳам керакли томонга ўзгартириш мумкин. Кишилар баъзан туғма камчиликларидан қатъи назар, туғма камчилиги бўлмаган бошқа кишилар билан баробар фаолиятда бўлиши мумкин. Чунончи, баъзи бир болалар айрим камчиликлар билан туғилади (кар, кўр, соқов ва ҳоказо). Лекин махсус ўқатирилган таълим-тарбия ёрдамида уларнинг ақли тўла тараққий қилади.

3. Таълим-тарбия ёрдамида муҳитнинг салбий таъсири натижасида юз берган камчиликларни ҳам тугатиш мумкин (болаларнинг карта ўйнаши, қўполлик, сўкиш, папирос чекишлари ва ҳоказо).

4. Таълим жараёнида болада билимлар, кўникма ва малакалар ҳосил бўлибгина қолмай, балки илмий дунёқараш ҳам шаклланади, камолга эришиб боради. Билимларнинг эгалланиши унинг жисмоний ва маънавий жиҳатдан ўсишига ёрдам беради. Масалан, Тошмуҳаммад Алиевич Саримсоқов йигирма тўққиз ёшида академик бўлган. Виктор Гюго 15 ёшида Франция фанлар академиясининг махсус ёрлиғи билан тақдирланган.

Н. И. Лобачевский 14 ёшида Қозон университетига ўқишга кирган ва 23 ёшида шу университетнинг профессори даражасига эришади. Ўзбек олимларидан Шавкат Алимов, Шавкат Аюпов ва Раҳим Ҳайитовларга ҳам шу ёшларида профессорлик насиб этганди.

Демак, бизнинг асосий ва энг муҳим вазифамиз, болаларнинг қобилият ва истеъдодларини ўз вақтида пайқаб олиш ва уларнинг камол топишлари учун қулай шароит, таълим-тарбия беришдир.

Инсоннинг камол топишида шахсий фаолиятнинг аҳамияти

Юқорида билдирилган хулосаларга асосланиб, инсоннинг камол топиш жараёнини фақат ирсият, ижтимоий муҳит ва таълим-тарбияга боғлаб ўрганиш, талқин қилиш ҳам ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди. Чунки ижтимоий тараққиётда шахснинг ўзи ҳам фаол иштирок этади.

Айтиш мумкинки, ижтимоий муҳит, таълим-тарбия — шахснинг ўзи фаол иштирок этгандагина унинг туғма лаёқатини уйғотади, истеъдод, қобилиятларини ўстира олади. Агар киши ўз ишини севса, унинг шу соҳадаги истеъдоди тезроқ ва кучлироқ рўёбга чиқа бошлайди.

Шундай ҳоллар ҳам учрайдики, баъзан киши бир соҳа билан қизиқади-ю, унинг қобилияти бошқа соҳада рўёбга чиқади. Бундай ҳодисалар кўпроқ ҳали кишининг қобилиятлари тўла рўёбга чиқмаган ва шаклланиб бўлмаган ҳолларда юз бериши мумкин.

Қобилият ва истеъдоднинг рўёбга чиқишида инсоннинг муайян фаолиятига қизиқиб қараши билан бир қаторда унинг ўз устида ишлаши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Истеъдодли кишилар ўз истеъдодлари — иқтидор кучини тўла рўёбга чиқариш учун ўз устларида тинмай ишлашлари, меҳнат қилишлари шарт.

Масалан, машҳур грек нотиги — нутқ устаси Демосфеннинг (эрамиздан олдинги IV аср) омма орасидаги дастлабки нутқлари муваффақиятсизликка учраган, уни ҳатто масхара қилишган. Демосфен дудуқ, овози хаста, қисқа-қисқа нафас оладиган киши эди. У доимо бир елкасини учириб турар эди. Лекин у актёр Сатирнинг маслаҳати билан ўз нутқини такомиллаштиришга киришади. Демосфен ўз камчиликларини бартараф этиш учун иродалилиқ ва қатъиятлик кўрсатди: у оғзига майда тошлар ва сопол парчаларини солиб, сўзларни талаффуз қилишни машқ килди, денгиз бўйида тўлқинлар шовқинида нутқ сўзлади, қояларга чиқиб баланд овоз билан шеърлар ўқиди, ойна олдида туриб юз ҳаракатларини бир маромга келтирди. Уй шифтига қиличини осиб қўйди, у одати бўйича елкасини ҳар учирганда, қилич санчиларди. Демосфен ҳафталаб уйдан чиқмай нотикликни ўрганди. Уйдан чиқмаслик учун сочининг ярмини қирдириб ташлади.

Бунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Масалан, Алишер Навоий, Ибн Синоларнинг кунт билан китоб мутолаа қилганлари, А. В. Суворов, Амир Темурларнинг ҳарбий санъатни эгаллаш борасидаги меҳнатлари фикримизнинг далилидир.

Ҳаётда шундай ҳоллар ҳам учрайдики, айрим кишиларда болалик ва мактабда ўқиган йилларида қулай муҳит бўлишига қарамай туғма истеъдод ва қобилият нишонлари кўринмайди. Бироқ, кейинчалик кунт ва мустақил ишлаш, ғайрат ва қатъиятлилики натижасида улар катта қобилият эгалари сифатида майдонга чиқишади.

Машҳур кишилар ҳаёти шуни кўрсатадики, уларнинг ижодий фаолиятларидаги асосий нарса узлуксиз ишлай билиш, ойлаб, йиллаб, ўн йиллаб ўз олдларига қўйилган мақсад учун интилиш, курашиш, унга етиш йўллари ҳормай излашдир.

Шунинг учун ҳар бир ўқитувчи-тарбиячи ўзининг педагогик фаолият даврида ўқувчиларга таълим-тарбия бериш билан бирга уларнинг ўз олдларига мақсад қўйиш ва уни рўёбга чиқариш, тинмай излаши, меҳнат қилиш сифатларини, ирода ва қатъиятликни тарбиялаб боришлари лозим.

Табииyki, ўқувчиларни ўз бахтларига эришишлари учун мактабда олган билим, кўникма ва малакалари камлик қилади. Улар олий мақсад йўлида ўз устларида тинмай ишлашлари, кишилар билан мулоқотда бўлишлари, ҳаёт маъносини тушуниш учун кўпроқ мутолаа қилишлари шарт.

Бахтга қарши, мактаб ўқитувчи-тарбиячилари орасида болалар таълим-тарбиясида юқоридаги омилларни билмайдиган ёки риоя қилмайдиганлари ҳам учраб туради. Масалан, айрим ўқитувчилар улгурмовчи, ўқишдан орқада қолувчи, паст ўзлаштирувчи ўқувчилардан қутулиш йўллари ахтарадилар. Уларни ё синфда қолдириш ёки бошқа мактабга ўтказиш йўлини қидирадилар ва бунга эришадилар ҳам. Ёки айрим интизомни бузувчи ўқувчининг ўзига хос характер хусусиятларини ҳисобга олмай синф ўқувчилар жамоасига бир хил талаб қўядилар, мақсади амалга ошмай қолса, жисмоний жазо чораларини ҳам тадбиқ этадилар. Бу ва шунга ўхшаш чоралар билан биз ўқувчилар тарбиясини мақсад сари йўналтира олмаймиз.

Ҳар бир болани тарбияласа бўлади, у яхши ўқиши ҳам мумкин. Уларни қобилиятсиз дейиш ҳам хато. Ўқитувчининг биринчи галдаги вазифаси ҳар бир ўқувчини атрофлича синчиклаб ўрганиш, унинг қайси соҳага қизиқишини билиш, кейин эса ана шу қизиқиш, ҳавас ва мойилликни ҳисобга олиб тadbирий чора кўришдир. Умуман, педагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият бола шахсининг ақлий, ахлоқий, эстетик, жисмоний, иродавий ривожланишига ижобий таъсир этади.

Болаларнинг ёш давлари хусусиятлари тавсифи

Болаларни тўғри тарбиялаш, самарали ўқитиш учун бола ривожланишига доир ўзгаришларни, ёш давларига хос хусусиятларни билиш ва ҳисобга олиш лозим. Чунки уларнинг ўсиши, ривожланиши, руҳий жиҳатдан тараққий этиши турли ёш давларида турлича бўлади. Агар ўқитувчи, тарбиячи болани ҳар томонлама тарбиялашни мақсад қилган бўлса, у ҳолда болани ҳам ҳар томонлама билиши лозим. Шунингдек, мақсадга мувофиқ педагогик таъсир кўрсатиш усулларини ҳам эгаллаган бўлмоғи керак, боланинг ёши, индивидуал хусусиятларини доимо ўсишда, ривожланишда, ўзгаришда олиб қараш ва фикр юриштириш лозим.

Тиббиёт, болалар анатомияси, физиологияси, психологияси, педагогика фанлари ютуқлари ва уларнинг тавсияларига кўра болаларнинг ёш давларини қуйидагича гуруҳлаштириш қабул қилинган.

1. Гўдаклик даври — чақалоқлик даври (туғилганидан то бир ёшгача бўлган давр).

2. Ясли даври — 1 ёшдан 3 ёшгача.

3. Мактабгача тарбия ёши — 3 ёшдан 6—7 ёшгача.

4. Мактаб ёшидаги кичик ўқувчилар — 6—7 ёшдан 11—12 ёшгача.

5. Ўрта мактаб ёшидаги ўқувчилар (ўсмирлар) — 12 ёшдан 15—16 ёшгача.

6. Мактаб ёшидаги катта ўқувчилар (ўспиринлар) — 16 ёшдан 18 ёшгача.

Маълум бир ёш даврига хос бўлган анатомик, физиологик ва руҳий хусусиятлар ёш хусусиятлари деб аталади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ёш хусусиятлари ва даврини иккинчи бир ёш хусусиятларидан ажратувчи чора йўқ. Биз фақат боладаги ўзгаришларга нисбатан қиёслаб давларга ажратамиз. Уларга қисқача изоҳ берамиз:

1. Гўдаклик даври

Янги туғилган бола диққат билан парваришланишга муҳтождир. Шароит яхши бўлса жисмоний жиҳатдан тез ўсади, асаб тизими тез тараққий қилади ва такомиллашади. Бола туғилган вақтда фақат таъми (мазани) билади, иссиқ ва совуқни сезади. Аста-секинлик билан унинг бошқа сезги аъзолари тараққий этиб боради. 3 ойлик бўлганда буюмларни фарқлайди, ўзига яқин кишиларни кўрса хурсанд бўлади, айрим товушлар чиқаради. 6—8 ойлик бўлганда буюмларни ранги ва шаклини ҳам фарқлай бошлайди. Рангдор ўйинчоқларни хуш кўради, уларга интилади.

Соғлом ўсаётган бола 11—12 ойлигидаёқ атрофдаги кишиларни танишдан ташқари, айтилиши осон бўлган айрим сўзларни талаффуз қилади, нутқи ўса бошлайди.

2. Ясли даври

Боланинг 1 ёшдан 3 ёшгача даврини ясли даври дейлади. Бу давр жисмоний ўсиш, йўлга кириш — юриш даври деб ҳам аталади. Бу даврдаги ёш болаларнинг хатти-ҳаракатларини табиий ҳолда бўлишига эътиборни қаратиш лозим.

Бола турли-туман ўйинчоқларни кўпроқ ўйнай бошлайди. Икки ёшга қадам қўйганда анчагина мураккаб ўйинларни ҳам қизиқиб кузатади. Болалар ўйин орқали бир-бирлари билан алоқа боғлайдилар, тасаввур, фикрлаш жараёнлари кучаяди, такомиллашади, нутқи ўсади. Энди у жумла, жумладан гап тузади, уларни тўғри талаффуз қилади.

Болаларни тарбия қилувчи катта кишиларнинг юриш-туриши ва одоби болалар руҳиятига таъсир қилади. Оила аъзоларининг аҳиллиги, яслидаги тарбиячиларнинг болаларни севишлари, зийраклик ва меҳрибонлик билан муомалада бўлишлари болаларнинг тўғри, соғлом ўсишларига, хулқ-одобда вазмин, иродали бўлишларига олиб келади. Болани лозим бўлган вақтда мақташ, диққатини ижобий фаолиятга тортиш, ёмон ишлардан эҳтиёт қилиш, ноахлоқий сўз ва гаплардан узоқроқда бўлишларини таъминлаш, уришмаслик йўллари ўргатиш, уларга таъсир кўрсатиш усулларидан ҳисобланади.

3. Мактабгача тарбия ёши

Боланинг 3 ёшдан 7 ёшгача бўлган даврини мактабгача даври деб ҳисоблаймиз. Тажрибалардан маълумки, болалик даврида пайдо бўлган таассуротлар изи умрбод сақланиб қолади. Бу давр боланинг ақлий ва жисмоний жиҳатдан тез ўсиши, дунёни билиш, атроф муҳитга ўз муносабатини билдириш истаги кучайиб бораётган давридир. Шу сабабли ҳам ота-она ва тарбиячиларнинг болаларни тўғри ўсишлари, ақлий, ахлоқий, эстетик жиҳатдан тарбиялашга жиддий эътибор беришлари лозим.

Мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялашда:

- а) соғлиги ҳақида, тартиб ва гигиена талабларига;
- б) ўйин машғулотлари, сўз, мусиқа, экскурсия, бадий ва жисмоний тарбияга;
- в) ўзини тута билиш, дўстлик-биродарликни ўрнига қўйиш, катталарга ҳурмат, ўйин қондаларини бузмаслик, буюмларни асраш ва ҳоказоларга ўргатиш муҳимдир.

Бу даврда болаларнинг бўйи ҳар йили ўртача 6 см, оғирлиги эса 1—2 кг ўсади. Суяк, мускул тизими юмшоқ, эгилувчан бўлади. Шу сабабли уларни толиқтириб қўймаслик лозим.

Уларнинг ҳаёти ва фаолияти асосан ўйин орқали намоён бўлади.

Шунинг учун ҳам ўйинларини ранг-баранг бўлиши ва жамиятимиз мақсадларидан келиб чиқиб ташкил этилиши ниҳоятда муҳимдир.

4. Мактаб ёшидаги кичик ўқувчилар

Болани неча ёшдан бошлаб ўқитиш керак деган муаммо педагогика учун муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Ота-онанинг қизиқишлари асосида болани ўқишни уdda қиладиган даражага етказмасдан мактабга бериши унинг соғлигига зарар етказиши, бола машғулот мазмунини тушуниб ўзлаштира олмай қийналади ва ниҳоят ўқишдан орқада қолади. Аксинча, ўқиши лозим бўлган пайтдан кеч мактабга берилса, боланинг соғлом фаоллик талаб этувчи руҳий кучлари номақбул томонга бурилади, у қийналиб ўқийди.

Ота-она ва тарбиячилар болани ўқишга беришдан аввал унинг ақлий қобилиятини, диққатини, мустақил фикрлаш даражасини, сўзларни ифодалай олиш борасидаги фаоллиги сифатларини пухта ўрганиб, тегишли хулоса чиқаришлари тавсия этилади.

Агар юқоридаги омиллар кучли ва ижобий бўлса, болани 6—7 ёшдан мактабга бериш маъқул. Шунда болалар ўз ҳаётининг янги даврига қадам қўядилар. Энди боғчадаги ўйин фаолияти ўрнини тизимли мажбурий вақт билан боғлиқ ўқиш фаолияти эгаллайди. Албатта, бу даврдаги болалар учун ўйиндан мажбурий рию этиладиган фаолиятга ўтиш қийин, буни ҳисобга олиш лозим.

Кичик ёшдаги болалар жисмоний жиҳатдан нисбатан текис ўсадилар, ўғил ва қиз болалар ташқи кўринишлари билан бир-бирларидан деярли фарқ қилмайдилар. Бўйи ўртача 120 см, оғирлиги 25 кг атрофида бўлади. Кўкрак қафаслари ва умуртқа поғоналари суякларининг етарлича қотмаганлиги туфайли улар тез шикастланишлари мумкин. Суяк ва мускуллари тез ўсади.

Бу даврдаги ўқувчиларнинг бош мияси оғирлиги жиҳатидан катталарникига тенглашса ҳам, тузилиши жиҳатидан фарқланади. Упка, қон томирлари ўсишда давом этади. Нафас йўли ва диафрагма бўш ривожланган бўлади, шу туфайли кичик ёшдаги ўқувчилар ҳаракатсиз қолсалар нафас олишлари сустроқ бўлиб, тана аъзоларининг кислород билан таъминланиши ёмонлашади. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг юраги ўзидан катталарникига нисбатан икки марта кўп қон чиқаради. Юрак уриши минутига 90—92 мартага тўғри келади.

Жисмоний ўсишга хос бу хусусиятлар кичик ёшдаги ўқувчиларга нисбатан ўқитувчи—тарбиячидан эҳтиёткорликни талаб қилади. Уларни асабийлашишдан сақлаш, кўпроқ ҳаракат қилишлари, очик ҳаводан фойдаланишлари ҳақида ғамхўрлик қилиш лозим.

Стол, партада тўғри ўтиришларига, қалам, ручкани ўнг қўлда тутиш, дарс пайтларида қаттиқ ҳаракат қилмасликни назорат этмоқ даркор.

Ўқиш меҳнатининг таъсири остида боланинг барча руҳий фаолияти ихтиёрий диққат, ихтиёрий хотира (ёдда қолдириш,

эсга тушириш), ихтиёрий идрок (маълум мақсад асосида воқеа ва ҳодисаларни кузатиш), тафаккурни ихтиёрий идора этиш ва у билан боғлиқ бўлган нутқ, ҳис-туйғу, ирода каби руҳий жараёнлар ривожланади.

Бошланғич мактаб ўқувчилари ўқиш даврида буюмларнинг шакллари, яъни доира, учбурчак, тўғри бурчак, квадрат, кўпбурчакларни, ҳажмли фигуралар — шар, куб, параллелепипед, цилиндр, призма, конусларнинг шакллари аниқ билиб оладилар.

Мактаб ёшига етган болалар кичик вақт муддатларини (кун, соат, ярим соат, чорак соат, дақиқаларни) аниқ тасаввур қиладилар. Бу ёшдаги болалар узоқ вақт муддатларининг фарқини сезмайдилар. Боланинг хоҳишини 2 ҳафтадан кейин бажаришга ваъда берсангиз ҳам, 3 ойдан сўнг ёки ярим йилдан сўнг бажаришга ваъда берсангиз ҳам, у кўнаверади. Болаларни вақтнинг қадрига етишга, вақтни аниқлаш ва уни бекор ўтказмасликка ўргатишни уларни дарсга кечикмай келишга ўргатишдан бошлаган маъқул. Кейинчалик кундалик ички тартибга риоя қилиш, секин ва тез, оз вақт ва кўп вақтнинг нима эканлиги ўргатиб борилади ва ҳоказо.

Болаларни яхши ўқишлари учун уларда кузатиш қобилиятини ўстириш, кузатувчанликни тарбиялаш даркор. Чунки кузатишлар буткул сезилмай келган ҳодисалар моҳиятини очиб беради.

Кичик мактаб ёшидаги болалар эшитган ва ўқиганларини кўпинча ҳарфма-ҳарф, тўппа-тўғри маънода англайдилар. Шу сабабли болалар юқори синфларга чиққан сари улардаги тасаввур ва тушунчаларнинг кенгайишига, фаҳм-фаросатнинг ўсишига қараб ақлий ишларнинг ҳаммаси тобора мураккаблаштириб, такомиллаштириб борган маъқул.

6—7 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларнинг хотираси жуда кучли тараққий этган ва хотирага олиш, ўқиб олиш қобилияти анча ўсган бўлади. Иккинчи томондан эса, мактаб фаолияти, ўқув иши улардан маълум мақсад билан олдиндан хотирга олиши, онгли ва фаол равишда айтиб беришни, асосли равишда ўрганишни талаб қилади.

Тажрибалардан маълумки, бу ёшдаги болаларнинг талаб ва қизиқишлари, одат ва сезгилари, тасаввур ва тушунчалари, ҳаёлий фаолиятлари, диққат-эътиборлари, тиришқоқликлари ва бошқа жиҳатлари борасида бир-бирларидан фарқ қиладилар. Айримлари бирон-бир соҳада истеъдодли, қобилиятли бўлсалар, бошқалари иккинчи бир соҳада истеъдодлидирлар. Баъзиларида истеъдод кўпроқ, баъзиларида камроқ бўлади.

Шу билан бирга, улар орасида турли кўринишдаги камчиликли, жумладан, дудуқ, кўзи яхши кўрмайдиган, қулоғи яхши эшитмайдиган, овози хаста, хотираси паст ва ҳоказо нуқсонли болалар ҳам учрайди. Ўқитувчи — тарбиячиларнинг вазифаси — болалардаги ҳамма ижобий майл ва интилишларни ўз вақтида англаш, уларни камол топтириш, салбий сифатларини йўқотиш,

истеъдод ва қобилиятларини тобора ривожлантириш, камчилик ва нуқсонларни тиббиёт ходимлари ёрдамида йўқотиш умуман, таълим-тарбия ишига тўсқинлик қиладиган томонларини йўқотишдан иборатдир.

5. Мактаб ёшидаги ўрта ўқувчилар (ўсмирлар) даври

12—13 ёшдан 15—16 ёшгача бўлган даврида ўқувчиларни ўсмирлар дейлади. Ўсмирлик даврида боланинг жисмоний ва руҳий тараққиётида кескин ўзгаришлар рўй бериши сабабли, бу давр ўтиш даври деб аталади.

Бу ёш балоғатга етиш даври ҳам деб аталади. Қиз болалар 13—15 ёшда, ўғил болалар 16—17 ёшида балоғатга етадилар. Бу давр кескин ўзгаришларга бой бўлганлиги сабабли ўсмирларнинг хулқида бир-бирига зид ҳолатлар: гоҳ болаларча серҳаракатлилик, гоҳ сусткашлик, гоҳ жўшқинлик, гоҳ бўшанглик, гоҳо ишга кучли ҳавас, гоҳида ишни пайсалга солиш, ўжарлик қилиш ҳолатлари учрайди. Шу сабабли ота-оналар ва ўқитувчи — тарбиячиларнинг ўзаро ҳамкорлиги, шошилмасдан ўйлаб иш кўриши тавсия этилади.

Ўсмир болаларнинг руҳий тараққиёти қуйи синф ўқувчиларига нисбатан илгарилаб кетади. Ўқиш таъсирида ўсмир боланинг умумий, абстракт тушунчаларни тобора кўпроқ тушуниб ва билиб бориши тезлашади.

Балоғат даврида ўсмир бола ўзида катта кишиларнинг сифатлари пайдо бўлаётганини сеза бошлайди, катта киши бўлгиси келади, катталарга хос хатти-ҳаракатлар ҳам қила бошлайди. Ота-она ёки тарбиячилар уни, «катта киши бўлиб қолибсан» десалар, хурсанд бўлади. Аммо шу билан бирга, у ҳали кўп вақт болаларча қилиқлар, баъзан ортиқча шўхликлар ҳам қилади.

Ички секреция безларининг қайта қурилишига боғлиқ жинсий етилиш даври бошланади. Уларда эркаклик ва аёлликни ташқи белгилари — овозининг ўзгариши (дўриллаш, мўйловининг сабза уриши, кўкрак қафаси ва кўкрак безлари шаклининг ўзгариши, ривожланиши, ўғил ва қиз болаларнинг нафас олишларидаги тафовутлар ва ҳоказолар) пайдо бўла бошлайди. Бу баъзан уларни ташвишга солади, жинсий тафовутларни кучайтиради.

Ўсмир болалар руҳиятида қаҳрамонона ишларга, романтика, ўзини қаҳрамонлар қиёфасида тасаввур этиш каби қизиқишлар жуда кучли бўлади. Бунга тарихий воқеалардан, ёзувчиларнинг асарларидан жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ўсмирларда дўстлик ва биродарлик ҳислари, сирдош дўст топиш истаги жуда кучли бўлади.

Ўсмирларнинг ўзига хос томонларидан яна бири у ўқувчи ўртоқларининг диққат-эътиборида бўлишни ёқтиради. У нима қилиб бўлмасин жамоада обрў қозонишга, маълум мавқени эгаллашга интилади. Буларга яхшилик билан эриша олмаса

шўхлик, баъзан тартиб бузиш, ўқитувчининг талабига тескари иш тутиш каби йўллар билан эътибор қозонишга ҳам ҳаракат қилади. Ўқувчилар жамоасида ўзига дўст тополмаса, кўча болалари ичидан «дўст» топиб, унинг тузоғига илиниб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Шунинг учун ота-она ва ўқитувчиларнинг биринчи галдаги вазифаси, ўсмирни бўш қўймаслик, уни имкони борича бирон-бир иш билан шуғуллантириш, қизиқишларини мазмунли томонга буришдир.

Демак, ўсмир билан муносабатда сабр-тоқат, вазминлик, маълум ҳолда унга мустақиллик бериш, жамоа ҳаётига оид ишлар юзасидан у билан маслаҳатлашиш, унинг ташаббусидан, интилиш ва имкониятларидан фойдаланиш — бу ёшдаги ўқувчиларни тўғри тарбиялашнинг гарови. Энг муҳими, унинг шахсини ҳурмат қилиш, камситмаслик, катта бўлиб қолганлигини тан олишдир.

Ўсмирлик даври айрим педагог ва психологлар, врачлар таъкидлаганидек тарбияга берилмайдиган давр эмас. Ўз вақтида Жан Жак Руссо бу даврни «иккинчи марта туғилиш» деб атаган эди. Ўсмирлик даври бола учун жуда кўп имкониятлар берадиган даврдир.

6. Мактаб ёшидаги катта ўқувчилар (ўспиринлар).

Бу давр 16 ёшдан 18 ёшгача ва ҳатто, ундан юқори — 22—23 ёшларгача бўлган даврни ҳам ўз ичига олади.

Ўспиринлик ёшидаги ўқувчиларда узоқ муддатли ва тизимли таълим натижасида фикрлаш, танқидий фикрлаш ривожланади, интеллектуал қизиқиш ўсади, дунёқараш шаклланган бўлади. Бу даврда ўспириннинг тасаввур ва тафаккур доираси деярли ниҳоясига етган ва ижтимоий ҳаётнинг бирор соҳасига йўналтирилган бўлади.

Энди бу даврга келиб гавда, қоматлари тўлишиб, гўзаллашиб боради. Мускулларнинг кучи ва иш қобилияти ортади. Жинсий етилиш асосан тугайди. Умуман, ўспиринлик жисмоний ўсишнинг тинч даври бўлиб, киши аъзоларининг ўсиши, такомиллашиши ниҳоясига етади. Улар жисмоний кучли, хушбичим ва соғлом бўлганликлари туфайли тегик ва хушчақчақ, ҳар ишга қодир, мустақил бўладилар.

Ўспиринлик фаолиятининг асосий тури ўқиш бўлиб қолаверади. Билимларнинг ҳажми кенгайди, бу эса, ҳаёт воқеаларини, борлиқдаги ҳодисаларни асослашда тадбиқ этиш имкониятини яратади.

Ўспиринлар ўзларининг ҳозирги фаолиятига келажакда ҳаётда ўз ўрнини топиш, белгилаш нуқтаи назаридан қарайди. Назарий жиҳатдан эгаллаган билимларини амалий масалалар билан боғлаш эҳтиёжи пайдо бўлади. Ўспиринлар мантиқий фикр юритадилар ва билимларни англаб, тушуниб эса қолдирадилар.

Яна бир хусусияти ўспирин ўзининг маданий-маънавий са-

виясини оширишига интилганида намоён бўлади. Ўспирин ўз устида қунт билан ишлайди, радио, телевидение, барча информация воситаларидан унумли фойдаланади. Турли асарлар билан танишади, ўзи учун мақбул бўлган кишилар билан суҳбатлашади. Улар ҳаёт ҳақида (шахсий турмуш, севги, ахлоқ-одоб, ҳаётий гўзаллик каби масалалар юзасидан) фикр алмашишга иштиёқманд бўлишади. Ўзларининг ақлий ва жисмоний етуқлигини баҳолашади, шунга асосланиб аниқ бир касб-корни эгаллаш режасини тузишади.

Характерли хусусиятлардан яна бири—ўспирин ўзига-ўзи баҳо беришга интилади, унда хушмуомалалилик, одоблилик ва вазминлик каби ахлоқий сифатлар қарор топади, такомиллашиб боради.

Кўпчилик ёшлар Ватанга, халқига, жамиятга, инсониятга хизмат қилиш ва фойдали инсон бўлишни ҳаётининг олий мақсади деб биладилар.

Умуман олганда, ўқитувчи — тарбиячилар ўқувчиларнинг барча ёш давлари, жисмоний ва руҳий тараққиётидаги ўзгаришлари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида етарли маълумотга эга бўлишлари шартдир. Бу маълумотлар ўқитувчининг айрим масалаларни ижобий ҳал этиши учун, шунингдек ўқувчиларга педагогик таъсир ўтказиш режасини тузиши учун зарурдир.

Бизнинг улуғ мақсадимиз, тарбияланувчиларнинг қалбига яхшилик, инсоний фазилат уруғини сепишдир. Шундай қилишимиз лозимки, токи ёш авлод ўзини жамиятнинг ишончли ва керакли аъзоси, она Ватан учун ҳар қандай ишга яроқли инсон деб ҳис қиладиган бўлсин.

IV БОБ

ЎЗБЕКИСТОНДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИ

Халқ таълими тизими деб муайян мамлакатнинг ички ва ташқи тараққиётига таъсир кўрсатувчи ҳамда маълум бир қоидалар асосида ташкил этилган барча таълим-тарбия муассасаларининг тузилишига айтилади.

Ўзбекистон халқ таълими тизими республикамизни ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожлантиришнинг устивор соҳаси ҳисобланади. Халқ таълими тизими республикамизнинг ақл-заковат ва илм борасидаги куч-қувватини, жамият, оила ва давлат олдидаги ўз масъулиятини англайдиган, ҳар жиҳатдан баркамол эркин шахсни шакллантириш мақсадини кўзлайди.

Халқ таълими тизими Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонунга мувофиқ ташкил этилади ва назорат қилинади. Мустақил Республикамиз Конституциясининг 18-ва 41-моддаларида таъкидланганидек жумҳуриятимизда яшовчи

барча фуқаролар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар билим олиш ҳуқуқига эга. Шунингдек, фуқароларнинг бепул умумий таълим олиши давлат томонидан кафолатлангандир. Бу ҳуқуқ илм олишнинг ҳамма турлари текинлиги, ёшларга умумий-мажбурий ўрта таълим беришнинг амалга оширилиши, ўқитишни ҳаёт, унумли меҳнат билан боғлаш асосида ривожлантириш негизида изоҳланади. Ўқувчиларга ва талабаларга давлат стипендиялари ва имтиёзлар берилади. Мактаб дарсликлари текин тарқатилади, мактабда давлат тилида (ўзбек тили) ўқитиш имкониятлари яратиб берилади. Мустақил билим олиш ёки хорижий элларда билим олиш учун шарт-шароит яратилади.

Фан-техника тараққиёти изчил амал қилаётган ҳозирги даврда халқ таълими тизимининг барча тармоқларини муттасил такомиллаштириш, уни оқилона уюштириш ва бошқариш масалалари тобора катта аҳамият касб этиб бормоқда.

ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ТАРИХИ

Инсоният маданиятининг илк ўчоқлари — Шарқдаги Қадимги Ҳинд ва Хитой, Кушон ва Бақтрия маданияти бўлмаганида Румон ва Юнон маданияти бўлармиди? Муслмон Шарқ уйғониши бўлмаганида Фарб уйғониши (XIV—XVI асрлардаги) бўлармиди?

Таниқли венециялик сайёҳ Марко Поло узоқ вақт ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон ва қўшни вилоятлар ҳудудида яшаган халқларнинг анъаналари, урф-одатларини ўрганди. У ўз эсдаликларида ёш авлодни ҳаётга тайёрлашда кўп асрлар давомида қўлланилган усул ва воситаларга таянган ҳолда «Нур Шарқдан таралади» деган эди. Қадимги Оврўпада кенг тарқалган мазкур ҳикматда Шарқ халқларининг инсоният маданият пойдеворини яратишдаги улкан ҳиссаси Фарб халқлари томонидан тан олингани ифодалангандир.

Лекин маънавиятни тиклашга бўлган ҳаракат фақат Оврўпада ёки фақат Шарқда бошланган дейиш, фарбу шарқни бирига қарама-қарши қўйиш ҳам нотўғри. Ота-боболаримизнинг «Ўтмишни унутганининг келажаги бўлмайди» деган ҳикматли гапи бор. Биз ўз тарихимизни қанчалик чуқур ўргансак, маданий меросимизга, анъаналаримизни қаратсак, келажак авлодга шунчалик тўғри таълим берган бўламиз. Марказий Осиёда фалсафий, ахлоқий, маърифий тафаккурнинг илк куртаклари халқ оғзаки ижодида ўз аксини топган. Уларда ёзув пайдо бўлгунга қадар ва ундан кейин ҳам халқ руҳи ва маънавий фаоллиги акс этган. Шарқда, жумладан Ўзбекистон ҳудудида таълим-тарбияга жуда катта эътибор берилган эди. Болаларни кичик ёшдан илмга қизиқтириш, ахлоқан пок, виждонли, меҳр-шафқатли қилиб вояга етказиш, эл-юртга нафи тегадиган фар-

занд қилиб ўстириш масалаларига ота-боболаримиз жиддий эътибор қилишган.

Шарқ педагоглари болаларни ўқишга қизиқтириш учун китобдаги воқеаларни қуш ва ҳайвонлар тилидан ҳикоя қилар эдилар. Масалан, «Қобуснома», «Махвон-ул Асрор», «Матла-ул Анвар», «Ахлоқи Муҳсиний», «Қалила ва Димна» каби асарлар шулар жумласидандир.

Марказий Осиё араблар томонидан босиб олинган пайтларда ҳам иқтисодий-маданий ҳолати жиҳатидан ривожланган ўлкалардан бири бўлганлиги тарихий қўлёзма ва архитектура ёдгорликларидан маълумдир.

VII—VIII асрларда Марказий Осиёни араблар фатҳ этгач, ислом дини асосидаги сифат жиҳатидан янги тизимга эга бўлган таълим-тарбия муассасалари вужудга келди. Араб тилини ўрганиш жорий этилди. Ислом дини бориб етган ерларда мачитлар, улар қошида эса ўғил болалар учун мактаблар ташкил қилинди.

Араб бўлмаган болаларга ислом дини асосларини ўргатиш мақсадида Марказий Осиё мактабларида «Ҳафтияк», «Чор китоб» каби дарсликлар кенг тарқатилди. XII асрдан бошлаб ислом динини туркий тилларда ёзилган асарларда ҳам оммалаштириш бошланди. Мисол тариқасида Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат» асарини келтиришимиз мумкин.

Араблар Марказий Осиёда бир умр қолиб кетмадилар ва исломга иймон келтирган барча маҳаллий халқларнинг миллий гурурига тегмаслик йўлидан бордилар. Мактаб, мадраса, масжидлар фақат ибодатхона эмас, тарбия ўчоғи вазифасини бажарган, демак, билим, маданият, ахлоқ чўққиларига эришишда диннинг ҳам ўз ўрни бордир. Халқлар ўз она тилларида сўзлашсалар-да, ёзув араб алифбосида бўлган. У даврда савод чиқариш ҳарф ва сўзларни ёзишни ўрганишдан бошланар эди. Мактаб сўзи арабча «ёзув ўргатадиган жой» деб номланиши ҳам ана шундандир.

Мактабларда болаларга ёзиш ва ҳисоблаш ўргатилган, бундан ташқари, ўсмирларга савдо санъати, араб тили, мантиқ, нотиклик, ҳуснихат ва арифметикадан сабоқ берилган.

Ҳар бир мактаб талабасининг сони 30—40 дан ошмаган, булардан ташқари, масжид қошидаги мактабларда ҳам 15—20 талаба ўқиган.

Мактаб, мадрасалар билан бирга қорихоналар ҳам мавжуд бўлиб, уларда ёзув ўргатилмаган, талабалар, «Қуръон»ни ёд олишган, холос.

«Мадраса» сўзи — арабча «дарс ўқитиладиган жой», «маъруза тинглайдиган жой» маъносини билдиради. Маълумки, ўша жойлардаги дарс кенг маънода қўлланилиб, унинг таркибига таълим-тарбия, панд-насихатлар, устоз-шогирд муносабатлари, донишмандларнинг давра суҳбатлари, жуда катта ҳаётий таж-

рибалар сабоғи кирган. «Мударрис» — дарс берувчи, ўқитувчидир.

Мадрасалар 15—20, 30—40 ва ҳатто 100—150 талабани ўқитишга мўлжалланган бўлиб, диний билимлар билан бирга дунёвий билимлар ҳам берилган. Қобилият, қизиқиши бўлмаган болаларни умрини зое кеткизмаслиги учун уларга шогирдликка тушиш, деҳқончилик билан шуғулланишни маслаҳат беришган.

1917 йил Октябр тўнтаришигача ҳар бир мусулмон фарзандини саводли қилишни савоб деб билган. Юқоридаги фикрларнинг нечоғлик тўғри эканлигини тасдиқлаш мақсадида фақатгина Қўқон хонлигидаги маълумотлар билан танишиб кўрайлик-чи...

Архив маълумотларига қараганда, 1885 йилда Қўқон хонлигида (ўша даврда тахминан 1 миллионга яқин аҳоли яшаган) мадраса, мактаб, қорихоналар ва уларда ўқиётган талабалар, шунингдек масжидлар сони қуйидагича бўлган.

Мадрасалар ва талабалар сони

Марғилон вилоятида 57—838

Қўқон вилоятида 45—6929

Наманган вилоятида 40—1324

Андижон вилоятида 30—996

Уш вилоятида 10—304

Жами 182 мадраса — 10391 талаба

Мактаб ва ўқувчилар сони

Марғилон вилоятида 428—7340

Андижон вилоятида 428—6756

Қўқон вилоятида 301—4210

Наманган вилоятида 371—7121

Уш вилоятида 176—2851

Жами 1703 мактаб — 28278 ўқувчи

Қорихоналар ва ўқувчилар сони

Қўқон вилоятида 100—604

Наманган вилоятида 50—306

Андижон вилоятида 44—320

Марғилон вилоятида 21—395

Уш вилоятида 14—76

Жами 229 қорихона — 1701 ўқувчи

Булардан ташқари, 6154 масжид мавжуд эди.

Тарихни ҳаққоний талқин этсак — унинг тубсиз оламидаги муаммолар нисбатан одил ҳал қилинади. Ҳамма гап тарихий воқеалар ҳамда далилларни бузмасдан, аниқ, холис ифодалашдир. Чунки уни ўзгартириб бўлмайди.

Октябр тўнтаришигача аждодларимизнинг «атиғи икки фоида саводли бўлган» қабилдаги тахминлар ўзбек маърифати ва маданиятига нисбатан бўҳтондан бошқа нарса эмас. Фикримизнинг исботи учун Туркистон ўлкасидаги халқ билим юртлари 3-инспектори (мубошири) В. Наливкиннинг чор ҳукуматининг маориф вазири Д. А. Толстойга 1896 йил 8 майда йўллаган мактубидан айрим сатрларни келтирамиз: «Эътиборингиз учун ушбу хабарни етказишни лозим деб биламанки, айни пайтда Туркистон ўлкасидаги олий мактаб-мадрасаларгина халқ билим юртлари 3-инспекторининг раҳбарлигидадир. Қуйи мактаблар бу инспекторнинг раҳбарлиги доирасидан ташқарида, уларнинг ниҳоятда кўплиги сабабли ҳали сонини олишга муваффақ бўлинмади, менга топширилган инспекция ишларида мактабларнинг сони ҳақида аниқ расмий маълумот йўқлигининг боиси шунда»¹.

С. Граменицкий таъкидлаганидек: «Ўлка босиб (руслар томонидан М. А. Қ.) олингач, руслар бу ерда жуда кўп мактаблар борлигини кўрдилар, уларда араб алфавитида она тили ўқитилишига, хат-саводни эгаллаш мусулмон дини билан уйғунлашиб кетганига гувоҳ бўлдилар»².

Ўзбек халқини 1917 йилгача ёппасига саводсизликда айблаган шовинистларга жавоб тариқасида айтиш мумкинки, ўша янги тузум нашидасига ошифта бўлиб, 20—30-йилларда ёппасига бадарға қилинган юксак тафаккур соҳиблари — зиёлилар Октябр тўнтаришидан олдин фаолият кўрсатган шахсий ва оммавий мактаблар, мадрасаларда билим олганлар, юксак илм эгаси бўлганлар. Уша даврларда камолга етган ўнлаб, юзлаб, минглаб даргаларимиз ҳозир ҳаёт бўлганларида эди, бизнинг миллий турмуш даражамиз айтиш жоиз бўлса бундан 60 йиллар олдинроқ изга тушган бўлар эди. Биз 20—30-йилларда юксак онгли, зўр қобилиятли, саводли кадрлардан ажралдик.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИГА ТАВСИФ

Октябр тўнтаришидан ҳозирги давримизгача халқ таълими тизимида кўп ўзгаришлар юз берди. Жумладан, 1929 йили араб графикасидаги имломиздан лотин графикасига, 1941 йилда эса лотин графикасидан рус графикасидаги имлога ўтилди. Турли кўринишдаги ўрта, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари очилди. Хунар-техника таълими мактаблари кўпайтирилди ва ҳоказо.

Республикамиз учун 1958, 1973, 1984 йилларда халқ таълими тизими юзасидан қабул қилинган қарорлар муҳим аҳамият касб этди. Лекин улар ўсиб келаётган ёш авлоднинг халқ таълимига бўлган эҳтиёжини қондирилмади.

1991 йилнинг 1 сентябрида республикамиз ҳаётида тарихий

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. Ф. 435, сақлаш бўлими, 17, 23-б.

² С. Граменицкий. Положение инародческого образования в Сырдарьинской области. Ташкент, 1916, 16-бет.

воқеа юз берди: Истиқлол эълон қилинди. Шу муносабат билан жаҳон тажрибаларидан келиб чиқиб, энг биринчи навбатда мустақил республикамизнинг халқ таълими соҳасида ислоҳот ўтказиш масаласи кўтарилди. Ниҳоят Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг 1992 йил 2 июл қарори асосида Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни таълим тизимини жиддий янгиланишига сабаб бўлди. Олдинги қабул қилинган қонунлардан фарқли ўлароқ, халқ таълими тизими тузилишининг қуйидаги янги қоидалари жорий этилди ва бажарилиши мажбурий деб қайд этилди.

1. Таълим ва тарбиянинг инсонпарварлиги ҳамда демократлиги.

Бунинг моҳияти шундаки, биздаги барча халқ таълими тизимига кирувчи муассасаларда берилаётган таълим ва тарбия инсонларни уларнинг моддий ва маънавий камолотини, ақл-заковатининг ўсишини, инсоний фаолиятининг барқ уришини ва ниҳоят, ўзлигини билиш ва ҳақ-ҳуқуқлари учун курашадиган чин ватанпарвар бўлиб етишишларини мақсад қилиб қўяди.

2. Таълим тизимининг узлуксизлиги ва изчиллиги.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг халқ таълими муассасаларида берилаётган таълим ва тарбия узлуксиз (яъни бир-бирини тўлдирди) ўзаро боғлиқдир. Ҳар бир бошланғич таълим ўқув режа ва дастурлари асосида кейинги таълим турларига мосланган, шу сабабли кейинги босқичлар олдингиларнинг давоми сифатида фаолиятда бўлади. Бу эса, ўз навбатида, бир мактабдан иккинчисига, бир олий ўқув юртидан иккинчи олий ўқув юртига кўчиб ўтиш имкониятини яратади. Таълим эса ўқув режаси ва дастури асосида тизимли, изчил фаолиятда бўлади.

3. Давлат таълими тизимининг илмийлиги ва дунёвийлиги.

Республикамиздаги барча таълим муассасаларида дунёвий билимлар берилади. У илмий асосларга эга бўлиб, фан, техника, маданиятнинг энг янги муваффақиятлари ва инсон ақл-заковати туфайли такомиллашиб боради. Улар ўқувчиларни объектив дунёни бевосита билиш, тегишли хулосалар чиқариш, ўзининг жамиятда тутган ўрни ва вазифаларини аниқлаб олишга, бирор-бир касбни онгли эгаллашларига йўналтирилгандир.

4. Таълимда умуминсоний ва миллий-маънавий қадриятларнинг устиворлиги.

Таълим тизимига кирувчи барча таълим-тарбия масканларида берилаётган билим халқимизнинг, аجدодларимизнинг минглаб йиллар ҳаёт тажрибалари асосида шаклланган, камол топган моддий ва маънавий омилларига, улуг сиймолар томонидан ёзиб қолдирилган бебаҳо асарларига таянади. Ўзлгимизни намоён қилишимиз учун зарур бўлган умуминсоний ғоялар билан қуроллантиради ва бу борада илғор умуминсоний қадриятларни улуглайди.

5. Давлат таълим стандартлари қондасида ҳамманинг таълим олиши учун имконият яратилганлиги.

Янги Қонунимизнинг 4-моддасида таъкидланганидек, Ўзбекистон Республикасида ижтимоий келиб чиқиши, жинси, тили, ёши, irqи, миллати, этниқоди ва динга муносабатидан, ижтимоий аҳволи, машғулотининг тури, турар жойи, Республика ҳудудида қачондан бери яшаётганидан қатъи назар барчанинг таълим олиши учун тенг ҳуқуқлар кафолатланади (1-жадвалга қаранг).

Таълим муассасаларига қабул қилиш шартлари давлат бошқарув идоралари томонидан тасдиқланадиган қоидалар билан белгиланади. Ота-оналар учун эса болаларини хоҳлаган мактабларига, хоҳлаган тилларида ўқитишлари кафолатланади. Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими бутун дунё мамлакатларидаги таълим стандартларига мос ҳолда ташкил этилади.

6. Таянч (тўққиз синф ҳажмида) таълимнинг мажбурийлиги.

1930 йилда бошланғич, 1949 йилда етти йиллик, 1958 йилда саккиз йиллик, 1970 йилда ўрта умумий-мажбурий таълимга асос солинди. 1984 йилдан бошлаб ўн бир йиллик мажбурий таълимга ўтилди.

Мустақиллик шарофати билан мазкур масалада ҳам ўзгариш содир бўлди. Янги Қонун ўн бир йиллик мажбурий таълим ўрнига тўққиз синф ҳажмида мажбурий таълим беришни тасдиқлади.

Таянч таълими мажбурий бўлиб, таълим олувчиларга ўқишни ўрта таълим муассасаларида, турли хил ҳунар ва ўрта махсус ўқув юртларида давом эттириш ҳуқуқини беради.

7. Таълим, маънавий ва жисмоний тарбия дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув.

Халқ таълими тизими республика халқ таълими вазирлиги томонидан давлатимизнинг ҳозирги ва келажак тараққиётига жавоб берувчи, барча мактаб муассасалари ўқувчиларининг ёш ва индивидуал хусусиятлари асосида ягона ва табақалаштирилган ўқув режа ва дастурларини тасдиқлайди. Уларнинг бажарилиши юзасидан назорат қилади. Фанлараро боғланишни ҳисобга олиб уларни ўқитиш соатларини аниқлаб беради ва уларга жавоб берувчи дарсликлар тузилиши, нашр этилишини таъминлайди. Олиб бориладиган таълим-тарбиявий ишлар ёш авлодни маънавий бой, руҳан тетик, жисмонан бақувват, ахлоқан пок ва меҳнатсевар бўлиб вояга етиши учун барча моддий ва маънавий шароит ҳозирлайди.

8. Билимдонлик ва истеъдодни рағбатлантириш.

Таълим-тарбия муассасаларида таълим олаётган билимдон ва истеъдодли ўқувчиларни рағбатлантириш кўзда тутилган. Республикаимиз тажрибасида билимдон ўқувчиларни рағбатлантириш стипендия, турли кўринишдаги мақтов ёрлиқлари, моддий ёрдам шаклида ташкил этилган. Олий ўқув юртлари қарамоғида математика, физика, биология ва бошқа фанлар юзасидан истеъдодли болалар учун сиртқи мактаблар мавжуд.

9. Таълим муассасаларида чет тилларни ўрганиш, дин та-

Мактаблар сони				
Таълим олиб борил- ладиган тил	Мустақил	Аралаш	Ўқувчилар соли	Ўқувчилар умум сонига нисбатан фонд
Ўзбек тили	6661	1055	3855977	82,0
Рус тили	222	778	459753	12,2
Қозоқ	266	339	144970	2,9
Қорақалпоқ	218	127	125060	2,6
Қирғиз	26	32	11569	0,2
Тожиқ	220	161	129971	2,8
Туркман	39	31	19221	0,3
Бошқа тилларда	2	1	387	—

рихи ва жаҳон маданияти соҳасида билим олиш учун шароитлар яратиш.

Октябр тўнтаришидан кейин, Халқ Комиссарлари Советининг 1918 йил январ ойидаги қарори билан мактаб черковдан, дин давлатдан ажратилди. Мактабларда диний билимлар бериш бекор қилинди.

Дин ва дин ҳомийлари таъқиб остига олинди. Диний руҳда ёзилган барча китоблар ёқиб юборилди. Чет тилларни ўрганиш сусайди. Миллий таълим-тарбия эътибордан четда қолди. Шу тариқа республикамиз ёшлари фан-техника ва дунё маданияти тарихи ва янгиликларидан хабарсиз бўлиб ўсишди. Дунёқарашларида чегараланиш аломатлари рўй берди.

Халқ таълими тизими ва янги Қонун асосида ўқувчиларнинг билим ва истеъдодларини, ватанпарварлик сифатларини шакллантириш ва тарбиялаб вояга етказиш мақсадида чет тилларни амалда ўрганиш борасида шароитлар яратди, чет тилларни чуқур ўргатадиган мактаб, лицей ва гимназиялар очди. Ватан тарихини чуқур биладиган, жаҳон маданияти тарихидан хабардор ўқувчиларни тарбиялаб вояга етказиш учун барча воситалар, шароитлар яратилмоқда. Дин ва маданият тарихи бўйича мактаб режаларига янги фанлар киритилди ва ҳоказо.

10. Таълим муассасаларининг сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг таъсиридан холи бўлиши

Ёш авлодга дунёвий билимлар бериш, уларни том маънода ҳаётга, турмушга тайёрлаш, ёшларнинг фикрларини чалғитмаслик, гуруҳбозликка йўл қўймаслик мақсадида таълим-тарбия муассасалари сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатлардан холи деб топилди.

11. Тарбияланувчилар ва таълим олувчиларни ҳурматлаш

Таълим тизимида барча педагогларга давлат талаблари даражасида ўқитиш, мажбурий ҳисобланган фанларининг режа ва ўқув дастурлари асосида олиб бориш, тарбияланувчи ва таълим олувчиларнинг инсоний қадр-қимматларини ҳурмат қилиш (виждон эркинлиги, ахборот эркинлиги, ўз қараш ва эътиқод-

ларини эркин ифода этишларига шароит яратиб бериш) масъулияти юклатилди.

Таълим олувчиларга ҳам давлат стандартларига, ёш ва индивидуал хусусиятига, истеъдод ва қизиқишларига мувофиқ таълим олиш тавсия этилди. Таълим муассасаларининг устави ва ички тартиб қоидаларига риоя қилиш масъулияти аниқ белгилаб берилди.

12. Педагог шахсини, унинг ижтимоий мавқеини ҳурматлаш

Олдинги қабул қилинган қоидалардан фарқли ўлароқ, янги Қонунда педагог шахсини, унинг ижтимоий мавқеини ҳурматлаш лозимлиги белгилаб қўйилди.

Ўқитувчи-тарбиячилар шаънини ҳимоя қилиш, таълим шакли, усули ва воситаларини танлашда ташаббусларига кенг йўл очиш, педагогик меҳнатда танилган ўқитувчи-тарбиячиларни давлатимиз орден ва медаллари билан мукофотлаш, уларни қишлоқ, шаҳар, район, вилоят ва республика олий органларига сайлаш умумхалқ вазифаси деб топилди.

Шу билан бирга улар зиммасига ахлоқ-одоб қоидаларига риоя қилиш, бола, ўқувчи ва талаба шахсининг қадр-қиммати-ни ҳурматлаш, умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида муносабатда бўлиш масъулияти юклатилган.

13. Амалдаги қонунлар доирасида мулкчиликнинг барча шаклларида таълим муассасаларининг тенг ҳуқуқлиги, уларнинг мустақиллиги

Таълим муассасаси мустақил юридик шахс бўлиб, қонунларда белгиланган тартибда барпо этилади. Давлат тасарруфида бўлмаган таълим муассасаси давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб юридик шахс ҳуқуқини қўлга киритади.

Таълим муассасаларига муайян мақом (гимназия, лицей, дорилфунун, академия ва шу кабилар мақоми) берилиши таълимни бошқариш тегишли идоралари томонидан аттестация асосида амалга оширилади.

Таълим муассасалари ўзаро битим тузишга, ўқув-тарбия комплекслари ва ўқув-илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари ва уюшмалари таркибига киришга ҳақлидирлар.

Бундай комплекс ва бирлашмалар таркибига кирувчи муассасаларнинг вазифалари, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ўз уставларида белгиланади.

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДАГИ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МУАССАСАЛАРИГА ТАВСИФ

Ўзбекистон Республикасида таълимнинг ягона тизимига амал қилинади. Ягона тизим қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Мактабгача тарбия.
2. Умумий таълим.
3. Ҳунар-техника таълими.
4. Урта, махсус таълим.
5. Олий таълим.

6. Илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш.
7. Кадрларнинг касб-кор малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш.
8. Оиладаги таълим.
9. Мустақил таълим.

Таълим тизимида ўқув режалари ва дастурлари мувофиқлаштирилади. Таълим босқичлари ва шаклларининг изчиллиги, таълимнинг стандартларига мос келиши таъминланади (2-жадвалга қаранг).

2-жадвал

Халқ таълими тизими	
Урта умумий ва политехника таълими мактаблари Болалар боғчаси Болалар яслиси Мактабдан ташқари таълим-тарбиявий муассасалар Ҳунар-техника билим юрти Урта махсус ўқув юртлари Техника билим юртлари ва яқка тартибдаги шогирдлик Олий ўқув юртлари	Меҳнат мактаби оила, ясли ва боғчалари

1. Мактабгача таълим.

Мактабгача таълим тармоғига 1—3 ёшдан 6—7 ёшгача бўлган болаларга таълим-тарбия берувчи ясли ва боғча муассасалари, шунингдек оиладаги таълим-тарбия киради. Бундан қўзланган мақсад бола камолоти асосларини шакллантиришдан, уни билимга қизиқишини таъминлашдан, маданий-ахлоқий эҳтиёжларини, дастлабки меҳнат кўникмаларини, илмга муҳаббат қўйишни ўстиришдан, саломатлигини мустаҳкамлашдан иборатдир (3-жадвалга қаранг).

3-жадвал

Мактабгача тарбия муассасаси	Муассаса сони	Ундаги болалар сони
Халқ таълими вазирлиги тасарруфида	3484	596715
Бошқа вазирлик ва ташкилотлар тасарруфида	5983	703285

2. Умумий таълим.

Умумий таълим узлуксиз давлат таълими тизимида асосий бўғин бўлиб, таълим олувчилар илмий билим, меҳнат ва бошланғич касб-кор — кўникма ва малакалари, ишбилармонлик

асосларини эгаллашларини, шунингдек ўз ижодий қобилиятлари, фазилатларини ривожлантиришларини таъминлайди.

Умумий таълим уч босқичдан: 6—7 ёшдан 10—11 ёшгача бўлган болаларга таълим берувчи бошланғич (I—IV синфлар), 11—12 ёшдан 15—16 ёшгача бўлган болаларга мўлжалланган (V—XI синфлар) таянч ва 15—16 ёшдан 17—18 ёшгача бўлган [X—XI (XII) синфлар] ўрта таълимлардан иборат бўлиб, бошланғич, таянч, ўрта таълим мактаблари, гимназия, лицей ва бошқа ўқув юртларида амалга оширилади.

Ўрта умумий таълим муассасаларида ихтисослашган таълим амалга оширилиши, ўқувчилар танлови бўйича курслар жорий этилиши ва фанлар чуқур ўргатилиши мумкин. Бундай курсларнинг дастурлари умумтаълим муассасалари томонидан тасдиқланади (4-жадвалга қаранг).

4-жадвал

Барча турдаги умумий таълим мактабларининг ҳозирги замон тараққиёти қуйидаги кўрсаткичларда ифодаланади. (1993 йил 1 январда олинган маълумот.)

Умумий таълим мактабларининг тури	Мактаблар сони	Ўқувчилар сони
Кундузги умумий таълим мактаблари	8963	4.766.605
Шу жумладан:		
— Бошланғич таълим мактаблари	174	11.873
— Таянч таълим мактаблари	1586	340.102
— Урта умумтаълим мактаблари	7117	4.393.924
— Қуни узайтирилган гуруҳларга эга бўлган мактаблар	5176	761.483
Фанларни чуқурлаштириб ўргатадиган мактаблар		
Шу жумладан:		
— Гимназиялар	56	22.671
— Лицейлар	83	18.556
— Кечки умумтаълим мактаблари	188	64.462
Бундан ташқари:		
— Кечки синфлар ташкил этилган умумтаълим мактаблари	223	
— Ақлий ва жисмоний носоглом болалар учун махсус таълим мактаблари	83	20.706
— Болалар уйлари	25	25.000
— Етим болалар интернат-мактаби	4	719

3. Мактабдан ташқари таълим

Болалар ва ўсмирларнинг талаб ва эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, уларнинг дам олишини ташкил этиш мақсадида давлат идоралари, мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхоналар, жамоат бирлашмалари ва маданий, илмий, техника, спорт ва бошқа йўналишдаги мактаблардан ташқари таълим муассасалари барпо этилади.

Турли хилдаги мактабдан ташқари муассасалар фаолиятига давлат томонидан кўмак берилади ва назорат қилинади (5-жадвалга қаранг).

5-жадвал

Мактабдан ташқари муассасалар номи	Муассаса сони	Уларда тўғра-раклар сони	Тўғра-раклардаги ўқувчилар сони (минг ҳисоби)
Жами муассасалар	598	25610	376,8
Шу жумладан:			
Ўқувчилар саройлари ва уйлари	265	14817	216,7
Ёш техниклар станциялари	133	5395	706,9
Ёш табиатшунослик станциялари	122	3916	55,2
Ёш туристлар станциялари ва базалар	36	697	18,0
Бошқалар	42	785	18,7
Бундан ташқари:			
Болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари	322		133,7

4. Ҳунар-техника таълими

Ҳунар-техника таълими меҳнат ва касб-кор маҳорати ҳамда ишчи ва кадрлар тайёрлашни, уларни қайта тайёрлаш ва малакаларини оширишни мақсад қилади.

Ҳунар таълими ҳунар билим юртларида, ўқув-ишлаб чиқариш, ўқув-курс комбинатларида, марказларда ва бошқа ўқув юртларида ёки бевосита ишлаб чиқаришда олиб борилади.

Ҳунар-техника таълими таянч таълими асосида бир вақтнинг ўзида умумий ўрта таълим бериш ёки фақатгина касб ўргатиш орқали амалга оширилади (6-жадвалга қаранг).

5. Ўрта махсус таълим

Ўрта махсус таълим техникумларда, билим юртларида, колледжларда ва ўрта махсус ўқув юртларида, шу жумладан ўзга шаклдаги ўқув юртлари (ҳунар-техника билим юртлари ёки олий ўқув юртлари) билан қўшилган ўрта махсус ўқув юртлари, таянч, ўрта ва ҳунар-техника таълими негизида амалга оширилади.

6. Олий таълим

Олий таълим танланган фаолият соҳасида чуқур умумий ва махсус билимни зарур касб-кор кўникмаси билан уйғунлаштирадиган юқори малакали мутахассисларни, шунингдек илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш мақсадини кўзлайди.

Олий ўқув юртларида таълим икки босқич асосида, бакалавр ва магистр даражасини бериш орқали амалга оширилади. Фуқаролар шартнома (пулли) асосида иккинчи олий маълумот олишга ҳақлидирлар.

Олий ўқув юртлари қонунда белгиланган тартибда вақти-

вақти билан аттестация ва аккредитизациядан ўтказиб турилади.

7. Илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш

Илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш узлуксиз таълим тизимида олий босқич ҳисобланиб, шахс ва жамият эҳтиёжларини, шунингдек, жамиятнинг бундай кадрларга бўлган талаб-эҳтиёжини қондиришни таъминлайди.

Илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш; илмий даражалар (фан номзоди, фан доктори) ва илмий унвонлар (доцент, катта илмий ходим, профессор ва ҳоказо) бериш тартиби қонунлар билан белгиланади.

8. Кадрларнинг малакасини ошириш

Кадрларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш ижтимоий ривожланиш, фан-техника тараққиёти талабларига, ишлаб чиқаришдаги ўзгаришларга мувофиқ равишда касбий билим — кўникмаларни такомиллаштириш, шунингдек, кадрларга янги ихтисос ўргатиш мақсадида амалга оширилади.

9. Оиладаги таълим.

Ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар боланинг жисмоний, маънавий камолоти ва ақл-заковатини ўстиришга, маълумотли бўлишига жавобгардирлар. Болаларига оилада таълим беришни зиммаларига олган ота-оналар таълим муассасалари, таълимни бошқарувчи тегишли идоралар билан шартнома тузадилар. Оиладаги таълим ўқув юртларининг дастурлари бўйича амалга оширилади, кейинчалик экстернат тартибида аттестациядан ўтказилади. Аттестациядан ўтгач, таълимнинг исталган босқичдан бошлаб ўқув муассасаларида ўқишни давом эттиришлари мумкин.

10. Мустақил равишда билим олиш

Давлат фуқароларининг мустақил равишда ўз маълумотлари, маданий, касб-кор савияларини оширишга бўлган интилиш-қизиқишларини қўллаб-қувватлайди, уларга шароит яратади. Билим ва малака даражасини мустақил равишда оширган шахсларга экстернат тартибида имтиҳон топшириш имкониятини беради.

Мустақил Республикамиз раҳбарияти халқ таълими тизимини мазмунан янада яхшилаш борасида жуда катта тadbирларни амалга оширмоқда.

6-жадвал

Ҳунар-техника билим юртлари	Жумладан, кундузги	Саноат	Қурилиш	Агросаноат	Ёнғил саноат	Транспорт ва алоқа	Маиший хизмат	Бошқа соҳалар
459	439	50	118	196	34	12	19	10

Олий ва ўрта махсус таълими, халқ таълими вазирликларининг бевосита раҳбарлигида республикамизда янгидан-янги мактаб, гимназия, лицей ва олий ўқув юртлари очилмоқда. Уларда давлат тили — ўзбек тилини ўқитиш йўлга қўйилган. Барча таълим муассасаларида Ўзбекистон халқлари тарихи, чет тили, ҳисоблаш техникаси каби фанларга жаҳон стандартлари талабида эътибор қаратилган. АҚШ, Англия, Германия, Франция, Туркия, Хитой, Саудия Арабистони каби ривожланган мамлакатларнинг халқ таълими вазирликлари билан ўзаро кадрлар тайёрлаб бериш борасидаги шартномалар тузилган. Бу жараён ўз самарасини бермоқда. Миллий таълим тизимида ёш авлодни ҳаётга тайёрлаш учун барча имкониятлар ишга солинмоқда.

V БОБ

ЎҚИТУВЧИ

ЎҚИТУВЧИ — ЕШЛАРГА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ БЕРУВЧИ КИШИ

Республикамиз ҳукумати халқ таълими соҳасида ўртага қўйган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Янги иқтисодий сиёсатга ўтиш шароитида таълим-тарбиядан кўзда тутилаётган мақсадларга эришиш, ўқувчиларнинг хилма-хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли, эътиқодли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб ўстириш ўқитувчи зиммасига юклатилган.

Ўзининг фидокорона меҳнати билан ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш сифатини оширишга катта ҳисса қўшаётган ижодкор ўқитувчилар сони йил сайин ортиб бормоқда. Айниқса, ислохотлар даврида бундай мураббийлар эл-юртга танилмоқда. Ҳар йили энг яхши ўқитувчини аниқлаш учун ўтказилаётган мактаб кўриклари, туман, вилоят, жумҳурият танловлари ана шу ютуқларга омил бўлмоқда. Мактабларда «методист ўқитувчи», «катта ўқитувчи», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи», «Ўзбекистон халқ ўқитувчиси» унвонларига сазовор бўлган ўқитувчилар сони тобора кўпаймоқда.

Халқимизнинг келажаги, мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи кўп жиҳатдан ўқитувчига, унинг савиясига, тайёргарлиги, фидойилигига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига боғлиқ.

Сўнгги йилларда педагогика институтларида, университетларида, педагогика билим юртларида ўқитувчилар тайёрлашни яхшилашга қаратилган кўпгина ишлар амалга оширилди. Чунончи, бўлажак ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини кучайтириш, ихтисосга доир фанларни чуқур ўрганиш ва педагогик маҳоратни эгаллаш, назарий билимларни амалиётда қўллашга ўргатиш масалаларига эътибор кучайди. Шунингдек, бўлажак ўқитувчиларга педагогика, руҳшунослик, усулиётга доир фан-

ларни ўргатиш кўлами янада кенгайди. Педагогика олий билимгоҳларида бир қанча ихтисослар бўйича беш йиллик ўқув режалари жорий этилди.

Ўзлуксиз педагогик таълим ғояси амалга оширилмоқда. Шу муносабат билан ўқитувчилар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш иши давлат ва жамоатчиликнинг диққат марказига қўйилди. Бу тадбирлар университет ва педагогика институтларининг махсус факультетларида, малака ошириш институтларида амалга оширилмоқда. Ўқитувчиларни фалсафий жиҳатдан кенг фикрловчи, мулоҳазали бўлишларига эътибор берилаётир. Синфий, тарбиявий қарашларнинг бирёқламалигидан, айрим шахс ва гуруҳлар манфаатидан умуминсоний қадриятлар устун туриши таъкидланмоқда.

Ўзбекистон ҳукумати мактаб ўқитувчиларининг ҳафталик ўқув ишлари ҳажмини камайтириб, маошини оширди. Ўқувчиларнинг дафтарларини текширгани учун, шунингдек, «Халқ ўқитувчиси», «Хизмат кўрсатган ўқитувчи», «методист — ўқитувчи»ларга ва илмий даражаси бор ўқитувчиларга қўшимча ҳақ тўлаш жорий этилди. Педагогика ўқув юртларида таълим олаётган талабаларнинг стипендиялари оширилди, овқатланиши учун, шахсий уйларда яшагани учун уларга қўшимча пул тўланади.

Ўқитувчилик шарафли, лекин жуда мураккаб касбдир. Яхши ўқитувчи бўлиш учун педагогик назарияни эгаллашнинг ўзигина етарли эмас. Чунки педагогик назарияда болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида умумий қонун-қоидалар, умумлаштирилган усулий ғоялар баён этилади. Ўқувчиларнинг ёш индивидуал хусусиятларини эътиборга олиш таъкидланади. Мактаб ҳаёти, амалий педагогик жараён эса жуда хилма-хилдир. Педагогик назарияга мос келмайдиган вазиятлар учраб туради. Бу эса ўқитувчидан кенг билимдонликни, пухта амалий тайёргарлик, юксак педагогик маҳорат ва ижодкорликни талаб этади.

Шунинг учун ҳам мустақил Ўзбекистон давлатининг умумий таълим мактабида ишлайдиган ўқитувчи:

— педагогик фаолиятга қобилиятли, ижодкор, ишбилармон;

— миллий маданият ва умуминсоний қадриятларни, дунёвий билимларни мукамал эгаллаган, диний илмлардан ҳам хабардор, маънавий баркамол;

— Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида тараққий этишига ишонадиган, ватанпарварлик бурчини тўғри англаган, эътиқодли фуқаро;

— ихтисосга доир билимларни, психологик, педагогик билим ва маҳоратни, шунингдек, назарий илмларни мукамал эгаллаган;

— ўқитувчилик касбини ва болаларни яхши кўрадиган, ҳар бир ўқувчиси улғайиб яхши одам бўлишига чин кўнгилдан ишонадиган, уларнинг шахс сифатида ривожланиб, инсон сифатида камол топишига кўмаклашадиган;

— эркин ва ижодий фикрлай оладиган, талабчан, адолатли, одобли бўлмоғи даркор.

УҚИТУВЧИЛИК КАСБИНИ ТАНЛАШ

Бирор касбнинг ҳақиқий устаси бўлиш учун кишида табиий қобилият, маълум жисмоний ва руҳий хислатлар жо бўлиши зарур. Масалан, артист бўлиш учун табиий овоз, эшитиш қобилияти, бежирим суврат, жисмонан соғлом бўлиш талаб этилади. Раҳбарлик вазифасини яхши бажариш учун ташкилотчилик, одамлар билан муомала-муроса қила билиш каби қобилиятларга эга бўлиш керак. Акс ҳолда касби ва ишидан бошқалар ҳам, ўзи ҳам қаноат ҳосил қилмайди. Киши касбни нотўғри танлаган бўлса, унга қизиқмаса, ўзи ҳам, бошқалар ҳам ундан барака топмайди.

Педагогик, ўқитувчилик фаолиятини, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш ишини самарали бажариш, ота-оналар ва болаларнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлиш учун ҳам кишида бу ишга лаёқат, қобилият, қизиқиш бўлмоғи лозим. Бошқа касблар каби ўқитувчилик касбига ҳам ёшлар орасидан педагогик фаолиятга лаёқатли, болалар билан тил топиб муомала қила оладиган, илмли кишиларни танлаб олиш керак.

Педагогик касбини танлаган киши аввало соғлом бўлиши, сўзларни тўғри ва яхши талаффуз қила олиши, асаблари жойида, вазмин бўлиши даркор. Шунингдек, болаларни ёқтириши, улар билан ишлашга майли борлиги, бошқалар билан мулоқот қила олиши, хушмуомалалилиги, кузатувчанлиги, кенг фикрлай олиши, ўзига ва бошқаларга нисбатан талабчанлиги ҳам кишининг педагогик ишга яроқлилигини кўрсатади. Бу сифатлар кишида бор-йўқлигини тиббиёт ходимлари, руҳшунос, педагоглар офзаки ва ёзма савол-жавоблар ёрдамида аниқлай олади.

ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТ

Педагогик фаолият ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ олдида, давлат олдида жавоб берадиган, болаларга таълим-тарбия беришга махсус тайёрланган одамларнинг меҳнат фаолиятидир. Мактаб ўқитувчиларининг фаолияти инсон шахсини шакллантиришга қаратилган.

Ҳар бир бола ўз хулқ-атвorigа, характериға эға. Болаларни тарбиялашда уларнинг ана шу ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, ўрганиш ниҳоятда мураккаб. Бунда одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг мураккаблигини ўзида акс эттирувчи махсус усуллардан фойдаланилади. Педагогик фаолиятга тайёргарлик кўраётган ёшлар унинг ана шундай хусусиятларини билишлари лозим. Уқитувчилик ихтисосининг бу хусусиятлари унинг профессиограммасида ифодаланади.

Профессиограмма қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) ўқитувчи шахсининг хусусиятлари; 2) ўқитувчининг руҳий-педагогик тайёргарлигига қўйиладиган талаблар; 3) махсус тайёргарлик-

нинг ҳажми ва мазмуни; 4) ихтисосга оид усулий тайёргарликнинг мазмуни.

— Уқитувчи шахсининг хусусиятлари:

Ғоявий соҳада: илмий дунёқараш ва эътиқод; ижтимоий эҳтиёж ва ахлоқий заруриятларни чуқур тушуниш; ижтимоий ва гражданлик бурчини англаш; ижтимоий-сиёсий фаоллик.

Педагог касби соҳасида: болаларни севиш ва улар билан ишлашга қизиқиш, педагогик ишни севиш; руҳий-педагогик зийраклик ва кузатувчанлик, педагогик такт, педагогик тасаввур; ташкилотчилик қобилияти; ҳаққонийлик; дилкашлик; талабчанлик; қатъийлик ва мақсадга интилиш; вазминлик; ўзини тута билиш; касбий лаёқатлилик.

Кенг илмий савия, маънавий эҳтиёж ва қизиқиш, интеллектуал қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш; педагогик маълумотни оширишга интилиш эса билиш соҳасига киради.

ПЕДАГОГИК ҚОБИЛИЯТ ВА МАҲОРАТ

Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эға бўлиши зарур. Педагогик маҳорат эғаси оз меҳнат сарф қилиб, катта натижаға эришади. Ижодкорлик унинг ҳамиша ҳамкори бўлади. Педагогик ишға қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат бўлиши мумкин.

Қобилият фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Қобилият малака ва уддабуронликдан фарқ қилади. Малака ва уддабуронлик машқ, ўқиш натижаси ҳисобланса, қобилиятнинг ривожланиши учун эса яна истеъдод, лаёқат ва зеҳн, яъни инсон нерв тизимида анатомио-физиологик хусусият бўлиши ҳам зарур. Ана шу табиий заминда қобилият деб аталувчи руҳий хусусият тараққий этади. Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун ўқитувчида қобилиятнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлмоғи ва тарбиялаб етиштирилмоғи лозим:

1. Билиш қобилияти — фаннинг тегишли соҳаларига оид (математика, физика, биология, адабиёт ва ҳоказоларга доир) қобилиятдир. Бундай қобилиятга эға бўлган ўқитувчи фанни ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча кенг ва чуқурроқ билади, ўз фани соҳасидаги кашфиётларни ҳамиша кузатиб боради, материални ипидан игнасиғача билади, унга ниҳоятда қизиқади, оддий тадқиқот ишларини ҳам бажаради.

2. Тушунтира олиш қобилияти — ўқув материални ўқувчиларга тушунарли қилиб баён эға олиш, ўқувчиларда мустақил равишда фаол фикрлашға қизиқиш уйғотиш қобилиятидир. Уқитувчи зарур ҳолларда ўқув материални ўзгартира олиши, қийин нарсани осон, мураккаб нарсани оддий, ноаниқ нарсани тушунарли қилиб ўқувчиларға етказа олиши даркор.

Уқувчилар руҳиятини ҳисобга олиш зарур. Қобилиятли педагог ўқувчиларнинг билим ва камолот даражасини ҳисобга олади, уларнинг нимани билишлари ва ҳали нимани билмасликларини, нимани унутиб қўйганликларини тасаввур этади. Баъзи

Ўқитувчиларга, айниқса тажрибаси кам ўқитувчиларга ўқув материалли оддий, тушунарли ва қандайдир алоҳида изоҳни талаб этмайдигандек туюлади. Бундай ўқитувчилар ўқувчиларни эмас, балки ўзларини назарда тутадилар. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи ўзини ўқувчининг ўрнига қўя олади, у катталарга аниқ ва тушунарли бўлган нарсаларнинг ўқувчиларга тушунилиши қийин ва мавҳум бир нарса бўлиши ҳам мумкинлигига асосланиб иш тутади. Шунинг учун у баён этишнинг характер ва шаклини алоҳида ўйлаб чиқади, ҳамда режалаштиради.

Қобилиятли ўқитувчи дарс материаллини баён этиш жараёнида ўқувчиларнинг қандай ўзлаштираётганликларини қатор белгилар асосида пайқаб олади ва зарур ҳолларда баён қилиш усулини ўзгартиради. Шунингдек, қобилиятли ўқитувчи ўқувчиларнинг сабоқни ўзлаштириб олишлари учун замин тайёрлаб, уларни дам олишдан ишга ўтишлари, бўшашиш, ланжлик, лоқайдликларига барҳам бериш учун минимал даражада вақт ажратиш зарурлигини ҳисобга олади. У тегишли вазият юзга келмагунга қадар иш бошламайди. Масалан, дарснинг ҳаддан ташқари зўриқиш билан ва кучли бошланиши ўқувчиларда муҳофаза қилувчи тормозланиш деб аталмиш ҳолатга сабаб бўлади, мия фаолияти туманлашади ва ўқитувчининг сўзлари етарли даражада идрок қилинмайди.

3. Кузатувчанлик қобилияти — ўқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига кира олиш қобилияти, ўқувчи шахсини ва унинг вақтинчалик руҳий ҳолатларини жуда яхши тушуна билиш билан боғлиқ бўлган психологик кузатувчанликдир. Бундай ўқитувчи ўқувчининг руҳиятидаги кўз илгамас ўзгаришларни ҳам тез фаҳмлаб олади. Ўқувчилар бундай ўқитувчи ҳақида: «Қарамаётганга ўхшайди-ю, ҳамма нарсани кўриб туради!», «Ўқувчининг хафа бўлганлигини ёки дарс тайёрламаётганлигини кўзидан билади!», — дейдилар.

4. Нутқ қобилияти — нутқ ёрдамида, шунингдек, имо-ишора воситасида ўз фикр ва туйғуларини аниқ ва равшан ифодалаш қобилияти. Бу ўқитувчилик касби учун жуда муҳимдир.

Ўқитувчининг нутқи дарсда ҳамisha ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги сабоқни тушунтираётган, ўқувчининг жавобини таҳлил қилаётган ёки танқид қилаётган бўлса ҳам, унинг нутқи ҳамisha ўзининг ички кучи, ишончи, ўзи гапираётган нарсага қизиққанлиги билан ажралиб туради. Фикрнинг ифодаси ўқувчилар учун аниқ, содда, тушунарли бўлади.

Ўқитувчининг баёни ўқувчилар фикри ва диққатини максимал даражада фаоллаштиришга қаратилади: ўқитувчи ўқувчилар олдида саволлар қўйиб, уларни аста-секин тўғри жавоб беришга ундайди, ўқувчининг диққатини кучайтиради ҳамда фикрини фаоллаштиради. («Мана бу ерга алоҳида эътибор беринг!», «ўйлаб кўринг!» каби.) Шунингдек, ўринли қочириқ, ҳазил, енгилгина истеҳзо нутқни жонлантириб юборади ва уни ўқувчилар тез ўзлаштирадилар.

Ўқитувчининг нутқи аниқ, жонли, образли, талаффузи жиҳатдан ёрқин, ифодали, ҳис-ҳаяжонли бўлиб, унда стилистик, грамматик, фонетик нуқсонлар учрамаслиги лозим. Бир хилдаги чўзиқ, зериктирадиган нутқ ўқувчиларни жуда тез чарчатади, уларни ланж, лоқайд қилиб қўяди. Айрим ўқитувчилар тез гапиришга, бошқалар секин гапиришга мойил бўладилар. Бироқ, ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари учун ўртача, жонли нутқ яхши натижа беришини эсдан чиқармаслик лозим. Шошқалоқлик сабоқни ўзлаштиришга халақит беради ва болаларни тез чарчатиб қўяди. Ҳаддан ташқари секин нутқ ланжлик ва зериктишга сабаб бўлади. Ҳаддан ташқари кескин ва бақироқ нутқ ўқувчиларнинг асабини бузади, толиқтириб қўяди. Ўқитувчининг заиф овози ёмон эшитилади. Ниҳоятда кўп такрорланадиган бир хилдаги имо-ишоралар ва ҳаракатлар кишининг рағбини келтиради.

5. Ташкилотчилик қобилияти — биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштириш, жипслаштириш, муҳим вазифаларни ҳал этишга руҳлантиришни, иккинчидан, ўз ишини тўғри уюштиришни назарда тутати.

Ўз ишини ташкил этиш деганда ишни тўғри режалаштира олиш ва уни назорат қила билиш назарда тутилади. Тажрибали ўқитувчиларда вақтни ўзига хос ҳис этиш — ишни вақтга қараб тўғри тақсимлай олиш, белгиланган муддатда улгуриш хусусияти ҳосил бўлади.

Дарс давомида қутилмаганда ортиқча вақт сарфлаш ҳоллари баъзан учраб туради. Аммо тажрибали ўқитувчи зарур ҳолларда дарснинг режасини ўзгартира олади.

6. Обрў орттира олиш қобилияти — ўқувчиларга бевосита эмоционал-продавий таъсир кўрсатиш ва шу асосда обрў қозона олишдир. Обрў фақат шу асосдагина эмас, балки ўқитувчининг фанни яхши билиши, меҳрибонлиги, назокатлиги ва ҳоказолар асосида ҳам қозонилади. Бу қобилият ўқитувчи шахсий сифатларининг бутун бир йиғиндисига, чунончи унинг продавий сифатларига (дадиллиги, чидамлилиги, қатъийлиги, талабчанлиги ва ҳоказоларга), шунингдек, ўқувчиларга таълим ҳамда тарбия бериш масъулиятини ҳис этишга, ўзининг ҳақ эканлигига ишонига, бу ишончини ўқувчиларга етказа олиш кабиларга ҳам боғлиқ.

Ўқувчилар қўполлик қилмайдиган, қўрқитмайдиган, тўғри талаб қўя оладиган ўқитувчини жуда ҳурмат қиладилар. Ўқитувчининг бўшанглиги, лақмалиги, саботсизлиги ва иродасизлигини ёқтирмайдилар.

7. Тўғри муомала қила олиш қобилияти — болаларга яқинлаша олиш, улар билан педагогик нуқтаи назардан жуда самарали ўзаро муносабатлар ўрната билиш, педагогик назокатнинг мавжудлигини билдиради.

8. Келажакни кўра билиш қобилияти — ўз ҳаракатларининг оқибатини кўра билишда, ўқувчининг келгусида қандай одам бўлишини тасаввур қила олишида, тарбияланувчида қандай

фазилатларни тараққий эттириш лозимлигини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланади. Бу қобилият педагогик оптимизмга, тарбиянинг қудратига боғлиқдир.

9. Диққатни тақсимлай олиш қобилияти — ўқитувчи учун диққатнинг барча хусусиятлари — ҳажми, кучи, кўчувчанлиги, идора қилина олиши, сафарбарлиги кабиларнинг тараққий этиши билан изоҳланади.

Диққатни айтиб бир вақтда тақсимлаш қобилияти ўқитувчилик учун алоҳида аҳамият касб этади. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи сабоқни баён қилиш мазмуни ва формасини, ўз фикрини (ёки ўқувчининг фикрини) диққат билан кузатади, айтиб бир вақтда барча ўқувчиларни кўриб туради, толиқиш, эътиборсизлик, тушунмаслик аломатларини хушёрлик билан кузатади, интизомсизлик ҳолларини эътибордан қочирмайди, ниҳоят ўз хатти-ҳаракатларини ҳам кузатиб боради. Тажрибасиз ўқитувчи кўпинча сабоқни баён қилишга берилиб кетиб, ўқувчиларни эътибордан четда қолдиради, назорат қилмай қўяди; борди-ю, ўқувчиларни диққат билан кузатишга ҳаракат қилса, фикр калавасини йўқотади.

Ўқитувчи юқорида кўрсатилган қобилиятлардан ташқари бир қанча ижобий сифатларга — аниқ мақсадни кўзлаш, қатъийлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби сифатларга ҳам эга бўлиши керак. Бундай хусусиятлар бўлмаса, ўрта педагогик даражасидан юқорига кўтарила олмайди.

ЎҚИТУВЧИНИНГ КАСБИЙ СИФАТЛАРИ

Эътиқод, одоб, фуқаролик бурчини англаш — ўқитувчининг асосий сифатларидан биридир. Мактаб ўқитувчиси ўзи тарғиб қилаётган идеалнинг фазилатларини шахсий намунасида кўрсатиши керак.

Болаларга меҳр-муҳаббат ўқитувчининг энг муҳим фазилатидир. Бу болаларнинг ҳамма қилиқ-қилмишларини кечириш, уларга хушомадгўйлик қилиш эмас, балки талабчанлик ва қаттиққўллик, адолатлилик билан қўшилган меҳр-муҳаббат бўлиб, ана шу сифатга эга бўлган шахс ўзининг кўп вақтини ва кучини болаларга бағишлайди. У зарур вақтда истакларини қурбон қилиб, болалар манфаати йўлида эҳтиёжларини чеклашга тайёр туради.

Ижтимоий фаоллик ва фуқаролик бурчини англаш ўқитувчи шахсига хос сифат, зеро ҳақиқий педагог тўла маънодаги жамоатчи бўлиб, болаларга ҳаётда ижтимоий фаол ҳолатда туришнинг амалий намунасини кўрсатади.

Ўқитувчининг муҳим фазилати — кишилар билан тез эл бўла олиш, кўпчиликка аралаша билиш, улфатижонлик, дилкашлик бўлиб, бу унда муомала маданиятининг юксаклигини ифодалайди. Чунки ўқитувчига ҳаминша одамлар билан алоқа қилишга, улар билан ишлашга тўғри келади. Ўқитувчи ишидаги муваффақиятни кундалик фаолиятида катталар ва болалар,

айрим гуруҳ ва якка шахслар билан алоқага кириша олиш қобилияти таъминлайди.

Алоқаларда, фаолиятда дуч келинадиган турли хил воқеаларга педагогик қоидалар нуқтаи назаридан догматик муносабатда бўлиш эмас, балки уларни ўз ҳолича гидрок этиб, адолатли баҳолаш, муносабатда одил бўлиш ўқитувчининг обрўсини оширади.

Ўқитувчининг одоби, маданияти юксак бўлсагина, одамларга нисбатан меҳрибон, саҳоватли бўла олади, уни ҳамма ҳурмат қилади. Бунинг учун очиқ кўнгил, қатъий бўлиши, ўзини тута билиши, бардошли бўлиши керак. Болаларга нисбатан талабчан бўлиш билан бирга ўз шахсига танқидий нуқтаи назардан қарай олиши керак.

Ўқитувчи одоби умуминсоний ахлоқнинг категориялари, қоидалари ва нормаларини таълим-тарбия жараёнига хос хусусиятлари билан уйғунлаштириб, педагогнинг ўқувчилар, ўқитувчилар жамоаси, ота-оналар ва жамоатчилик вакиллари билан муносабатида ифодаланадиган касбий-ахлоқий хусусиятдир.

Ўқитувчи педагогик этиканинг нормаларини ўзлаштириб олиши, тажрибада қўллаши, ўзининг дунёқараши ва ахлоқий тажрибаси билан таққослаши лозим. Фикрлаш ва ҳис этиш, турмушда синаб кўриш натижасида педагогик этиканинг қоидалари ўқитувчининг ўз эътиқодига, интилишига, ўз ахлоқий сифатига айланади.

Бу ахлоқий эътиқод ўқитувчининг дарс бериш жараёнида, тарбиявий ишларда, ўқувчилар ва бошқа кишилар билан муносабатларида, муомаласида, кундалик турмушда ўзининг шахсий намунаси билан ахлоқий таъсир ўтказишида кўзга ташланади. Педагогик такт ўқитувчи ахлоқининг амалий кўринишларидан биридир. Муаллим ахлоқининг натижалари унинг ёшларга ахлоқий таъсирининг самарадорлигида намоён бўлади.

Педагогик этиканинг асосий тушунчалари умуминсоний ахлоқ категорияларига мос келади ва уларни ўқитувчи фаолияти билан боғлиқ тарзда бир қадар аниқлайди. Педагогик этикада гуманизм, адолатлилик, виждонлилик, ҳалоллик, яхшилик қилиш кабилар ўқитувчилик фаолияти билан боғлиқ равишда таҳлил қилинади.

Ахлоқ назариясида яхшилик энг муҳим категория ҳисобланади. Яхшилик — ахлоқий ижобий фазилат бўлиб, норматив этиканинг идеалини, индивидуал ахлоқда ижобий-хулқий фазилатларнинг мазмунини инсон фаолияти ёки бирор хатти-ҳаракатига ижобий муносабатнинг йиғиндисини акс эттиради. Яхшилик — кишининг онги ва ахлоқий амалиётида жамият ва шахс манфаатларининг бирлигини акс эттириб жамият ва шахсга манфаат келтирадиган, ижтимоий тараққиётга мос келадиган тушунчадир.

Педагогик этикада яхшилик тушунчаси ўқитувчи фаолияти билан боғлиқ ҳолда аниқлаштирилади. Унда ўқитувчи ва ўқув-

чилар жамоаси манфаатларининг бирлиги, муаллим ва ўқувчи мақсадининг бирлиги, таълим ва тарбиянинг самараси учун курашнинг бирлиги акс этади. Яхшилик фазилати иккала томоннинг ҳам яхши ниятли, хайрихоҳ, меҳрибон бўлишини тақозо қилади. Яхшилик қарор топиши учун ёмонликка муросасиз бўлиш лозим. Яхши истак билан хушмуомалалик, яхши қилиқ, яхши хатти-ҳаракатнинг бирлиги зарур.

Шахс ахлоқини характерлайдиган белгилардан бири масъулиятдир. Ўқитувчининг масъулияти — масъулият тушунчасининг бутун мазмунини сақлаган ҳолда муаллимнинг фаолияти ва таълим-тарбия жараёнининг аниқ вазифаларини ҳам ўз ичига олади. Ўқитувчи зиммасига бола шахсини ҳар томонлама камол топтириш масъулияти юкланади. Муаллим ўқувчига чуқур назарий билимлар бериши, уни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаши лозим. Шу билан бирга, у боладаги мавжуд лаёқат ва қобилиятларни пайқаб, индивидуал муносабатда бўлиши, унда мавжуд бўлган ижобий ахлоқий сифатларни авайлаб ўстириши даркор.

Муаллим синфда жамиятнинг вакили сифатида ўқувчилар жамоаси билан ёлғиз ўзи иш олиб боради. Бундай шароитда ўқитувчининг масъулияти унинг хулқини тартибга солиб турадиган, бошқарадиган куч, ўқувчиларга таъсир ўтказиш даражасининг асосий мезони ҳисобланади.

Педагогик одобга эга бўлган ўқитувчи ўқувчилар орасида обрў қозонади. Ўқитувчи қанчалик кўпроқ обрў қозонса, таълим ва тарбия моҳиятан шунчалик муваффақиятлироқ бўлади ва аксинча, ўқитувчининг обрўи қанчалик паст бўлса, унинг болаларга таъсири шунча бўш ва ўқувчиларни вояга етказиш жараёни ҳам шунча заиф бўлади.

Ўқитувчи деярли ҳар кун иш ўқувчилар билан учрашади, савол-жавоб қилади, уларнинг яхши ишларини маъқуллайди, билимини баҳолайди, ноҳўя хатти-ҳаракатлари учун танбеҳ беради. Албатта ўқитувчининг фикри, мулоҳазаларида нисбийлик, субъективлик аломатлари мавжуд. У ҳаммага айнан бирдек жуда тўғри муносабатда бўла олмаслиги мумкин. Лекин у ҳамма ўқувчиларга нисбатан ҳолис ниятли, яхшилик қилишга интилувчи, адолатли киши эканлигига барчанинг ишончи қомил бўлмоғи даркор. Синфда ўқитувчи «яхши кўрадиган», «ёмон кўрадиган» ўқувчилар бор деган таассурот туғилмаслиги керак.

Хуллас, обрў ўқитувчилик фаолияти учун зарур хусусиятдир. Обрў кишининг чуқур билими, юксак ахлоқий сифатлари, ҳаёт тажрибаси, илмий тадқиқот ва жамоат ишларида фаол иштирок этиши туфайли орттирилган, кўпчилик томонидан эътироф этилган таъсири, нуфузидир.

Педагогик фаолият ўз моҳиятига кўра ижодий характерга эга. Маълумки, инсон олдида бирор муаммо тургандагина ижодкорликка эҳтиёж туғилади. Ўқитувчилик фаолияти ана шундай хусусиятга эга. Педагогик ижодкорликнинг асосий моҳияти педагогик фаолиятнинг мақсади ва характери билан боғлиқ. Пе-

дагогик фаолият киши шахсини, унинг дунёқараши, эътиқоди, онги, хулқ-атворини шакллантиришдек умумий мақсадга бўйсунган сон-саносиз педагогик масалаларни ечиш жараёнидир. Ўқитувчи фаолиятидаги ижодкорлик ана шу масалаларни ечиш усулларида, уларни ҳал қила олиш йўлларини қидириб топа билишларида ифодаланади.

Педагогик ижодкорлик манбаи — бу педагогик тажрибадир. Педагогик тажриба — муаммоли вазиятларга жуда бойдир. Илғор педагогик тажриба деганда биз ўқитувчининг ўз педагогик вазифасига ижодий ёндошишини, ўқувчиларнинг таълим-тарбиясида янги, самарали йўл ва воситаларни қидириб топишини тушунамиз.

Илғор педагогик тажриба ўқитувчи томонидан қўлланиладиган иш шакли ва усуллари, услуб ва воситаларидир. Улар воситасида ўқув-тарбиявий ишларда энг юқори натижаларга эришилади.

Илғор педагогик тажрибани ўрганиш, унга асосланиб янги педагогик ҳодиса ва қонуниятларни очиш ўқув-тарбия жараёнига яхши сифатли ўзгаришлар киритади, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқариш, янги кўринишдаги ўқув жараёнини моделлаштириш муаммоларини ечишга сабаб бўлади.

Ижодий ишлайдиган ўқитувчи фақатгина болаларни муваффақиятли ўқитиш ва тарбиялаш, илғор ўқитувчилар иш тажрибаларини ўрганиш билангина чекланиб қолмасдан, тадқиқотчилик кўникма ва малакаларига ҳам эга бўлиши зарур.

Ҳозирги замон фан ва техника тараққиёти ўқитувчининг ижодкор бўлишини, фаннинг муҳим муаммолари юзасидан эркин фикр юрита олиши, фан ютуқларини ўқувчиларга етказа олиши ва ниҳоят ўқувчиларни ҳам ижодий фикрлашга, тадқиқот ишларига ўргата олишини талаб қилади. Шунинг учун ўқитувчи аввало тадқиқотчилик малакаларини эгаллаши зарур. Ўқитувчи илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш давомида омиларни тўплайди, таҳлил қилади, улар асосида хулосалар чиқаради. У фан хулосаларидан ўзининг амалий фаолиятида фойдаланиш жараёнида ҳозирги замон ўқитувчиси учун зарур бўлган жуда муҳим фазилатларни эгаллайди.

II ҚИСМ ДИДАКТИКА — ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

VI БОБ

ДИДАКТИКА ФАНИ ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

ДИДАКТИКА ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Дидактика таълим жараёнининг умумий қонуниятларини ўрганувчи қисмидир. Дидактика грекча сўз бўлиб, «Дидайко» — ўқитиш, «Дидаскол» — ўргатувчи деган сўзлардан келиб чиққан.

«Дидактика»нинг сўзма-сўз таржимаси таълим назариясини англатади. Таълим назарияси таълим жараёнининг тушунчаси ва моҳиятини, таълим қондаларини, услублари ҳамда ташкилий формаларини ўз ичига олади. Дидактика ўз олдида ўқитишнинг ўқувчиларни ҳар томонлама тарбиялаш мақсадларига жавоб берувчи умумий қонуниятларини билиб олиш вазифасини қўяди. Таълимнинг асосий вазифаси ёш авлодни илмий билимлар, кўникма ва малакалар тизими билан қуроллантиришдан иборат.

Демак, дидактика педагогиканинг «нимага ўқитиш», «нимани ўқитиш» ва «қандай ўқитиш» каби саволларига жавоб излайди. Умумий дидактика эса, ўз навбатида, айрим ўқув фанларига оид усуллар билан жуда мустақкам боғланади. Шу усуллар маълумотига таяниб, ўқитишнинг умумий қонуниятларини ечиб боради ва айни вақтда ҳар бир ўқув фанини ўқитиш усуллари учун умумий асос бўлиб хизмат қилади.

Бу дунёда не-не даҳолар яшаб ўтмаган... Сабоқларга бой ўтмишимизда Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Алишер Навоий каби буюк аллома бобокалонларимиз тиббиёт, мантиқ, мусиқа, адабиёт, география, риёзиёт каби илмларни ўқитиш воситасида авлодларни тарбиялаш ғоясини олға сурдилар. Қайковуснинг «Қобуснома», Носир Хисравнинг «Саодатнома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Юнақийнинг «Хибат ул-ҳақойиқ», Алишер Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб» (Кўнгиллар севгиси) асарларида илғор педагогик қарашлар ҳам ифодаланган. Улар дунёвий таълимни кенг ривожлантиришга катта ҳисса қўшишди.

Шарқ халқлари педагогикасининг буюк алломаси Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асари орқали илм-фан, маърифатнинг аҳамияти, таърифи ва тавсифида одамларни тинмай илм олишга, билим ўрганишга ундади. Дунёдаги барча хайрли ишлар, эзгу амаллар негизида илм-маърифат ётади, илм зиёси туфайли жаҳолат зулмати ёзилади, фикр равшанлашади, оламга рўшнолик таралади. Ҳар бир соғлом фикрли одам дунёнинг

борлиқ ишларидан огоҳ бўлиши, бунинг учун тинмай билим олиши, маърифатга интилиши керак.

Мутафаккир Абу Райҳон Беруний (973—1048) илмнинг қадр-қимматини юксак баҳолаган ҳолда, инсоннинг чин фазилати илмда эканлигини алоҳида таъкидлайди: «Илм ўзи лаззат бағишлайди. Одамлар илм туфайли эзгуликка эришадилар. Улар илм туфайли ёвузликдан халос бўладилар. Шунинг ўзи энг аниқ фойда, энг катта давлат эмасми, ахир».

Билимлар ривожига шарқнинг буюк алломаси Ал Хоразмийнинг салмоқли улуши бор, албатта. Бу буюк олим алгебра, арифметика, астрономия, география ва мусиқа соҳаларида бир қанча асарлар ёзган. Унинг «Алжабр ва алмуқобала ҳисобидан қисқача китоб» асари асосида алгебра пайдо бўлди.

Ўзбек шеърятининг буюк даҳоси Алишер Навоийнинг дидактик мероси унинг бебаҳо «Хамса» асарида, ҳикматларида, лирик дурдоналарида ўз ифодасини топган. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод илмли, ҳунарли, ижодкор шахс. Фарҳод — илм-ҳунарни ҳаёт билан боғлайди.

«Садди Искандарий» достонидаги Искандар образи истеъдодли олим, илм-маърифатнинг жарчиси ва ҳомийси сифатида талқин этилган. Искандар илм ва ақл кучи воситасида давлатни бошқарганлиги, бунда олимлар билан ҳисоблашганлиги туфайли мамлакат обод, халқи фаровон ҳаёт кечиради.

Алишер Навоий ҳаётининг сўнгги давларида битган «Маҳбубул қулуб» чуқур тарбиявий аҳамиятга молик фалсафий асардир. Асарда донишманд алломанинг ўғитлари, панд-насиҳатлари мужассамлашган. Асар шоирнинг келажак авлод билан хаёлан мулоқотлари тарзида ёзилган.

«Маҳбубул қулуб» баҳонасида улуғ адиб Алишер Навоийнинг педагогик қарашлари ҳақида сўз юритилар экан, бу ноёб асар бошдан-оёқ ҳикмату насиҳат, ибратли ҳикоя ва ўғитларга сероб бир баҳр эканлигини ҳар бир педагог унутмаслиги, таълим жараёнида бу панду насиҳатлардан унумли фойдаланмоғи керак. Зотан, «Маҳбубул қулуб»да шоирни ўйлантирган муаммолар бугунги кунимизга ҳам ниҳоятда мос тушади.

Шарқу ғарб маънавий мероси асосида педагогик жараёндан марказий ўрин олган дидактика доимо ривожланиб борди, дидактика ривожига буюк чех педагоги Ян Амос Каменский ҳам катта ҳисса қўшди. Унинг «Буюк дидактика» асари ўқитишни ривожлантиришга ғоят катта таъсир кўрсатди ва муаллимларнинг доимий фойдаланадиган китоби бўлиб қолди.

Ўзбекистонда дидактик таълимнинг ташкил топиши ва ривожланиши Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Муҳаммадрасул Расулий, Қори Ниёзий, О. Шарафиддинов каби педагог ва олимларнинг номлари билан боғлиқ.

Педагогик фаолиятдаги формализмнинг қатъиян олдини олиш, ўқитишдаги муқобил усул, шакл ва воситаларни танлаш, педагогика фани ютуқларини амалга дадиллик билан жорий қилиш вақти етди. Усулий ишларни жонлантириш, ўқитувчи-

ларнинг ташаббусларини, ижодий изланишларини ҳар томонлама ривожлантириш, илғор педагогик тажрибани чуқур ўрганиш лозим.

Лекин бу дастурни амалга оширишда ҳеч бир ҳолда авваллари педагогика ҳамда дидактикада яратилган асарларни, халқ педагогикасининг нодир меросларини чеккага улоқтириб ташлаш мумкин эмас.

Педагоглар бир қанча авлодларнинг меҳнати билан қўлга киритилган, педагогика фани эришган барча қимматли ютуқлар, замон синовидан ўтган жамики илғор қарашларни авайлаб асраши ва ўша меросдан фаол равишда фойдаланишлари керак.

БИЛИШ — ТАЪЛИМ ЖАРАЕНИНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСИДИР

Билиш жараёни каби таълим жараёнида ҳам ўқувчи билмасликдан билишга, нотўғри ва ноаниқ билишдан тобора тўлиқроқ ва аниқроқ, чуқурроқ билишгача бўлган йўлни босиб ўтади. Бу жараёнда ҳиссий идрок этиш ҳам, абстракт тафаккур ҳам, амалда синаб кўриш ҳам бўлади.

Муайян фан ва ҳодисалар объектив дунёни билиш жараёнидан ўрганилади ва уларнинг ташқи, ички моҳиятини ўзлаштириш жараёнида омиллар аниқланади. Мушоҳада, тасаввур ва абстракт тафаккурга асосланиб фактлар умумлаштирилади ва илмий хулосалар чиқариш натижасида назариялар, қонунлар ва категориялар яратилади.

Билиш икки паллага — назария ва амалиётга бўлинади. Назария янги билимни, янгича билишни ифодаловчи тизимли фикрдир. Назария ҳар хил шаклларда ифодаланади: аксиома, теорема, қонун, формула, график рақам ва бошқа. Назарияда гоё шаклланади.

Амалиёт билимларнинг ҳақиқийлигини кўрсатувчи мезондир. Кузатиш, тажриба, ўзгартириш, яратиш — булар амалиёт шаклларига киради.

Амалиёт ижтимоий ҳаёт ва табиатнинг мураккаб жараёнларини билиб олишда инсон учун асосий қурол бўлиб хизмат қилади. Масалан, ойни кузатиш жараёни олайлик. Жонли мушоҳада ва абстракт тафаккур ёрдамида биз ойга аппаратларни юборамиз, илмий аппаратлар ёрдамида олинган материалларни лабораторияларда текшириш амалиётга киради.

Илмий билишнинг вазифаси ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг ривожланиш қонунларини очишдангина эмас, балки бирон-бир қонуннинг қай тариқа намоён бўлиш сабабларини ҳам кўрсатиб беришдан иборат.

Илмий омил илмий билишнинг элементи бўлиб кузатиш, тажриба асосида қўлга киритилади, омилга асосланмаган билимнинг илмий қиймати, амалий фаолият учун аҳамияти ҳам бўлмайди. Шунинг учун илмий билимнинг, фаннинг асосий мақ-

сади омиллар асосида ётган умумий боғланишларни, қонуниятларни топиш, уларнинг моҳиятини билишдадир.

Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккирлари билишда омилларни ўрганишга катта эътибор берганлар. Абу Наср Форобий (873—950) билимнинг элементли бўлган омилларини ўрганишга катта аҳамият беради. Унинг фикрича, билимнинг асосини мавжуд нарса ва ҳодисаларни инкор эттирадиган омиллар ташкил этади. Ибн Сино (980—1037) касалликни вужудга келтирувчи объектив омилларни ўрганиш асосида касалликларни турларга ажратди ва даволаш усулларини ишлаб чиқди.

Беруний (973—1048) табиат ҳодисалари сирларини ўрганишда тажриба, эмпирик кузатиш ва улар асосида олинган фактларга асосланди.

Билиш сезишдан бошланади. Сезиш теварақ-атрофдаги воқелик, нарса ва ҳодисаларнинг сезги органларимизга таъсир этувчи айрим сифатларининг онгимизда акс этишидир. Бунда ҳар бир орган, ҳар бир анализатор, И. П. Павлов таъкидлаб айтганидек, нарсаларнинг айрим сифатларини идрок қилади: биз совуқ, илиқлик, шўр, оқ, қора, аччиқ, чучук ва ҳоказоларни кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм-маза билиш, тери, мускул-ҳаракат ва органик сезги органларининг фаолияти орқали билиб оламиз.

Сезгилар — одам ҳақидаги барча билимларимизнинг манбаидир. Аммо илмий асосда билишда, масалан, олимнинг билиши билан ўқувчининг билиш фаолияти ўртасида умумийлик бўлса ҳам лекин, улар бир-бирдан фарқ қилади. Олимлар олами билиб олиб, илгари фанга маълум бўлмаган янги ҳақиқатларни кашф этадилар, янги қонуниятларни аниқлайдилар ва шу тариқа фаннинг илгарилаб кетишига имкон яратадилар. Ўқувчилар эса таълим жараёнида олами била бориб, ўзлари учун илгари номаълум бўлган, бирон фан кашф этган ва одамларнинг ижтимоий-тарихий амалиётида текшириб кўрилган янги бир нарсани билиб оладилар. Ўқитувчи ўқувчиларни олимлар томонидан яратилган бу қонунни билишга тўғри, енгиллаштирилган, вақт жиҳатидан қисқа йўлдан олиб боради.

Ўқитиш натижалари билим сифатида, ўқувчининг ривожланиш даражасида ўз аксини топади.

ТАЪЛИМ ЖАРАЕНИ

Таълим билиш фаолиятининг тури сифатида педагогика фанида бир неча асосий маънони англатади. Яъни бу: ўқувчиларда билим, малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш; уларда дунёқараш, фикр ва эътиқодларни шакллантириш; ўқувчиларнинг муайян даражада ўқимишли, маданиятли, тарбияли чин инсон бўлишига эришиш; уларнинг қобилиятларини ўстиришдан иборат.

Таълим — инсоният тажрибасининг маълум томонларини, яъни ўқувчилар ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги талабларига

мувофиқ даражада билим ва тарбияга эга бўлишларини таъминлайдиган фаолиятдир.

Таълим жараёнининг мазмунини билим, кўникма ва малакалар ташкил қилади.

Демак, ўқувчилар ўқиш орқали билим билан қуролланиладир.

Бунда билимнинг ўзи кифоя қилмайди. Уни ҳаётда кўп унум берадиган қилиб қўллай билиш лозим. Бунинг учун эса ўқитувчида кўникма ва малака ҳосил қилиш лозим.

Кўникма — машқ қилиш натижасида бериладиган ҳаракатлар йиғиндиси. Иқтидор ва кўникма машқ қилиш ва такрорлаш орқали малакага айланади.

Билим асосида кўникма, малака ҳосил бўлади. Билим баҳсда керак бўлса, кўникма меҳнатда, дунёни ўзлаштиришда зарур. Шу жиҳатдан ўқув юртларида, мактабларда ўқувчилар ўртасида баҳслар, беллашувлар, ўткир зеҳнлилар мушоираси, қувноқлар ва зукколар беллашувини ташкил этиш фойдалидир.

Таълим жараёни ўқитувчи билан ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти бўлиб, икки томонлама характерга эгадир. Ўқитувчининг фаолияти туфайли таълим пухта ўйлаб чиқилган мақсад, мазмун ва дастурлар асосида олиб бориладиган жараёнга айланиб, кутилган натижаларни беради.

Бола мактабгача тарбия ёшидаёқ ўқув иши билан шуғуллана бошлайди. У сонлар, ҳарфлар билан, матили ўқиш жараёни билан танишади, содир бўлаётган табиий ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини ота-онаси ва тарбиячилари ёрдамида билиб олади, ҳикоя ва эртақлар тинглайди ҳамда уларни бошқаларга айтиб беришни ўрганади.

Аммо мактабгача тарбия ёшидаги боланинг асосий фаолияти ҳамон ўйин бўлиб қолади, шунинг учун ҳам унинг фикрлаш фаолиятида ҳис қилиб билиш кўпроқ аҳамиятга эгадир.

Таълимнинг бошланғич даврида ўқитувчи анализ-синтездан кўпроқ фойдаланади. Анализ нарса ва ҳодисаларни таркибий қисмларга ажратишдир. Синтез жараёнида ўқувчилар ўрганилган нарсалар ва ҳодисаларнинг айрим қисмларини, элементларини бир бутун қилиб бирлаштирадидилар. Синтез, анализ, таққослаш, индукция каби усуллар орқали ўқувчилар ўзларида тушунча ҳосил қилиш имконига эга бўлишади.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИНГ ИККИ ТОМОНЛАМА ХУСУСИЯТИ

Ўқитиш жараёни икки фаолият — ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини ўз ичига олади. Ўқитувчининг фаолияти ўқув материалларини баён қилишдан, ўқувчиларда фанга қизиқишни таркиб топтиришдан, ўқувчиларнинг мустақил машғулотларига раҳбарлик қилишдан, уларнинг билим, кўникмаларини текшириш, ўқув ишларига мойиллигини уйғотиш, рағбатлантириш, билим даражаларини холис баҳолашдан иборатдир.

Ўқитувчининг фаолияти таълим жараёнининг ташқи томонини ташкил қилади, чунки у ўқитади, таълим беради. Ўқувчи фаолияти ички жараёнини ташкил этади, чунки у ўқитувчи берган билимни ўқиб, тушуниб олади.

Ўқитиш жараёнининг иккинчи томони ўқувчининг фаолияти бўлиб, у ўқув фани материалларини ўзлаштиришдан иборат. Ўқитиш билишдан фарқли ўлароқ муаллим раҳбарлигида амалга оширилади. Таълимнинг асосий мақсади, вазифаси ёш авлодни илмий билимлар, кўникма ва малакалар билан қуроллантиришдан иборатдир. Илмий билимларни эгаллаш — муайян фанлар ўртасидаги боғланишларни идрок қилиш, уларни изоҳлай билиш, мустақил равишда умумлаштириш, хулосалар чиқариш демакдир. Булар асосида ўқувчиларда кузатувчанлик, тафаккур, хотира каби билиш қобилиятлари ўсиб боради, уларда эътиқод тарбияланади.

Бундай ўқиш жараёнида инсоният эришган барча билимларни ўрганиш керак, деган хулоса асло келиб чиқмайди. Таълим жараёнида фаннинг энг зарурий, энг муҳимлари — асоси ўрганилади. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчига билим берар экан, уни соддадан мураккабга, умумийдан хусусийга етаклайди, хулосалар чиқаришга, ҳаётда, ишлаб чиқаришда қўллай билишга ўргатади. Ўқитувчи ўз фанини қанчалик содда усулда баён қилмасин, у чуқур илмий бўлиши лозим.

Муаллим билимларни ўргатар экан ўша жараёнда болаларнинг имкониятларини ўрганади, қийинчиликларини кўради, уларни бартараф этиш чораларини излайди. Ижодий ишловчи ўқитувчи материални ўзида ҳам, уни ўқитиш усулларида ҳам янги жиҳатларни очади. Худди ана шундай иш жараёнида педагогнинг ўзига хос усули шаклланади.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА БИЛИШ ФАОЛИЯТИНИНГ БОСҚИЧЛАРИ

Ўқитувчи мактаб ўқувчиларини янги билимларни фаол идрок қилишга, уни ҳаётда қўллай олишга тайёрлайди. Бу тасодифий ҳодиса бўлмай, ўқув жараёнининг мантиқи шуни тақозо этади. Ўқувчиларнинг ўқитувчи сабоғини ўзлаштириш жараёни билимларни идрок қилиш, тушуниш, мустаҳкамлаш ҳамда уларни амалда қўллаш bosқичларидан иборат бўлади.

Билимларни ўзлаштириш воқеъликдаги нарса ва ҳодисаларни сезиш ва идрок қилишдан бошланади. Билимларни ўзлаштиришда бу bosқичларнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир.

Идрок — борлиқни одам онгида акс этишидир (биз дарахтни, одамни, ҳайвон ва бошқаларни идрок қиламиз).

Идрок ўқувчиларнинг билимлари, амалий тажрибаси даражасига қараб муайян мақсадни кўзловчи жараён бўлмоғи керак. Ўқитувчи идрокни ёки бевосита кузатишни йўлга қўяётганда кузатиш манбаларини синчиклаб танлайди.

Ўқувчиларнинг билиш фаолиятидаги иккинчи bosқич — билимларни тушуниш ва умумлаштиришдир. Тушунчаларнинг

ҳосил бўлиш жараёнида индукция ва дедукция каби фикрлаш масалалари катта ўрин тутаяди. Индукция — хусусий ҳоллардан умумий қондага борадиган, дедукция эса — умумийдан хусусийга борадиган фикр юригиш йўлидир.

Ўқувчиларнинг билиш фаолиятидаги учинчи босқич — билимларни мустаҳкамлаш ва қўллашдир.

Мустаҳкамлашнинг моҳияти янги материални идрок қилиш вақтида ҳосил бўлган муваққат боғланишларни пухталашдир. Мазкур жараёнда бўш ва беқарор боғланишлар мустаҳкамланиб боради.

Ўқувчилар фаоллигини ошириш учун материални дастлабки мустаҳкамлаш вақтида материалга оид саволлар қўйиш билангина кифояланмаслик керак. Бунинг учун ўқувчининг китоб ва дарсликлар билан мустақил ишлашдан, турли хил машқлар, амалий машғулотларни бажариш, кўрсатмалли қуроллар, компьютерлар устида ишлашларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Материалнинг кейинги мустаҳкамланиши уй вазифаларини бажариш жараёнида давом этади. Материалнинг ҳар бир кейинги дарсида такрорланиб бориши, мавзу ёки бўлимнинг охирида умумлаштирувчи такрорлаш ўтказилиши ҳамда ўқув йилининг охиридаги такрорлаш мустаҳкамлашнинг зарурий элементи дир.

Билим, кўникма ва малакаларни муваффақиятли эгаллаб олиш воситаларидан бири — аввал ўзлаштириб олинган билимларни амалда қўллашдир. Амалиёт жараёнида билимлар тўлдириб борилади, уларни амалда қўлланиш кўникмаси ҳосил қилинади. Амалий вазифаларни ҳал қилиш вақтида билимларга эҳтиёж пайдо бўлади, бу эса янги билимларни эгаллаш учун туртки беради.

VII БОБ

ТАЪЛИМНИНГ МАЗМУНИ

Таълимнинг мазмуни унинг мақсадидан келиб чиқади. Таълимнинг мазмуни деганда, ўқувчиларнинг ўқиш жараёнида эгаллаб олиши лозим бўлган ҳамда тизимга солинган билим, малака ва кўникмаларнинг аниқ белгиланган доираси тушунилади.

Таълимнинг мазмуни бир қатор эҳтиёжларни ҳисобга олиш билан белгиланади:

а) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг зарур эҳтиёжлари, ижтимоий тузумнинг хусусиятлари;

б) давлатнинг халқ таълими ва муайян турдаги ўқув юрти олдига қўядиган мақсад ҳамда вазифалари;

в) ўқитиш қоидаларидан келиб чиқадиган ва ўқувчиларнинг имкониятларини (ёш имкониятлари ва бошқалар) эътиборга олувчи дидактик талаблар.

Мактабларда бериладиган таълимнинг мазмуни тарихий ҳамда синфий хусусиятга эгадир.

Жамият тарихий тараққиётининг ҳамма босқичларида мактабларда ёшларга бериладиган таълимнинг мазмуни, ҳамми ўша ижтимоий тизимнинг иқтисодий талаб ва эҳтиёжлари, фан ва техника тараққиёти даражаси билан белгилаб келинган.

Педагогика тарихида умумтаълим мактабларида ўқитиладиган ўқув фанларини танлаш ва уларнинг мазмунини белгилашда икки йўналишдаги қондага амал қилинган:

1) кўпчилик назариётчилар «шакл маълумот» тарафдорлари — мактабда ўқитиладиган фанлар ёшларни фан асослари билан қуроллантириш, илмий билимлар тизимини эгаллашлари учун хизмат қилмай, балки ёшларнинг қобилиятларини, тасаввур ва хотираларини ўстиришга хизмат қилмоғи керак, деб қарайдилар. «Формал маълумот» тарафдорлари мактаб ўқув фанларини ёшларнинг фикр қилиш қобилияти ва ақлини ўстириш учун хизмат қиладиган фанлар — тиллар, лотин ҳамда юнон тиллари, математика каби фанлардан иборат бўлишини илгари сурядилар.

Россияда бу назария рус гимназиялари ўқув режасида ўз аксини топди. Гимназияларда қадимги рус тили билан бир қаторда Греция ва Римнинг қадимги тиллари, антик дунё адабиёти ва тарихини ўқитиш, тил қоидалари ва қадимий матнларни ёдлаш — ўқув режасининг қарийб учдан икки қисмини ташкил қиларди. Табиий фанлар ўқитилмас, гимназия тамоман турмушдан ажраб қолган эди;

2) XVIII асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига келиб, «формал маълумот» қоидалари асосидаги мактаблар тараққий этиб бораётган капитализм тузуми талабларига жавоб бера олмай қолди. Шунга кўра мактаб таълими тизимида янги бир оқим — «Моддий маълумот» назарияси пайдо бўлди. Бу назария тарафдорлари мактаб таълими тизимида киши ҳаёти учун зарур бўлган, турмушда фойда келтирадиган маълумотлар берилиши керак, деган ғояни илгари сурдилар. Улар ўқувчилар қобилиятини ривожлантириш учун зарур бўлган алоҳида фанларни ўқитиш шарт эмас, балки «фойдали билимларни» ўқитиш жараёнида бола қобилияти ривожланиб бораверади, деб қарадилар.

Рус педагоги К. Д. Ушинский, демократлар Н. Г. Чернишевский, Н. А. Добролюбовлар мактаб таълими фақат бир томонлама «формал» ёки «моддий» маълумот бериш қондаси асосига қурилмаслиги лозимлигини кўрсатиб бердилар.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларига келиб, педагогика тарихида «мактабда бериладиган маълумотнинг мазмунини бола хоҳишига бўйсундиришга қаратилган назария кенг ёйилди. Мазкур назариянинг кўзга кўринган вакили Америкалик файласуф — педагог Жон Дюидир. Унинг қарашича, мактаб азалдан мавжуд бўлган табиий лаёқатларни, қизиқиш ва одатларни ривожлантиришга хизмат қилмоғи лозим. Шун-

дай экан, мактабларда ҳамма ўқувчилар учун умумий бўлган ўқув режаси ва дастурларнинг бўлиши ҳам шарт эмас, балки алоҳида-алоҳида шахслар (болалар) лаёқатига мосланган маълумотлар берилиши лозим.

Октябрь тўнтаришигача бўлган даврда Ўзбекистон ҳудудида VII—VIII асрлардан бери давом этиб келган эски — «усули қадмия», XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида пайдо бўлган — «усули савтия» мактаблари, хат-савод ўргатадиган диний мактаблар бўлган.

1905 йилдан сўнг, ўлканинг баъзи йирик шаҳарларида «жадид» мактаблари пайдо бўла бошлади. Мазкур мактабларда савдо-сотиқ ишлари учун зарур бўлган айрим фанлар (ҳисоб, тиббиёт, география ва бошқалар) ўқитилар эди.

Шундай қилиб, мактабларнинг ҳаммаси ўша ижтимоий тузум-муҳит талабларидан келиб чиқди ва шу давр иқтисодий, маънавий мақсадлари учун хизмат қилди.

Ҳозирги замон мактабларида таълимнинг мазмуни умуминсоний фазилатларга эга бўлган иймонли, эътиқодли ёшларни тарбиялаб етиштиришдан иборатдир.

Бундан ташқари, мактабларда ёшларга қуруқ илмий билимлар берилмасдан уларга турмушда зарур бўладиган халқ ҳунармандчилиги, табобат асослари, одоб-ахлоқ йўналишидаги фанларни кўпроқ ўқитиш талаб этилмоқда. Мактабларда «Одобнома» фани ва «Ислоҳ тарихи ва маданияти»ни ўқитиши айни муддаодир.

Халқ таълимидаги бундай жумбоқларнинг ижобий ечими, жамиятга, ўқув-тарбия ишига катта фойда келтириши табиий.

Таълим мазмуни ўқув режаси, дастури ва дарсликларда ифодаланган.

ЎҚУВ РЕЖАСИ

Ўқув режаси — давлат ҳужжатидир. Ўқув режаси — барча умумтаълим мактабларида сўзсиз амал қилиниши лозим бўлган давлат ҳужжатидир. Унда синфлар бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув фанлари ва ўша фанлар учун ажратилган ўқув соатлари кўрсатилган бўлади.

Мактабнинг ягона ўқув режаси халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланади.

Ўқув режаси деб, ўқитиладиган фанлар, ўқитиш учун ажратилган соатлар ва ўқув йилининг тузилишини белгилаб берувчи давлат ҳужжатига айтилади.

Ўқув режасини тузишда қуйидаги омилларга асосланилади:

1. Ўқув режаси ўқув-тарбия ишининг мақсад ва вазифаларига асосланади. Мақсад — илмий билимлар бериш, олган билимларини ҳаётда қўллай олишга ўргатишдир.

2. Мактабларнинг бирлиги ўз қоидаларига асосланади. (Яъни: бошланғич мактаб — I—IV синфлар, тўлиқсиз мактаб —

V—IX синфлар, умумий таълим мактабининг X—XI синфларининг ўзаро боғлиқлиги.)

3. Тўлиқсиз ва ўрта мактабларда ўқувчиларга бир бутун туғал билим берилади.

4. Ўқув режасига киритилган фанларнинг ҳажми қайси синфда ўқитилиши, ажратилган соати, болаларнинг ёш ва билим савиясига қараб берилади. Фаннинг ҳажми, оғир-енгиллиги, дидактик аҳамияти ҳам эътиборга олинади. Ўқув режасига киритилган фанлар, биринчи навбатда, умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилгандир. Унда таълимнинг илмийлиги, ғоявийлик ҳамда Ўзбекистоннинг келажагига муносиб баркамол инсонни тарбиялаб, вояга етказиш назарда тутилади. Шунинг учун ҳам унда табнат ва жамият ҳақидаги илмий билимлар, ишлаб чиқариш асослари, санъат ва жисмоний тарбия, соғлом авлоднинг маънавий қиёфаси асосий ўринни эгаллайди.

Ўқув режасида табиий фанлар — табиий жўғрофия, биология, физика, астрономия, химия, математика ва информатика марказий ўринни эгаллайди.

Ижтимоий фанлар — тарих, тил ҳақидаги илмий билимлар — она тили, инглиз тили, рус тили ва бошқа чет эл тиллари, бадний ва санъат асослари — адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа ва ашула; жисмоний тарбия асослари билан бир қаторда ҳамма синфларда меҳнат таълимини ўқитиш учун соатлар ажратилади.

Булардан ташқари, ўқув режасида айрим табиий фанлар, айниқса, математика, информатика, физика фанлари, айрим гуманитар фанлар бўйича ҳам ўқувчиларнинг қизиқиши, хоҳишларини қониқтириш, қобилиятларини ривожлантириш мақсадида ўтказиладиган факултатив машғулотлар кўрсатилган бўлади.

ЎҚУВ ДАСТУРИ

Ҳар бир ўқув фани учун ўқув дастури тузилади. Ўқув дастури ўқув режаси асосида ишлаб чиқилади. Ўқув дастури ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш учун ажратилган билим ҳажми, тизими ва ғоявий-сиёсий йўналишини аниқлаб берадиган давлат ҳужжатидир.

Ўқув дастурида ўқув йили давомида ҳар қайси синфда алоҳида фанлар бўйича ўқувчиларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади. Дастурда ҳар қайси ўқув фанларининг мазмуни изчиллик билан ёритилади ва маълум мавзулар орқали кўрсатилади.

Маълум мавзу юзасидан ўқувчи ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар қисқача ифодалаб берилади.

Ўқув дастури қуйидаги бир қатор қоидаларга амал қилган ҳолда тузилади.

1. Дастурнинг қатъийлиги. Уқув дастурлари жамиятимиз тараққиётининг ҳар бир босқичида фан, техника, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий муносабатлар соҳасида эришилган даражани акс эттириши лозим. Бу, улар ҳар йили кўриб чиқилиши керак, деган гап эмас, аксинча, ҳамма ўқув фанларига оид дастурларнинг бир неча йиллар мобайнида қатъий бўлишига эришмоқ даркор. Дастурнинг қатъийлиги қатъий дарсликлар ишлаб чиқиш учун катта аҳамиятга эгаки, бу дарсликлар узоқ яшаши ва ўқув жараёнида узоқ фойдаланиши керак.

2. Уқув дастурида илмийлик қондаси

Дастурга борлиқни аниқ, ҳаққоний акс эттирган, илмий жиҳатдан текширилган ишончли материаллар киритилади.

Илмий билимларнинг тобора ривожланиб бориши ва уни ишлаб чиқаришда тадбиқ этилишига доир маълумотлар мактаб ўқув фанларига ҳам ўзгаришлар киритишга олиб келганидек, ўқув дастуридаги айрим эскирган масалалар ўқув фанларидан чиқариб ташланади.

3. Уқув материаллари мазмунини тўғри танлаш, фан материалларини танлашда унда исботлар, мисоллар, мантиқий умумлашма ва хулосаларнинг тўғри уйғунлашувига алоҳида эътибор берилади. Аниқ мисоллар бўлмаса ўрганилаётган ҳодисаларни назарий жиҳатдан тушуниш мумкин эмас.

4. Назариянинг амалиёт билан бирлиги қондаси. Уқув дастурида назариянинг амалиёт билан бирлиги қондаси, биринчи навбатда, энг аввало, илмий билимларнинг турмушда, ишлаб чиқариш амалиётида тутган ўрни кўрсатиб берилади. Илмий билим кўникма ва малакаларнинг ўзаро мустақкам боғлиқ бўлиши ҳамда таълим жараёнидаги назарий маълумотларнинг амалда қўлланиб бориш жараёнида ўз аксини топади.

5. Уқув дастурларида тарихийлик қондаси. Уқув дастурлари тарихийлик қондасига асосланган ҳолда тузилади. Бунда ўқув фанларининг характери назарда тутилади. Масалан, тарих фанини ўқитишда тарихий воқеалар изчиллик ва хронологик тарзда баён этилса, математика, информатика, физика ва бошқа қатор фанларни ўқитишда фан оламидаги маълум бир илмий ҳодиса, қонда ва қонунларнинг пайдо бўлиши, унинг келажак истиқболига оид маълумотлар бериб ўтилади.

6. Дастур икки усул билан: кетма-кет (мунтазам) ва концентрик (марказлашган) тарзда жойлаштирилиши мумкин. Кетма-кет жойлаштирилганда ўқув материалнинг ҳар бир кейинги қисми аввалги қисмининг давоми бўлади, ҳар бир қисмдаги материалнинг мазмуни унинг мазкур олий синф ўқувчиларига тушунарли бўлишини ҳисобга олган ҳолда тўла ёритилади.

Дастурнинг марказлашган тузилишида мазкур фанга тегишли ўқув материали ўқитишнинг кейинги босқичларида мураккаблашган кўринишда тақдорланади.

Мактаб ва ҳунар-техника билим юртлари дастурининг тузилиши уч бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимда мазкур

дастурга амал қилиш юзасидан йўл-йўриқлар — қисқача ўқитириш хати; иккинчи бўлимда — ўқув материалларининг мазмуни; учинчи бўлимда эса ўқувчиларнинг қўшимча равишда ўрганишлари лозим бўлган адабиётлар рўйхати берилади.

ДАРСЛИК

Дарслик ўқув жараёнининг зарур қисмидир. Кўп вақтлардан бери у ўқитишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади.

Дарслик — ўқувчиларнинг иккинчи «муаллими». Чунки у, аввало, ўқувчи учун зарур қўлланмадир.

Ҳар бир ўқув фанининг мазмуни дарсликда батафсил ёритилади. Дарслик тегишли фанга оид илмий билим асосларини дастурга ва дидактика талабларига мувофиқ равишда баён қилувчи китобдир.

Дарсликлар билан бир қаторда, айрим ўқув фанлари юзасидан ўқув қўлланмалари ҳам тузилади. Масалалар ва машқлар тўплами, хрестоматиялар, атласлар, луғат китоблари ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Ўқувчиларнинг ўқув қўлланмаларидан фойдаланишлари уларнинг ўқув материаллари устида тизимли иш олиб боришлари, илмий билим, кўникма ва малакалар билан янада мукамалроқ қуролланишларига кенг имкониятлар яратади.

Ўқувчилар дарслик ва ўқув қўлланмалари билан ҳам дарсда, ҳам уй шароитларида мустақил иш олиб борадилар. Дарслик материали катта тарбиявий аҳамиятга эга. У билан ишлаш ўқувчиларнинг ақлий тарбиясига, уларда илмий дунёқарашнинг, ахлоқ-одобнинг шаклланишига, тафаккури ва нутқининг, ишдаги мустақиллигининг ривожланишига ёрдам беради.

Мактаб ислоҳоти ва халқ таълимини қайта қуриш дарслик яратувчилари олдида бир қатор талаблар қўяди.

1. Ҳар қайси ўқув фани учун яратиладиган дарсликда илмий билимлар тизими ва унинг ҳажми дастур талабларига ҳамда шу синф ўқувчиларининг ёш хусусиятларига мос келадиган бўлиши керак.

2. Дарсликда баён қилинган илмий билимларнинг назарий асослари ва ғоявий йўналиши тизимли ва изчил бўлиши, дарсликда келтирилган далилларнинг ишончли бўлиши, улар тўғри таҳлил, аниқ таъриф этилиши, тегишли хулосалар чиқарилиши ҳамда шу орқали ўқувчиларда илмий дунёқараш, энг яхши инсоний фазилатлар таркиб топишини таъкидлаши лозим.

3. Назарий билимлар ишлаб чиқариш амалиёти билан боғланган бўлиши керак.

4. Дарсликда баён қилинаётган материалнинг характерига боғлиқ ҳолда тегишли қонда ва таърифлар берилиши, далиллар келтирилиши ҳамда дарслик яхши безатилган бўлиши, баъзи материаллар расм, схема, диаграмма ва бошқа иллюстрациялар билан бойитилиши талаб этилади.

5. Дарслик ўқувчилар тушуниши осон бўлган жонли тилда ёзилиши, айтиш замонда фикрлар аниқ ва қисқа бўлиши керак.

6. Дарсликнинг ташқи кўриниши, безаги ўша синф ўқувчиларининг эстетик дидларига мос келадиган бўлмоғи лозим.

Илгариги даврларда Оврупода ва ғарбда мактаб, дорилфунунларда илоҳиёт асосий фанлардан бири ҳисобланган. Мана шулар асосида ёшларга яхшилик ва ёмонлик, гуноҳ ва савоб, саховат ва разолат каби энг муҳим ахлоқий, ҳаётий, фалсафий тушунчалар ўргатилган. Ҳозирги даврда бизнинг мактабларда, ўрта ва олий ўқув юрларида ўқитиладиган ахлоқ-одоб фани ўша илоҳиёт дарсларининг асосини ташкил этган.

Ғарб ва Шарқ мамлакатларида гуллаб-яшнаган маданият, санъат, фалсафа асосан диний-ахлоқий мазмундадир. Модомки шундай экан, Шарқ мамлакатлари динига мансуб алломаларнинг асарларини ўрганиш, улардан баҳра олиш фойдадан холи эмас.

Илм осмонининг юлдузлари Абу Наер Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Данте, Улуғбек, Жомий, Алишер Навоий каби алломалар ҳам илоҳиёт фанини ўрганишган. Гегел, Пушкин, Чернишевский «Қуръон»га гоят юксак баҳо беришган.

Шу жиҳатдан мактабларда «Исломи дини ва маданияти тарихи»ни фан сифатида ўқитиш мақсадга мувофиқдир. У таълим мазмунидаги янгилик бўлади, таълимнинг мазмунини янада бойитади. Зеро, иймонли, эътиқодли кишиларни ўқитиш ҳам осон, уларнинг яхши ишларга мойиллиги кучли бўлади. Эътиқодли, иймонли киши ҳеч қачон жиноятга қўл урмайди.

Диний дарс болаларда, энг аввало эътиқод, иймон ҳисларини тарбиялашга катта ёрдам берибгина қолмай, тарихимиз, маданиятимиз ва адабиётимизни тушунишда ҳам қўл келади.

Маориф — таълим соҳасидаги минг йиллик маданиятимиз хазиналарини жамлаган эски ёзувни ўрганиш ҳам дидактик таълим мазмунидаги янгиликдир.

VIII БОБ

ТАЪЛИМ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ҚОИДАЛАРИ

Маълумки, қонуният — бу барқарор, зарурий, у ёки бу ҳодисалар ва жараёнлар ўртасидаги мутаносиблик ва муҳим алоқа. Ижтимоий эҳтиёжлар ва шароитлар ўқув жараёнининг характери, унинг вазифалари, мазмуни, шакллари, усуллари ва воситалари қонуний равишда аниқлаб беради. Агар ўқитиш жамият талабларини эътиборга олмаса, у ҳолда уни, албатта, қайта қуриш, такомиллаштириш керак.

Демак, таълим бериш, тарбиялаш ва ўқувчиларнинг умумий ривожланишларини бир бутунликда амалга ошириш зарур.

Ифодаланган қонуний дидактик алоқаларни ва ўқитиш қоидаларини илмий асосланган ўзаро боғланишда қўллаш кўник-

ма ва малакаларни чуқур, пухта, онгли ва таъсирли ўзлаштирилишини таъминлайди. Ўқитишни айнан шундай натижага қаратиш унинг онглилик, пухталиқ, таъсирчанлик қоидаларини характерлайди.

Таълимнинг мазмуни ҳаёт, ҳозирги замон фани билан боғланган бўлганлиги учун ҳам, вазифаларда мамлакатнинг иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш муаммолари, ишлаб чиқаришни механизациялаш, автоматлаштириш, компютерлаш каби асосида интенсивлаш ўз аксини топиши керак.

Ҳар бир ўқитувчи шуни англаб етиши муҳимки, ўқув жараёнини самарали қуриш — бу, ишда ўзини оқлаган педагогик қонуниятлар, қоидалар, дидактик қоидаларни ҳозирги замон шароитидаги янги масалаларни ҳал қилишда ижодий фойдаланган ҳолда, улардан бутунлай ва ўзаро алоқада фойдаланиш демакдир.

Ўқитишнинг муқобил томонларини танлаш учун бутун қонуниятлар бирлигини ва дидактик қоидаларини эътиборга олиш зарур.

Ўқитиш қонуниятларидан уни самарали ташкил қилишга нисбатан муайян муҳим талаблар келиб чиқадики, буни ўқитиш қоидалари деб атайдилар. Ўқитиш қоидаларини билиш ўқитишнинг зарур усуллари янада ишончлироқ танлашга имкон беради.

Таълим қоидалари — ўқитувчининг фаолиятини ва ўқувчилар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, тегишли кўникма ва малакалар ҳосил қилишнинг асосий қонун ва йўл-йўриқларини ўз ичига олади. Шу билан бир вақтда таълим қоидалари ҳар иккала фаолиятни, яъни ўқитувчи ва ўқувчи томонидан ўз олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш имкониятини берадиган бир қанча талабларни ҳам умумлаштириб беради. Шунга кўра таълим қоидалари ўқитишнинг энг муҳим масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилишнинг асосий негизи ҳисобланади.

Таълим қоидалари деб умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган ўқиш ва ўқитиш жараёнларининг йўналиши, ўқувчилар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, билим ва малакалар ҳосил қилишнинг асосий қонун ва қоидаларининг йиғиндисига айтилади.

Сўнги йилларда олимлар томонидан яратилган педагогик адабиётларда дидактик қоидалар турлича гуруҳлаштирилмоқда. Ана шуларга асосланган ҳолда қуйидагича таълим қоидаларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

1. Таълимнинг илмий бўлиш қондаси.
2. Таълимнинг тизими ва изчил бўлиши қондаси.
3. Таълимнинг тарбияловчилик характери.
4. Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлиқ бўлиши қондаси.
5. Таълимда онглилик, фаоллик ва мустақиллик қондаси.
6. Таълимда кўрсатмалилик қондаси.

7. Таълим жараёнида ҳар қайси ўқувчига хос хусусиятларни ҳисобга олиш қондаси.

8. Таълимда илмий билим ва кўникма, малакаларни пухта, мустаҳкам ўзлаштириш қондаси.

9. Таълимнинг ўқувчига мос бўлиши қондаси.

10. Таълим ва тарбиянинг бирлиги қондаси.

1. Таълимнинг илмий бўлиш қондаси

Илмий билимлар — воқеликнинг ҳаққоний инъикосидир.

Теварак-атрофни ўраб олган дунёнинг қонуниятларини, нарса ва ҳодисаларнинг ички муҳим хоссаларини ва ўзаро алоқаларини ақс эттирувчи билимларгина илмий ҳисобланади.

Таълимнинг илмийлиги қондаси ўқувчининг ўқув материалидаги қонуниятларни ақс эттириши, тушуниши ва ўзлаштириши учун тўғри шароит яратиш мақсадида зарурдир.

Назарий қондаларни тушуниш — материални илмий асосда изоҳлаб беришнинг муҳим белгиси бўлиб, у ўқувчининг фикрлаш фаолияти хусусиятларини белгилайди. Илмий билимлар илмийлигича қолиб, воқеликни ҳар хил даражада ақс эттириши мумкин. Илмий изоҳ таълимнинг ҳамма босқичларида, ҳар бир синфда илмийлик қондалари вазифаларидан бири — назарий маълумотлар тизимини шу маълумотларда теварак-атрофдаги дунёни қанчалик чуқур ақс этганлиги нуқтаи назаридан билиб олишдир.

Илмийлик қондаси барча ёш гуруҳлардаги ва турли ўқув юртларидаги ўқувчиларга ўрганиш учун илмий жиҳатдан ишонарли, амалда синаб кўрилган маълумотлар берилишини талаб этади.

Илмий билимларни эгаллаш жараёнида ўқувчиларда илмий дунёқараш, эътиқод таркиб топади. Тафаккур ривожланади.

Таълимнинг илмий бўлиш қондаси таълим жараёнида ўқувчиларни ҳозирги замон фан-техника тараққиёти даражасига мувофиқ келадиган илмий билимлар билан қуроллантириш, ёшларни илмий-тадқиқот усуллари билан таништириб боришни таъминлашга қаратилган.

Дидактиканинг илмийлик қондаси мактаб таълимининг мазмунигагина алоқадор бўлиб қолмай, ўқитиш усулларига ҳам алоқадордир. У таълим жараёнида фан-техника ютуқларидан фойдалана оладиган ўқитиш усулларины такомиллаштиришни ҳам талаб қилади.

2. Таълимнинг тизимли ва изчил бўлиши қондаси

Ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир давридаги мактабнинг тарихий тажрибаси таълим вазифасини маълум бир тизимсиз бажариб бўлмаслигини кўрсатади.

Ўқув материални тушунтириш тизими ўқув материали аниқ баён қилинган гоёларга, ўқитувчи бу гоёларнинг қайсиларини тушунтирмоқчи эканлигига, болалар ёши, уларнинг билимлар-

ни ўзлаштиришга қанчалик имконият беришини, ўқитувчининг яхши билиш-билмаслигига, шу ёш ва шу савиядаги болаларга хос фикрлаш фаолиятининг хусусиятларига, дарсдаги билимларни ўзлаштириш жараёни одамда қандай тушунилишига боғлиқдир.

Ҳозирги замон дидактикаси ўқитишда хусусийдан умумийга қараб боришни талаб қилувчи классик қондага ўзгартиришлар киритди. Кўп ҳолларда бошланғич синфлардаёқ умумий ҳолатлардан яна хусусий ҳолатларга бориш мумкинлиги исботланди, шу муносабат билан анчагина вақт тежаллади ва ютқизилмайди, аксинча, ўқувчилар тафаккурини ривожлантириш ишида ютуқларга эришилади.

Дарс мазмунининг муқобил тузилишини танлаш, ўқитишдаги дидактиканинг тизимлилиқ қондасини ҳисобга олишни талаб қилади.

Таълимда изчилликка риоя қилиб ўқитиш лозим, токи бугун ўрганилган билимлар кеча ўрганилганларни мустаҳкамласин, эртага ўрганиладиганларга замин ҳозирласин.

Яъни ўтилаётган фан ёки баён қилинаётган янги материалнинг ўқувчиларнинг олдинги ўзлаштирган илмий билимлари, кўникма ва малакалари билан изчил ва узвий боғланиши, шу билан бир вақтда ўқитилаётган ўқув материалларини ўзлаштириш орқали келажакда янги билимларни ўзлаштиришга, шунингдек навбатдаги таълим босқичига замин яратилиши назарда тутилади.

Таълимнинг тизимли бўлиши унинг изчил бўлиши билан боғлиқдир. Изчилликка асосланган таълимнинг характерли белгиси шундаки, у ўқувчиларнинг олдиндан ўзлаштирган билим ва малакалари замирида янги билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, уларнинг ўзаро боғланишларини такомиллаштириш ва аксинча, янги билимларни баён қилиш жараёнида олдиндан ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларини яна ҳам чуқурлаштириш, кенгайтириш ва мустаҳкамлашни таъминлашга қаратилгандир.

Тизимлилиқ ва изчиллик ўқувчиларда ҳар қайси ўқув фанларининг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлишини кўрсатишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Таълимнинг тизимли бўлиши қондаси баён қилинаётган ўқув материалларини мустаҳкамлаш ва илгари ўтилган материалларни тўлдиришга хизмат қилишини; ўқувчиларнинг узлуксиз ва тизимли суратда мустақил иш олиб боришларини; ўқувчиларнинг ўзлаштирган билим ва ҳосил бўлган кўникма, малакаларини ҳисобга олиб боришни ҳам ўз ичига олади.

Тизимлилиқ ва изчиллик қондалари ўзаро боғлиқ бўлган алоҳида ўқув фанларини ҳамда кундалик ўқув материалларини мантиқий жиҳатдан бир-бирига мустаҳкам боғлиқ ҳолда ва муайян бир тартибда ўқитиш ҳамда таълим жараёнида ўқувчиларни тизимли илмий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириб олишларини таъминлайди.

3. Таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси

Мактаб ўқувчиларига таълим бериш, тарбиялаш ва уларнинг умумий ривожланишларини бир бутунликда амалга ошириш зарур. Таълим тизимида таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси асосий ва етакчи қоидалардан бири ҳисобланади. У дидактик қонунларнинг ўқиш ва ўқитиш борасидаги туб моҳиятини ифодалайди. Бинобарин, ўқув фанларининг ҳар бири, ҳатто, айрим мавзу ва мавзучалари ҳам, шубҳасиз, тарбияловчилик характерига эга.

Таълим жараёнида ўтилаётган катта ва кичик мавзуларнинг мазмунидан келиб чиқадиган тарбиявий томонларини тўғри белгилаш ва уни таълим билан бирга, бир бутунликда амалга оширишни таъминлаш жуда муҳим ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Демак, бир бутун таълим жараёнида икки ўзаро боғлиқлик: ҳаётни билиш ва унга бўлган муносабатни таркиб топтириш жараёни ажралиб туради.

Мактабда бериладиган таълим билан тарбия ўртасидаги педагогик жараённинг бутунлигини таъмин этувчи узвий birlik ҳамиша мавжуд.

Мактаб таълимида ўқувчилар табиий фанларни — математика, химия, биология, астрономия ва бошқа фанларни ўзлаштириш орқали илмий эътиқодлари шакллана боради. Улар дунёни ўрганиш мумкинлигини илмий асосда англаб оладилар, ҳақиқатга ишонч билан, ёлғон нарсаларга нафрат билан қарай оладиган бўладилар. Улар устидан ҳаққоний ҳукм чиқарадиган ақлли, идрокли, имонли инсон бўлиб етишадилар.

Мактаб таълимида гуманитар фанларнинг ҳам тарбиявий моҳияти жуда муҳимдир. Тарих фанини ўрганиш орқали ўқувчилар (янги таклиф этилган фани дастури асосида) жумҳуриятимиз тарихи, унинг ривожланиш босқичлари, моддий-маданий, илмий-сиёсий, маънавий жиҳатдан ривожланиши, адабий-бадий мероси, бобокалонларимиз томонидан қолдирилган қимматли хазиналаримиз, ҳозиргача ўрганилмай қолган халқ педагогикаси дурдоналари билан танишадилар. Қўйинг-чи, шарқона удумлар, одатлар дунёсига кириб борадилар, тарихнинг чин ижодкори халқ оммаси эканлиги ҳақида аниқ билимга эга бўладилар. Адабиёт ва санъатни ўрганиш ўқувчиларни чин инсон қилиб тарбиялашдаги энг зарур шартлардандир.

Таълим-тарбиянинг бирлиги таълим жараёнини тўғри ташкил қилиш ва ўқитишнинг хилма-хил усул ва услубларидан фойдалана олишга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Айниқса, таълим билан тарбиянинг бирлигини таъминламоқ учун:

а) баён қилинаётган ўқув материалларининг мазмуни ҳам илмий, ҳам ғоявий жиҳатдан тўғри ташкил қилиниши;

б) ўқитилаётган теманинг илмий ва тарбиявий моҳияти очиб берилиши, таълим жараёнида ҳадислардан фойдаланиш имкониятини яратилиши;

в) баён қилинаётган илмий билимларнинг пухта ва мустаҳкам ўзлаштирилиши ва турмушда унга амал қилиниши;

г) таълимда муаммоли жараёни вужудга келтириш, ўқувчиларнинг қизиқишлари, активлик ва ташаббускорликларини таъминлашга эътиборнинг кучайтирилиши;

д) таълим жараёнида ўқувчиларнинг уюшқоқлик, интизомлилик ва жавобгарликни сезиш, ўзаро ёрдам ҳисларини тарбиялашни таъминламоқ зарур.

4. Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлаб ўқитиш қоидаси

Дидактикада таълимни турмуш билан, ишлаб чиқариш амалиёти билан боғлаб олиб бориш энг асосий ва етакчи қоидадир. Илмий билимлар кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолияти эҳтиёжлари асосида пайдо бўлиб, ана шу фаолиятга хизмат қилганлиги ва ҳаёт билан боғланганлиги сабабли, бу билимларни эгаллаш учун уларнинг мазмунини ўзлаштириб олишгина эмас, балки билимларни амалда қўллай билиш ҳам керак.

Бу қоида таълимнинг илмий қоидаси билан мустаҳкам боғлангандир. Ўқувчилар илм билан қуролланар экан, илмни назарий жиҳатдан ўрганар экан, илмнинг амалий эҳтиёж туфайли пайдо бўлганини, ишлаб чиқариш кучларини қандай тараққий этаётгани, техника ва иқтисод соҳасидаги янгиликлар илмни тобора ривожлантира боришини, илм эса, ўз навбатида, ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга ва ҳаётни яхшилашга ёрдам беришини билиб борадилар. Бинобарин, баркамол инсон тарбиясининг мақсад ва вазифалари ҳам, таълимнинг мазмуни ҳам, ўқитиш усуллари, таълимни ташкил этиш шакллари ҳам назария билан амалиётнинг бирлигига асосланади.

Мактаб таълими тизимида назария билан амалиётнинг бирлиги қоидаси даставвал ўқув фанининг мазмуни ва ўзига хос хусусиятига боғлиқ ҳолда ўқиш жараёнида амалга оширилади.

Бу birlik илмий билимларни пухта ўзлаштириш ва уни амалда қўллай олиш, ўқув материалларини идрок қилиш, англаш, шунингдек, уни мустаҳкам эсда сақлаб қолиш каби руҳий операциялар билан боғлиқ ҳолда бир бутун жараёни ташкил қилади.

Таълим жараёнида ўқувчилар томонидан математика, физика, биология, химия, астрономия ва бошқа табиий фанлардан ўзлаштирган назарий билим, кўникма ва малакалар ўқув тажриба хоналари ва лабораториялари, замонавий техника воситалари, тажриба ер участкалари ва ишлаб чиқариш меҳнати жараёнида қўлланилади. Бу машғулотлар уларни келгусида мураккаб илмий назарияларни амалда қўллана олишлари учун зарур бўлган тажриба билан қуроллантиради.

Таълим жараёнида назария билан амалиётнинг birlik қондасининг изчиллик билан амалга оширилиши оқибатидаги на ўқувчилар ўқув материалининг туб моҳиятини, табиат ва

жамият тараққиёти қонуниятларини илмий асосда атрофлича тўғри, чуқур тушуниб оладилар ва келажак амалий фаолиятлари учун зарур бўлган маҳорат, кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар.

Ўқувчиларни амалий фаолиятга тайёрлаш назарий билимларни эгаллаш жараёнида бошланади. Кейинчалик у лаборатория ва амалий машғулотларда давом эттирилади. Бу машғулотларда ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида тажриба шароитида олган билимларининг ишонарли эканлигини текширадилар, мустақамлайдилар ва чуқурлаштирадилар. Билимларни амалда қўлланиш малакаларини ҳосил қиладилар.

Ишлаб чиқариш таълими ўқувчилар амалий фаолиятининг муҳим босқичидир. Улар эгаллаб олган назарий билимлар асосида танлаган касбларига доир меҳнат кўникмалари ҳосил қиладилар. Шу билан бирга назарий билимларга ҳам аниқлик киритиб борилади.

Ўқувчиларнинг корхоналарда ўтказадиган ишлаб чиқариш амалиёт машғулотлари ўқишни унумли меҳнат билан боғлаб олиб боришнинг яқунловчи босқичидир. Амалий машғулотларда ўқувчиларнинг бажараётган ҳамма ишлари орқали уларда фан асосларини ўрганиш ва меҳнатга бўлган қизиқиш, интилиши тобора ривожланади, меҳнатга бўлган муҳаббат, меҳнат аҳлига ҳурмат, эҳтиром камол топади.

5. Таълимда онглилик, фаоллик ва мустақиллик қондаси

✓ Бу қонда ўқитишни шундай ташкил этишни назарда тутадик, бунда ўқувчилар илмий билимларни ҳамда уларни амалда қўллаш усулларини онгли ва фаол эгаллаб олишади. Уларда ижодий ташаббускорлик ва ўқув фаолиятида мустақиллик, тафаккур, нутқ маданияти ва илмий дунёқараш, эътиқод таркиб топади.

Ўқитишнинг онглилик қондаси ўқувчилар янги материални идрок қилишда таърифлар, теоремалар, адабиётдан шеър ёдлаш ва ҳоказоларнинг ифодаланишинигина эмас, балки уларнинг ҳаётий ҳодисалар, жараёнлар билан боғлиқ бўлган мазмунини ҳам тушунишларини талаб этади. Акс ҳолда билимларда юзакчилик авж олади, бунда материал қуруқ ёдлаб олинган бўлади. Ўқувчилар уни қайта айтиб бера оладилар, лекин унинг моҳиятини тушунмайдилар ва амалий фаолиятларида қўллай олмайдилар.

Билимларни онгли равишда ўзлаштириш ўқувчиларда бу билимларга нисбатан маълум муносабат ҳосил қилишни, эмоционал кечинмалар уйғотишни ҳам ўз ичига олади. Ўқувчининг билимларни ўзлаштиришга фаол муносабатда бўлиши унинг билиш фаолиятини активлаштиришга ёрдам беради.

Ўқитиш жараёнида онглилик ва фаоллик қондаси ўқувчиларда тафаккур ва нутқни ривожлантиришни назарда тутати.

Мустақил тафаккур турли усуллар билан ҳосил қилинади. Тафаккурни шакллантириш усулларида бири мустақил ҳал қилиш, муаммоли вазифалар қўйишдир.

Таълим жараёнида ўқувчилар фаоллиги, даставвал, уларнинг ақлий фаолияти — тафаккур қилиш фаолиятидир. Шунга қўра, таълимни онгли ўзлаштириш қондаси, бир томондан, ўқувчиларнинг мустақил, фаол фикр қилишларини назарда тутса, иккинчи томондан, айнан шу жараён давомида ўқувчиларнинг мустақиллик ва фаолликларини ҳамда мантиқий фикр қилиш фаолиятларини тарбиялаб, такомиллаштириб боришни назарда тутати.

Онглилик ва фаоллик қондаси ўқувчиларни меҳнат ва ўқишда ижодий фаолият усулларида ўргатишни талаб этади. Қайта қуриш даврининг мактаб ва халқ таълими олдида қўйган талаблари ҳам шу мақсадларга қаратилган.

Худди шу мақсадга мактаблар ҳақидаги ҳужжатлардаги тавсиялар — дарсни ташкил қилишнинг фаол шакллари қўллаш, юқори синфларда маъруза ва семинар машғулотларини бирга қўшиб олиб бориш, ишлаб чиқариш корхоналарига экскурсия, унумли меҳнат давомида ўқув характеридаги топшириқларни бажариш ва бошқалар хизмат қилади. Ўқувчилар фаоллигини ривожлантириш, уларнинг ўқув фаолиятларини такомиллаштириш туфайли айни вақтда ўқитишда юксак самарадорликка эришилади, яъни ўқув жараёни тезлашади.

6. Таълимда кўрсатмалилик қондаси

✓ Таълимнинг кўрсатмалилик қондаси дидактик қондаларнинг бири бўлиб, у ўқитиш жараёнининг сифатини орттиради, ўқувчиларнинг билим олишларини осонлаштиради. Ўқитишнинг кўрсатмалилиги шуни тасдиқлайдики, агар ўқувчиларда ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларни бевосита идрок қилишга боғлиқ муайян ҳиссий-амалий тажриба бўлган тақдирдагина улар билимларни онгли суратда ўзлаштирадилар. Бу қонда ўқитиш жараёнида кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм — маза билиш, тери, мускул — ҳаракат каби сезги органларининг бир йўла объект устида сафарбар қилинишини талаб этади.

Кўрсатмалилик қондаси таълимнинг етакчи қонун-қондаларини ва талабларини амалга оширишда воситачилик қилади. Чунончи:

1. Баён қилинаётган теманинг мазмунига мос келадиган материаллардан унумли ва тўғри фойдаланиш ўқувчиларнинг ўтилаётган материални ўзлаштиришга бўлган қизиқишини таъминлайди. Дарс қизиқарли ўтади.

2. Таълимда қўлланилаётган кўрсатмали қуроллар ўқувчиларнинг қай даражада яққол ва аниқ, образли идрок қилишини таъминласа ва кузатаётган объектга мумкин қадар кўпроқ сезги органлари сафарбар қилинса, ўқув материаллари шунчалик тез, қулай ва осон ўзлаштирилади, узоқ вақт эса сақ-

лаб қолиш ҳамда қайта эсга тушириш мумкин бўлади, оқибатда ўқув материалларининг пухта ўзлаштирилиши таъминланади.

3. Кўрсатмали материаллар орқали ўқувчилар объектив борлиқдаги нарса, воқеалар билан, уларнинг хусусияти, белгилари билан танишадилар. Мавҳум ҳодисаларнинг аниқ образлар орқали идрок қилиниши натижасида ўқувчиларнинг маънавий фикр қилиш қобилиятлари ривожланади. Ўқувчиларнинг аниқ схема, жадвал, диаграмма каби материаллар устида иш олиб боришлари ва материал хусусиятларини таққослаш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, хулоса чиқаришлари алоҳида аҳамиятга эгадир.

4. Ўқув материалларининг кўрсатмали бўлиши ўзлаштирилган илмий билимларни тажрибада, ишлаб чиқариш амалиётида қўллана олишлари учун зарур бўлган кўникма ва малакалар билан ҳам қуроллантиради.

Таълимда кўрсатмалиликнинг самарали натижалар бериши учун унинг бошқа томонларига ҳам эътибор бериш керак.

Биринчидан, ишлатиладиган кўрсатмали қуроллар у ёки бу синф ўқувчиларининг ёши ва ўзига хос характер хусусиятлари, умумий тайёргарлиги — савиясига мос келадиган бўлиши лозим.

Иккинчидан, фойдаланадиган кўрсатмали қуроллар ўтиладиган дарс мавзусининг мазмунини очиб беришга ёрдам берадиган материаллар бўлишини ҳисобга олмоқ, демак, унинг тўғри танланишига эътибор бермоқ лозим.

Учинчидан, дарс жараёнида фойдаланиш учун белгиланган кўрсатмали материаллардан унумли фойдаланмоқ учун зарур бўлган таълим усуллари тўғри танланган бўлиши лозим. Айни пайтда мактабларимизда қўлланиладиган материалларни қўйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) Буюм ва нарсаларни асли, табиий ҳолича кўрсатувчи материаллар: ўсимликлар ва уларнинг таркиби, ҳайвонлар, маъданлар, гербарийлар, коллекциялар, ашёлар, асбоблар ва машиналар моделини, шунингдек, химиявий реакциялар, электр разрядлари ҳосил қилишни синф ёки лаборатория шароитида намойиш қилиш ва бошқалар;

2) График-кўрсатмали қуроллар: чизмалар, диаграмма, схемалар ва, шунингдек, график воситаси билан қўлланмалар;

3) Тасвирий-кўрсатмали қуроллар: расм, фотосурат, диафильмлар, диапозитивлар, овозсиз кинофильмлар;

4) Эшитириш бўйича кўрсатмалилик, грампластинкалар, магнит лентасига ёзиб олинган бадиий ўқиш намуналари, чет эл тилларидаги сўзларни тўғри талаффуз қилишга оид материаллар.

Таълимнинг кўрсатмали бўлиши ҳозирги замон мактаблари олдида турган энг муҳим масалалардан бири бўлиб келган ва ҳозир ҳам ундан янада самарали фойдаланиш борасида катта ишлар олиб борилмоқда.

7. Таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши қондаси

Таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши қондаси деганда ўқув материалларининг мазмуни, унинг ҳажми, характери, у ёки бу синф ўқувчиларининг жисмоний ривожини, умумий тайёргарлигини — савиясини ва имкониятларига лойиқ бўлиши тушунилади.

Мослик қондасида таълимнинг икки томони эътиборда тутилади:

1) Маълум синф учун белгиланган ўқув материалларининг характери, мазмуни ва ҳажми шу синф ўқувчиларининг ёш хусусиятларига мос бўлиши;

2) Ҳар бир синф учун белгиланган билим ҳажми шу синф ўқувчиларининг савиясига мос бўлиши лозим. Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, мактаб ислоҳотидан кейинги қайта қуриш жараёни учун мактабларимиз фаолиятидаги мазкур икки ҳолатни қатъий ва ҳал қилувчи дидактик талаблар деб бўлмайди. Чунки, муайян бир синф ўқувчиларининг жисмоний ривожланишида ҳам, билим ўзлаштиришдаги куч ва қобилиятларда ҳам, албатта, ҳар хилликлар бўлади ва буни ҳисобга олмаслик асло мумкин эмас. Шунингдек, мослик қондасини, мактаб таълимининг мазмунини болаларнинг куч-қувватига қараб «енгиллаштириш», «осонлаштириш» деб ҳам тушунилмаслиги лозим. Аксинча, ўқувчиларнинг савиясига мувофиқ равишда, аста-секин қийин ва мураккаброқ билимлар бериб бориш талаб қилинади.

Илғор классик педагогика намояндалари таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши юзасидан бир қатор қондалар ишлаб чиққанлар. Улардан бири «Осондан қийинга қараб бориш» қондасидир.

Ўтиладиган материалнинг ҳаддан ташқари енгил бўлиши болаларнинг қизиқишини сўндирганидек, уларнинг билимда олға қараб боришларини ҳам таъминлай олмайди. Аксинча, ўтилажак материаллар болалар савиясига нисбатан оғир, тушуниш қийин бўлса, қўйилган мисол ва масалаларни ечиш, ҳал қилишга ўқувчиларнинг қурби етмаса, уларда ўз кучига ишонмаслик кайфияти туғилади.

Мосликнинг иккинчи бир қондаси «Маълумдан номаълумга қараб бориш»дир. Бу қондага амал қилишда ўқувчиларда аввалдан мавжуд бўлган илмий билим ва тажрибалар замирида янги, ҳали ўқувчиларга маълум бўлмаган маълумотлар билан қуроллантиришни тушунмоқ лозим.

Мослик қондасининг учинчиси «Соддадан мураккабга қараб бориш»дир.

Кўпинча биз тушуниб етган, ўзлаштирилган ҳамма нарсалар содда, тушуниб етмаган, ўзлаштирилмаган нарсалар эса мураккабдек кўринади.

Таълимнинг содда бўлиши у ёки бу ўқув материаллини ортиқча куч сарфламай тушуниб олиншидир. Ўқувчилар яхши тушунган, ўзлаштирган билимларини янги тушунчалар (мурак-

каб) билан аниқ ва равшан қилиб боғлай олишлари натижасида содда вазифаларни (мисол ва масалалар) бажара бориб, мураккаб материалларни ўзлаштириш, мураккаб бўлган масалаларни ҳам ечишга — ҳал қилишга ҳозирланиб борадилар.

Мослик қондаси яна бир қатор талабларга амал қилишни тақозо қилади. Айниқса дарсда берилаётган билимларни ўқувчилар пухта ўқиб олишларига имконият яратиш учун пухта ва мустақкам режага амал қилиниши, баён қилинаётган материаллардан лўнда хулосалар чиқариш; материалларнинг ишончли бўлиши учун омил, мисол ва далиллар келтириш — кўрсатма қуролларидан фойдаланиш баён қилинаётган материалларни турмуш билан, ўқувчиларнинг шахсий тажрибалари билан боғлаб олиб бориш талаб қилинади. Шунингдек, ўқитиш усуллари ўқув материалларининг характерига мос ҳолда тўғри танланган бўлмоғи лозим.

8. Таълимда билим, кўникма ва малакаларни пухта ва мустақкам ўзлаштириш қондаси

Таълимнинг пухта ўзлаштириш қондаси муҳим дидактик талаб ва қондаларни, яъни ўқувчилар томонидан тизимли ва онгли ўзлаштирилган илмий билимларни мустақкам, эсда сақлаб қолиш ҳамда ўзлаштирилган илмий билимларни ўз турмуш фаолиятларида қўллай олиш малакалари билан қуроллантиришни назарда тутаяди.

Демак, пухта ўзлаштиришнинг характерли белгиси таълимни мустақкам эсда сақлаб қолишдир. Бошқача қилиб айтганда, бу қонда ўқувчиларнинг хотира фаолияти, яъни ўқув материалларини эсда қолдириш, эсда сақлаш ва қайта эсга тушириш каби хотира жараёни фаолиятига боғлиқдир. Ўқув материалларини мустақкам эсда сақлаб қолиш, айна дарс жараёнида баён қилинаётган ўқув материалларини тизимли ва онгли ўзлаштирилишига боғлиқ. Аввалги машғулотларда ҳосил қилинган билим, кўникма ва малакалар анча мураккаброқ материалларни ўзлаштириб олиш учун пиллапоя, база бўлиб хизмат қилади. Лекин ҳосил қилинган билим пухта ўзлаштирилган, яхши мустақкамланган бўлиши ва ўқувчиларнинг хотирасида узоқ вақт сақланиши керак. Мустақкамлаш қондаси шулардан иборат бўлиб, уларга риоя қилмаслик ўқувчиларнинг илмий билимларни пухта ўзлаштиролмаслигига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириб олишнинг мустақкамлигига аввало ҳамма ўқитиш қондалари: тушунарлилик, тизимлилик ва изчиллик, назария билан амалиётнинг боғлиқлиги, кўрсатмалилик, ўқувчиларнинг онглилиги ва фаоллиги қондаларини амалга ошириш билан эришилади. Пухта ўзлаштиришнинг муваффақияти кўп жиҳатдан такрорлаш ва машқ қилдиришга ҳам боғлиқдир.

Такрорлашнинг аҳамияти шундаки, такрорлаш жараёнида фақат олдиндан ўзлаштирилган ўқув материалларигина эсга туширилмай, балки шу ўқув материалларига боғлиқ бўлган

янги-янги маълумотлар ҳам берилади, ўзлаштирилган билимларнинг ноаниқ, туман бўлиб қолган томонлари ойдинлаштирилади ва тўлдирилади.

Такрорлаш, хотирада қайта тиклашни бир неча йўл билан олиб бориш мумкин. Ҳар бир дарсда аввалги дарс материалли билан янги материал ўртасида боғлиқлик ўрнатиш мақсадида кундалик такрорлаш ўтказилади. Мавзу ёки бўлим юзасидан ўрганилган материални тизимлаштириш, чуқурлаштириш ва мустақкамлаш мақсадида ўқув йилининг охирида асосий масалалар бўйича ялпи такрорланади.

Такрорлашнинг иккинчи тури махсус қайтаришдир. Бундай такрорлаш катта мавзуларни ўтиб бўлгач, шунингдек, маълум бир чорак ичида ўтилган материал юзасидан олиб борилади.

Махсус такрорлашнинг кенг тарқалган тури ўқув йили охирида алоҳида ажратилган соатларда ўтказилади.

9. Таълимда ўқувчига хос хусусиятларни ҳисобга олиш қондаси

Таълим-тарбия жараёнининг ҳамма томонлари умумсинф ўқувчилари жамоасига хос хусусиятларга амал қилган ҳолда йўлга қўйилади. Бироқ, ҳар бир ўқувчи ўзига хос жисмоний, ахлоқий, руҳий ва бошқа хусусиятларга эгаки, бу унинг ўқув фаолиятига катта таъсир этади.

Шу жиҳатдан таълим жараёнида умумсинф ўқувчиларини, ҳамда шу синфдаги ҳар қайси ўқувчининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш кўриш муҳим дидактик аҳамиятга эга.

Ўқувчиларнинг реал ўқув имкониятларини, уларнинг ривожланиш жиҳатларини ўрганиш ҳозирги вақтда шунчаки хоҳиш эмас, балки мажбурий талабдир. Бусиз ўқув жараёнини муқобиллаштириш, уни бойитиш ақлга сиғмайди.

Синф ўқувчилари жамоасига хос бўлган умумий хусусиятлар, аввало, маълум синф ўқувчиларининг жисмоний, ақлий ва руҳий ривожига намоён бўлади. Таълимнинг муваффақиятли бўлишида ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини кузатиш ва ўрганиш ҳамда шу хусусиятга мос муомала қилиш ҳал қилувчи ўрин эгаллайди.

Дарсда ҳар бир ўқувчининг ўзига хос хусусиятларини тўла ҳисобга олиш жуда қийин ва ҳар доим ҳам бунинг иложи бўлавермайди. Педагог ўқувчиларни дарсдаги ва амалий машғулотлар жараёнидаги ишини, уй вазифаларини бажаришини кузатади, уларнинг билими, ёзма ишлари, ясаган кўргазма материалларини текширади. Дарсдан ташқари вақтларда ўртоқлари ва бошқаларга бўлган муносабати, хулқи, иродавий сифатларини ўрганади, улар билан суҳбат қилади. Кузатиш жараёнида у ўқувчининг кучли ва ожиз томонларини, унинг қизиқишлари, тафаккури, нутқи, хотираси, диққати, хаёлига мос бўлган ху-

сусиятларни билиб олади, ўқувчиларнинг ҳаётий ва меҳнат қобилиятини ўрганади. Бўш ўзлаштирувчи дастурнинг маълум бир бўлими ёки фан бўйича орқада қолиш сабабларини аниқлайди. Уқитувчи уларни билиб олгандан кейин биринчи навбатда ёмон ҳолатларнинг таъсирига бардош бериш чораларини кўради.

Масалан: ўқувчининг кўриш қобилияти унча яхши бўлмаса ёки ёмон эшитса, уни биринчи қаторга ўтқизиш керак. Бу нарса диққати беқарор бўлган ўқувчиларга ҳам тегишлидир. Бундан ташқари, улардан тез-тез сўраш, уларни ўртоғининг жавобини қайтаришга, тўлдиришга ёки у ҳақда ўз фикрини билдиришга мажбур этиш лозим.

Дарсда ва уй вазифаларида дифференциаллашган таълим элементларини қўлланиши ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишнинг муҳим воситасидир.

IX БОБ

ТАЪЛИМ УСУЛЛАРИ

Ҳозирги кунда мактаб таълими системасида ўқитиш усулларининг бой хазинаси тўпланган. Биз таълимда тўғри усул танлар эканмиз, кўзланган натижага комил ишонч ва қисқа йўл билан эриша оламиз. Таълим-тарбия соҳасидаги масалаларнинг тўхтовсиз мураккаблашиб бориши ва янги имкониятларнинг юзага келиши, умумий ўрта таълим вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш ўқитиш усулларини муттасил янгилан туришни, халқ педагогикаси, айниқса миллий шарҳ халқлари педагогикасидан ижодий фойдаланишни талаб қилмоқда.

Ўқитишнинг дидактик усуллари ва уларни ўрни билан янгилан бориш ўқитувчилар олдига ёш авлодни камол топтиришдек муҳим вазифани қўяди.

Кенг маънода қўлланиладиган «усул» ўқитишнинг ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш, маълум объектни ўзлаштириш борасидаги назарий ва амалий фаолиятларини англатади.

Ўқитиш усули деганда, таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг кутилган мақсадга эришишга қаратилган биргаликдаги фаолиятлари тушунилади.

Ўқитиш усуллари таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг қандай бўлишини, ўқитиш жараёнини қандай қилиб ташкил этиш ва олиб бориш кераклигини белгилаб беради.

Бошқача қилиб айтганда, ўқитиш усуллари ҳар иккала фаолиятнинг, яъни ўқитувчи томонидан ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш ҳамда ўқувчилар томонидан ўша назарда тутилган илмий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш фаолиятида қўлланиладиган йўллари ўз ичига олади. Демак, ўқитиш усули ҳар иккала томоннинг актив

фаолияти бирлигини таъминлашга қаратилгандир. Бироқ, ҳар иккала фаолият ҳамиша бир хил ва бир йўналишда бўлавермайди. Дарс жараёнида ўтиладиган материалнинг характериға қараб, ўқитувчи ва ўқувчининг фаолияти турлича йўналишда бўлиши мумкин.

Таълим жараёнидаги маълум бир мақсадни амалга оширишга қаратилган фаолиятнинг турлича бўлиши янги-янги усулларни келтириб чиқаради.

Мактаб таълими системасида ўқитиш билан бир қаторда «услуб» ва «восита» терминлари ҳам ишлатилади.

Услуб — маълум ўқув материалларини ўтишда қўлланиладиган асосий ўқитиш усули билан бирга иккинчи бор ўқитиш усулининг айрим элементларидан фойдаланиб иш кўришидир.

Чунончи, маълум бир мавзуни мактаб маърузаси билан баён қила туриб, йўл-йўлакай ўқувчилар билан савол-жавоб юритилса ёки кўрсатма материаллардан фойдаланиб, изоҳ бериб ўтилса, асосий усулнинг йўналишини ўзгартиради ва у шу услубга нисбатан услуб бўлиб қолади. Чунки хусусий услубиётларнинг ўзига хос усули ва услублари бор.

Бироқ, айрим фанларни ўқитишда қўлланиладиган хусусий усуллар умумий ўқитиш усуллари билан мустаҳкам боғлиқдир.

Восита — маълум ўқитиш усулини муваффақиятли амалга оширмоқ учун зарур бўлган ёрдамчи ўқув материаллари — асбоб, қурол, аппарат ва бошқа шу кабилардан фойдаланишидир.

Чунончи, дарс жараёнида табиий ёки тасвирий кўргазма материаллар (схема, диаграмма, сурат ва бошқа) лаборатория ёки намоиш қилиш машғулотида қўлланиладиган қурол ва асбоблар, ўқув кино ускуналари, проекцион фонар, микроскоп ва бошқа аппаратлар, шунингдек мавзуга оид бошқа ўқув материалларидан келтириладиган далиллар (маълумотлар, исботлар, таъриф, қоида, формула ва бошқалар) нинг ишлатилишидир.

Демак, таълим жараёнида ўқув материалларининг характериға қараб танланган ўқитиш усуллари у ёки бу услуб ва воситаларни ўз ичига олган бўлиши мумкин. Бироқ қайси ўқитиш усули, услуб ва воситалардан фойдаланиш зарурлиги ҳаммадан олдин у ёки бу ўқув фанларининг ўзига хос хусусиятларига боғлиқдир.

Масалан, физика, химия, биология каби фанларни лаборатория машғулотида ўқитиш ва ўзлаштириш мумкин бўлмаганидек, математика, она тили грамматикасини машқ қилмай, мисол ва масалалар ишлатмай туриб, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Ўқувчига берилиш лозим бўлган илмий билимлар кўлами ўқитиш усуллари ва шакллариининг доирасини кенгайтириш зарурлигини тақозо этмоқда.

Ўқитишнинг ҳикоя, суҳбат, маъруза, иллюстрация турлари, намоиш қилинадиган асбоб-ускуналар ва приборларни кўрса-

тиш, машқларни, меҳнат топшириқларини, лабораторияда ўтказиладиган тажрибаларни бажариш, билишга ёрдам берадиган ўйинларни, халқ педагогикаси материалларидан фойдаланиш усуллари ва услуби, ўқув мунозаралари, ўқув фаолиятида рағбатлантириш ва танбеҳ, ўқув материалларини муаммоли баён қилиш, муаммоли суҳбатлар, тадқиқот тажрибаларини қўллаш, аналогик, индуктив ва дедуктив мулоҳазалардан фойдаланиш, китоб устида ишлаш, ўргатувчи машиналардан мустақил фойдаланиш каби усулларини қўллаш, оғзаки сўраш, ёзма ишлар, контрол лаборатория ишлари, автоматлаштирилган қурилмалар ёрдамида дастурлаштирилган назорат усулларида фойдаланиш ва ҳоказолар ўқитувчилар учун жуда ҳам тушунарлидир.

Халқ педагогикаси дурдоналарини тўплаш, улардан унумли фойдаланишнинг усуллари яратиш борасида педагогика фани илғор ва пешқадам ўқитувчиларнинг иш тажрибаларига, олий илмгоҳларнинг педагог олимларига таяниб иш кўради.

Таълим тизимида ўқувчиларга билим беришнинг энг қулай имкониятларга асосланган ҳолда ўқитиш усуллари қуйидаги турларга бўламиз.

1. Ўқитишнинг оғзаки усуллари.
2. Ўқитишнинг кўргазмали усуллари.
3. Ўқитишнинг амалий усуллари.
4. Ўқитишнинг муаммоли — изланиш ва репродуктив усули.
5. Ўқитишнинг индуктив ва дедуктив усуллари.
6. Мустақил иш усуллари.
7. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини рағбатлантириш ва асослаш усули.
8. Ўқитишда назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш усули.
9. Китоб билан ишлаш усули.

Ўқитишнинг оғзаки усуллари

Ўқитишнинг оғзаки усуллари таълимда доимо энг кўп қўлланиб келинган.

Буюк донишманд, сўз устаси Алишер Навоий сўзнинг куч ва қудрати ҳақида шундай деган эди:

Сўздирки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздирки, берур хабар жонга жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Дидактикада ўқитишнинг оғзаки усуллари уч турга: ўқитувчининг ҳикояси, суҳбат ва мактаб маърузасига ажратилади.

Ўқитувчининг сўзи билан боғлиқ бўлган турли усуллардан бошланғич ва юқори синфларда турлича фойдаланилади. Бошланғич синфда ўқитувчининг ёрқин, эмоционал ҳикояси устунлик қилиб, кейинчалик бу суҳбат билан тобора кенгроқ тўлдириб борилади. Юқори синфларда, айниқса, тарих, жамиятшунослик, адабиёт, жўрофия фанларини ўқитишда бу синф

ўқувчиларининг ўқув имкониятларига мувофиқ келадиган мактаб маърузасидан муваффақиятли фойдаланилади.

Оғзаки баён қилиш усулида ҳар иккала фаолиятнинг, яъни, бир томондан, ўқитувчининг ўқув материалларини моҳирлик билан оғзаки баён қилиб бериши ва иккинчи томондан, баён қилинаётган материалларни ўқувчилар диққат билан тинглаб, онгли ва мустаҳкам ўзлаштиришлари бирлигига амал қилинади.

Демак, ўқув материалларини оғзаки баён қилиш усули мактаб таълим тизимида энг кўп қўлланиладиган усул бўлиб, у деярли ҳамма синфларда ўқув фанлари бўйича қўлланилади.

Ҳикоя. Бу усул мактаб таълимининг ҳамма босқичларида қўлланилади. Бошланғич синфларда бу анча қисқа ва аниқ бўлади. Синфларнинг ўрта гуруҳига келиб ҳикоя анча каттароқ ҳажмда ва давомли бўлади. Юқори синфларда ҳажми анчагина катта ўқув материални ажратилган вақт ичида баён қилиб улгуриш учун кўпроқ ҳикоядан фойдаланилади. Лекин бу ерда ҳикоя маърузадаги каби бутун дарсни банд қилмайди. Ҳикоя якунлангач, у суҳбат ва тушунтиришлар билан тўлдирилади.

Нутқ маданиятини ўстиришда ҳикоянинг ўқитиш ва фикрларни баён қилиш усули сифатидаги имкониятлари бошқа оғзаки усулларга нисбатан (суҳбат ва маърузаларни ҳам қўшганда) айниқса юқоридир. Бошқача қилиб айтганда, ҳикоя қилиш — ўқитувчи томонидан янги ўтилаётган мавзуга оид омил, ҳодиса ва воқеаларнинг яхлит ёки қисмларга бўлиб, образли тасвирлаш йўли билан ихчам, қисқа ва изчил баён қилинишидир. Бу усул юқори синфларда гуманитар фанларни ўқитишда, шунингдек таржимаи ҳол характеридаги материалларни баён қилишда, образларга таъриф беришда, табиат ҳодисалари ва ижтимоий ҳаётдаги воқеаларни тасвирлашда қўл келади.

Ўқув материалларини тушунтириш — ўқитувчи томонидан ўтилаётган теманинг (наrsa, ҳодиса ва воқеаларнинг) мазмунини характерлайдиган тушунча, қонун ва қоидаларни ўқитишдир. Бу усул математика, физика, химия, она тили, рус тили ва шунга ўхшаш фанларни ўқитишда кўпроқ қўл келади.

Ўқув маърузаси. Ўқитишнинг оғзаки усулларида бири бўлган ўқув маърузаси ўқув материални оғзаки баён қилиш учун мўлжалланади. Бу ўқув материали ҳикоядагига нисбатан ҳажмининг катталиги, манتيқий тузилиши, образлари, исбот ва умумлаштиришларнинг анчагина мураккаблиги билан фарқланади. Агар ҳикоя дарсининг ёки машғулотнинг бир қисминигина эгалласа, маъруза одатда, уларни тўла қамраб олади.

Маъруза асосан, ўрта умумий таълим мактабининг юқори синфларида, ҳунар-техника билим юртида, шунингдек, техникум ва олий ўқув юртларида ўқилади.

Мактаб маърузаси — ўтилаётган мавзунинг ҳақиқий илмий моҳиятини очиб бериш, улардан илмий хулосалар чиқариш ва

умумлаштириш йўли билан бир соатлик машгулот давомида билимларни изчиллик билан баён этишдир.

Мактаб маърузаси ўрта умумий таълим мактабларининг X—XI синфларида қўлланилади. Белгиланган мавзунинг мазмунига кўра асосий муаммоларни ёки мавзунинг асосий йўналишини ифодаловчи тугалланган — яхлит тушунчалар баён қилиб берилади.

Синфда муаммоли вазиятни вужудга келтириш мақсадида, ўқувчиларнинг фикр қилиш фаолиятини фаоллаштиришга қаратилган саволлар бериш, мавзуга оид кўргазма материалларни намойиш қилиш, маъруза охирида ўтилган мавзу юзасидан умумий хулосалар чиқариш каби усуллардан фойдаланилади. Булар мактаб маърузасини олий ўқув юртлари маърузасидан фарқ қиладиган томонларидир.

Мактаб маърузаси X—XI синф ўқувчиларини олий мактаб маърузасини тинглай олиш ва мустақил равишда ёзиб ола билиш кўникмаларини ҳосил қилишларига замин яратиб беради.

Ўқув материалларини оғзаки баён қилиш усули, унинг ҳикоя қилиш, тушунтириш ва мактаб маърузаси каби турлари қуйидаги бир қатор дидактик қоида ва талабларга асосан қўлланилади.

1. Баён қилинаётган материаллар ғоявий жиҳатдан мазмунли, илмий ҳамда назарияни амалиёт билан боғлашга қаратилган бўлиши керак.

2. Баён қилинаётган материалларнинг тарбиявий аҳамиятини тўғри белгилаш орқали ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатиш воситаларини аниқлаш ва амалга ошириш лозим.

3. Баён қилишда ўқитувчининг нутқи ягона манба ҳисобланади, унинг рафон, тушунарли бўлиши ҳал қилувчи омилдир. Шунинг учун ҳам муаллим ўқув материални ҳис-туйғули ифода қилиб бериши ҳам ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

4. Баён қилиш жараёнида ўқитувчи томонидан ишлатилган таърифлар, қоида ва қонунлар китоб матнидан фарқ қилган ҳолларда ўқитувчи кўрсатган таърифлар ёзиб олинishi керак. Шунингдек, V—IX синф ўқувчилари айрим маълумотларни ёзиб олишга даъват этилса, X—XI синф ўқувчилари мустақил кенгайтирилган матнни ёзиб олишга одатлантирилади.

Суҳбат усули оғзаки баён қилиш усулининг асосий турларидан бири бўлиб, мактаблар тажрибасида энг кўп қўлланиладиган ва самарали усуллардан биридир.

Кўпинча, бу усул савол-жавоб усули деб ҳам юритилади. Чунки бу усулда иш кўрилса, дарс асосан савол-жавоб йўсинида олиб борилади.

Шундай суҳбатлар ҳам мавжудки, бундай суҳбат давомида ўқувчилар илгари ўзлаштирилганларини эслайдилар, тизимга соладилар, умумлаштирадилар, хулосалар чиқарадилар, улардан турмушда фойдаланишга доир янги мисолларни ахтарадилар.

Ўқувчилар дарсга етарли даражада тайёрланган бўлсалар,

ўқитувчи раҳбарлигида муаммоли саволларга жавобларни ўзлари ахтариб топадиган суҳбатлар ўтказиш ниҳоятда мақсадга мувофиқдир. Бундай суҳбатлар эвристик — изланиш, ахтариб топиш характерида бўлади.

Ўқитиш жараёнида ўрганилаётган мавзу юзасидан кириш, асосий ва якуновчи суҳбатлар ҳам қўлланилади.

Ўқитишнинг тарбияловчи характерини кучайтириш мақсадида дунёқараш ва эътиқодни таркиб топтиришга қаратилган суҳбатлар ҳам қўлланилади. «Одобнома» дарсининг ташкил топиши муносабати билан ўқув жараёнида этик суҳбатлардан фойдаланишнинг имкониятлари анча кенгайди.

Лаборатория ишлари ва амалий ишларни ўтказиш давомида ўқувчиларнинг қўйилган тажриба — амалий вазифаларни ечиш усуллари тўғрисидаги фикрларини аниқлаш, мавжуд қийинчиликларни, асбоблар, қурилмалар, унумли меҳнат объектлари билан бўладиган ҳаракатлар ва операцияларнинг хусусиятларини қанчалик тушунганликларини билишга қаратилган кўрсатув — усулий суҳбатлар ҳам қўлланилади.

Суҳбат бутун синф билан, ўқувчиларнинг айрим гуруҳлари билан, ўқув фанининг янги масалаларини ўрганиш мақсадида ҳам, билимларни мустаҳкамлаш учун ҳам, шунингдек, асосий тушунчаларни, ғояларни қанчалик ўзлаштирилганлигини текшириш учун ҳам ўтказилиши мумкин. Суҳбатни ўқувчилар фикр юритишга анча мустақиллик кўрсатадиган, муаммоли масалалар муҳокамага ташланган у ёки бу мавзулар бўйича ўз фикрини айтиши мумкин бўлган юқори синфларда ташкил қилиш айниқса фойдалидир.

Ўқитишнинг бу қимматли услубини мақбул танлаш, қандай қилиб таъминлаш ва қандай вазиятларда улардан оқилона фойдаланиш мумкин?

1. Айрим фанларни (табiiй-жуғрофик, тиббиёт, физика) ёки маълум фанларнинг айрим мавзуларини ўтишда ўқувчиларнинг ўз ҳаётларида учратган воқеа-ҳодисалар юзасидан саволлар бериш орқали ўқувчиларни мустақил фикр қилишларини хулоса чиқариш ва янги-янги таърифлар чиқариш йўли билан олиб бориш.

Чунончи, «Босим» темасини ўтишда ўқитувчи, «Нима учун чанғичи қалин қор юзасида учиб кетаётганда чўкиб кетмайди? Нима учун ўткир пичоқ кескир бўлади?» каби ўйлантирувчи сўроқлар орқали ўқувчиларни мавзунинг мазмунини очишга томон олиб бориши мумкин.

2. Ўқувчиларнинг илгари ўзлаштирилган билимларини қайта эсга туширишга ва шу орқали янги материалларни англаб олишларига, янги қонун, қоида ва таърифлар чиқаришни таъминлашга қаратилган сўроқлар орқали олиб бориш.

Масалан, V синфда ўзбек тилидан ўқувчиларнинг от, сифат, сон ҳақида ўзлаштирилган билимлари асосида олмош темасини баён қилмай туриб, от, сифат, сон ўрнида келган сўзларни ўз

ичига олган матндан сўроқлар орқали олмошни топтириш ва таърифлаб беришларини талаб қилиш мумкин.

Бу ҳар икки эвристик изланиш ўқувчилардан онгли мустақил ва фаол фикрлашни талаб қилади.

Сухбат усули билан иш кўрганда машғулоти ташкил қилиш ва уни олиб боришда ўқитувчи қуйидагиларга амал қилиши керак:

1. Ўқитувчининг сухбат учун тайёрлаб келган саволлари синф ўқувчиларининг ҳаммасига тааллуқли бўлиб, сўроқ ўртага ташланиши керак.

2. Ўқувчилардан бири жавоб бериш учун чақирилади.

3. Синфнинг ҳамма ўқувчилари жавоб бераётган ўқувчини кунт билан тинглаши, унинг жавобини тўлдириши, тузатиши, оидинлаштиришга ёрдам беришини таъминлаш лозим.

4. Ўқувчиларнинг жавоби қай даражада тўғри-нотўғри бўлишидан қатъи назар, ўқитувчи томонидан изоҳланиши, якунланиши ва баҳоланиши зарур.

Шундай қилиб, замонавий умумтаълим мактабларида қўлланилаётган таълим усулларидан оғзаки усулнинг асосий турларини таърифлаб бердик. Ўқитувчининг вазифаси бу тўпланган усулларни фақат эгаллабгина қолмасдан аниқ вазиятда уларнинг ҳар биридан оқилона фойдаланиш, ўша вазият учун айнан мос томонларини ўйлаб топиш, уларни бошқа усуллар билан моҳирона қўша олишдан иборатдир.

Ўқитишнинг кўргазмали усуллари

Ўқитиш жараёнида кўргазмалилик усулидан фойдаланишнинг муҳимлиги ўқитувчининг ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларни ҳиссий идрок этишга, уларни кузатиб мушоҳада қилишга ўқувчини ундаш, мантиқий ва назарий элементларнинг бирлигига ишонч ҳосил қилишга, ниҳоят, назарий билимларни амалиётда қўллай олишга ўргата билиши билан изоҳланади.

Ўқувчилар сезиб идрок этиш мумкин бўлган нарсаларни сезгилар воситаси билан, яъни кўриш мумкин бўлган нарсаларни кўз билан кўриб, эшитиш мумкин бўлган нарсаларни қулоқ билан эшитиб, ҳиди бор нарсаларни ҳидлаб кўриб, таъмини сезиш мумкин бўлган нарсаларни татиб кўриб билиб оладилар.

Таълимда кўргазмалилик усули намойиш этиш, иллюстрация ва экскурсия тариқасида олиб борилади.

Таълим жараёнида намойиш этиш усулидан фойдаланиш асосий материалларнинг характериға — мазмуни, шакли ва ҳажмиға боғлиқдир. Мактабларимизда қўлланиладиган кўргазмали материаллар характер эътибори билан икки турда бўлади:

1. Аслича кўрсатилиши мумкин бўлган буюм ва нарсалар: ўсимликлар ва уларнинг таркиби, ҳайвонлар, маъданлар, коллекциялар, асбоб ва машиналар, моделлар ва ҳоказо.

2. Тасвирий-кўргазмали материаллар. Тасвирий-кўргазмали

материаллар ҳам мазмуни ва тузилиш шаклиға қараб икки турға бўлинади:

а) буюм, нарса, ҳодиса ва воқеаларнинг тасвирини ифодаловчи материаллар — расм, сурат фотосурат, диафильм, кинофильмлар ва ҳоказо;

б) буюм, нарса, ҳодиса ва воқеаларнинг бирор шартли белгиси орқали ифодаланган символик ва схематик тасвирий материаллар — жўғрофия ва тарих карталари, чизмалар, жадваллар, диаграммалар ва ҳоказо.

Тасвирий-кўргазмали материалларнинг ҳар иккала тури — иллюстрация материаллари деб ҳам юритилади.

Кўргазмали материалларнинг турлилиги уларнинг ҳар хил қўлланишини талаб қилади.

Масалан, 1. Буюм ва нарсаларни табиий ҳолда кўрсатишни икки усулда намойиш қилиш мумкин:

а) ўтилаётган темаға оид бадиий кўргазма материаллари ўқитувчи баён қилаётган ўқув материали билан бир вақтда (фақат ўқитувчи томонидангина) кўрсатилиши мумкин;

б) табиий-кўргазмали материалларнинг сони етарли бўлса, улар ҳар қайси ўқувчиға тарқатиб берилиши мумкин.

2. Тасвирий кўргазма материалларнинг ҳар иккала турини ҳам икки хил усулда олиб бориш мумкин.

а) кўргазма материални ўқитувчи намойиш қилади;

б) кўргазма материаллар ўқувчиларға тарқатилади.

Таълим жараёнида тасвирий-иллюстрация материалларидан фойдаланиш кенг қўлланилади. Ундан унумли фойдаланиш учун қуйидаги қоидаға риоя қилмоқ зарур: ўқувчиларға машғул олтидан намойиш жараёнидан кўзланган мақсад қисқача тушунтирилади; кўргазмали материаллар ўқитувчи баёнининг маълум пайтида кўрсатилади ва ёки тарқатилади; намойиш жараёни ўқитувчи томонидан изоҳлаб берилади.

Табиий фанлар — биология, физика, химия фанлари бўйича физикавий ва химиявий ҳодисаларни тажриба қилиб кўрсатиш алоҳида тайёргарликни талаб қилади. Бунда айниқса, тажрибанинг муваффақиятли чиқишини таъминлаш муҳимдир.

Экскурсия усули

Мавзунинг мазмуниға боғлиқ бўлган нарса, ҳодиса ва воқеаларни ҳамма вақт синф шароитида намойиш қилиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ўтилаётган мавзунинг характериға қараб, экскурсия усулидан ҳам фойдаланилади. Экскурсия усули синф шароитида — дарс жараёнида қўлланиладиган ўқитиш усулидан тубдан фарқ қилади.

Экскурсия таълим ва тарбия ишларининг шундай туридирки, бу усул билан ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларни табиий шароитда (завод, фабрика, колхоз-совхозлар, табиатни кузатишга) ёки махсус муассасаларға (музей, кўргазма ва ҳоказоларға) ташкилий равишда борилади.

Экскурсия усули асосан ўқитувчи ёки экскурсия ўтказишга масъул бўлган шахснинг кузатилаётган объектни баён қилиши, тушунтириш орқали олиб борилади. Ўқувчилар экскурсия давомида объект устидаги маълумотларни эшитиш ёки кузатиш билангина чегараланиб қолмай, зарур материалларни ёзиб оладилар, расмини чизадилар, ўлчаш, ҳисоблаш ишларини олиб борадилар.

Экскурсия давомида ўқувчилар турлича саволлар тузиши ва шунинг асосида суҳбат ўтказилиши, объект устида тегишли хулосалар чиқарилмоғи лозим. Экскурсия охирида, албатта, якунловчи дарс ўтказилади ва унда ўқувчилар томонидан тайёрланган материалдан фойдаланилади. Ўқувчилар экскурсия давомида олган таассуротлари ҳақида ўзаро фикрлашадилар. Ўқитувчи мулоҳаза ва фикрларни умумлаштириб, хулоса чиқаради ва машғулоти якунлайди.

Ўқитишнинг амалий усуллари

Ўқитишнинг амалий усуллари доираси жуда кенг. Улар ёзма машқ (масалалар ечиш, чизмалар тайёрлаш ва бошқалар); тажриба лаборатория характеридаги машқлар (фронтал тажрибалар, лаборатория ишлари, амалиётлар, ўқитишнинг техника воситалари, ўргатувчи машиналар ва бошқалар билан ишлаш); меҳнат топшириқларини бажариш усуллари ўз ичига олади.

Амалий усулларга ёзма машқлар киради. Уларни бажаришда олинган назарий билимларни амалиётда бевосита қўллашга ўргатилади.

Машқ қилдиришда илмий билим ва маълум бир иш-ҳаракатни ўзлаштириш ёки такомиллаштириш мақсадида режали суратда ташкил этилган такрорлаш назарда тутилади.

Машқ қилдиришда ҳар қайси ўқув фанининг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинади. Она тили бўйича грамматик таҳлил, математикадан мисол ва масалалар ишлатиш, табиётдан ўсимликларни турларга ажратиш ва бошқалар.

Юқори синфларда математика, физика, химия фанлари бўйича ўзига хос машқлар техникага оид топшириқлар воситасида олиб борилади. Машқ учун берилган топшириқлар, албатта, илгари ўзлаштирилган қонда ва қонунларни ўз ичига олган бўлиши лозим.

Ўқувчиларнинг ўзлаштирган кўникма ва малакаларини мустақамлаш, ижодий қобилиятларини ривожлантиришда машқ қилдиришда:

- 1) машқ учун берилган топшириқнинг мақсади ўқувчиларга аниқ тушунтирилган бўлиши;
- 2) машқ устида синф ўқувчилар жамоаси ва ҳар қайси ўқувчининг шахсий интилиши, қизиқишини ҳисобга олиши;
- 3) топшириқ бутун синф ўқувчиларининг актив фаолиятини

таъминлайдиган бўлиши ва машқни, албатта, белгиланган вақт ичида бажариш талаб қилиниши керак.

Машқ қилдириш усулида ўқувчиларнинг ёзма, ижодий машқлари алоҳида ўрин эгаллайди. Ёзма, ижодий машқлар асосан она тили ва адабиёт, тарих ва жўрофия фанларида ҳам қўлланиши мумкин. Ўқувчиларнинг ёзма ижодий машқлари иншо, ваъз, рефератлар ёзиш устида ҳам қўлланилади. Иншонинг дастлабки кичик ва ихчам шакли бошланғич синфлардаёқ қўлланади.

Ўқувчиларнинг яна бир ёзма ижодий ишлари турли мавзуларда маърузалар ёзишдир. Маъруза темаси маълум бир муаммо ва масаланинг ҳал этилишига қаратилган бўлиб, ўқувчилар шу мавзуга оид мустақил ўқиб ўрганган материаллар юзасидан ўз нуқтаи назарларини ифодалайдилар ва шу қарашларини мисол ва далиллар билан исбот қиладилар.

График ишлар ҳам ўқувчиларнинг ёзма ишлари жумласига киради ва ўқувчиларнинг ўзлаштирган ёки ўзлаштираётган билимларини онгли ва мустақам эсда сақлаб қолишларига, тегишли кўникма, малакалар ҳосил қилишларига ёрдам беради.

Ўқувчиларнинг ёзма — график ишлари қуйидагиларни ўз ичига олади: расм солиш, жўрофия ва тарих фанлари бўйича мураккаб бўлмаган хариталар чизиш, чизма ва схемалар ишлаш, жадвал, диаграмма, графиклар, плакат, албом, стендлар ишлаш ва ҳоказо.

Машқлар давомида ўқувчилар йўл қўйган орфографик, арифметик ва график хатоларни аниқлаш, айниқса ўқувчиларнинг кўникма ва малакаларига сингиб кетиши мумкин бўлган хатоларнинг дарҳол олдини олиш лозим. Шунга кўра машқ учун берилган топшириқларни синчиқлаб текшириш, йўл қўйилган хатоларнинг сабабини аниқлаш, ўқувчиларни хатолар устида қайта ишлатиш лозим.

Лаборатория машқ ишлари

Лаборатория машқлари ҳар томонлама тажрибалар, лаборатория ишлари, амалиётлар, ўқитишнинг техник воситалари ва мактаб ўқув қуроллари туридаги бошқа асбоб-ускуналар билан машғулоти тарзида ўтказилади.

Лаборатория усули ўқитиш жараёнида ўқувчиларга атрофни ўраб олган объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг шакли, ҳажми, таркиби, тузилиши, ўзгариш ва ривожланиш қонуниятлари ҳақида янги-янги билимлар бериш, ўзлаштирилаётган илмий билимларни мустақамлаш ҳамда тегишли кўникма ва малакалар билан қуроллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Лаборатория машғулоти одатда махсус жиҳозланган хонада ҳамда тегишли аппарат, асбоб-ускуналар: микроскоп, лупа, колба, ўлчов асбоблари ва бошқа қуроллар билан таъминлан-

ган оддий синф хоналарида, мактабнинг тажриба ер участкаларида олиб борилади.

Лаборатория усули асосан IX—XI синфларда физика, химия, биология ва информатика каби фанларни ўрганишда қўлланилади.

Лаборатория машғулотларини тўғри ташкил қилиш натижасида ўқувчиларнинг теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларни мустақил кузатишга бўлган қизиқишлари кучаяди, мустақиллик, фаоллик ва ташаббускорликлари ортади. Амалий иш тажрибалари — кўникма, малакалари ҳосил қилинади. Меҳнат маданияти ривожланади.

Лаборатория усулининг бошқа ўқитиш усуллари билан фарқи шундаки, бу усул билан иш кўрилганда ҳар қайси ўқувчи (якка ҳолда ёки ўқувчилар гуруҳи) ниманидир мустақил, шахсан тажриба қилиб кўради. Дарс бошдан-оёқ ўқитувчи раҳбарлиги остида ўқувчиларнинг мустақил тажриба ўтказишларига қаратилган бўлади.

Лаборатория усули машғулотнинг характерига қараб турлича ташкил қилинади:

1. Ўқувчилар билан ёппасига олиб бориладиган машғулотлар.

2. Синф ўқувчиларининг ҳар қайсиси билан алоҳида-алоҳида олиб бориладиган тажриба машғулотлари.

Ёппасига олиб бориладиган тажрибалар, физика, химия, биология фанлари бўйича ўтказилади. Бундай тажрибалар одатда, янги мавзудан олдин ўтказилиб, янги мавзуга тажриба асосида кириш хизматини ўтайди, улар кейинги назарий умумлаштиришлар чиқариш, янги хулосалар қоидалар, ажримлар ҳосил қилиш ва ҳоказоларни тажриба маълумотлари билан таъминлайди. Бу тажрибалар ҳамма ўқувчилар билан бир вақтда, ўқитувчининг умумий раҳбарлиги остида ўтказилиши туфайли ҳам ёппасига ўтказиладиган машғулотлар деб аталади.

Амалий машғулотлар

Мактабларимизда қўлланиладиган амалий машғулотлар усули ўқувчиларга умумий политехника таълими бериш ва меҳнат малакаси билан қуроллантиришда асосий усул бўлиб хизмат қилади.

Шунинг учун ҳам умумтаълим мактабларининг V—IX синфларида мактаб ўқув устахонаси ва тажриба ер участкасида бир қатор амалий ишлар олиб борилади. Ўқувчиларни мактаб ўқув устахонасида ёғоч ва металлларни қўлда ва механизмларда, электрлаштирилган асбоблар ва дастгоҳларда ишлай олиш малакаси билан қуроллантириш назарда тутилади.

IX синфда машинасозлик, электротехника ва металллар техникаси фанлари ўқитилади, шуларга боғлиқ ҳолда амалий машғулотлар олиб борилади. Шунингдек, V—XI синфларда

мактаб тажриба ер участкасида амалий тажриба ишлари олиб борилади.

Умумтаълим ва ҳунар мактаби ўқувчилари — бўлажак ихтирочиларни ҳар хил асбобларни конструкциялаш ва модернизация қилишга ўргатиш фойдалидир. Шу асосда улар саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг анча мураккаб ижодий вазифаларини амалга оширишга яқинлашишга мойил бўла оладилар.

Ўқувчиларга ўқитувчилар томонидан таъсир кўрсатишнинг педагогик усуллари ва услубларининг бутун тизимини амалга оширмай туриб ўқувчиларда ижодий қобилиятни муваффақиятли ривожлантириш мумкин эмас.

Урта ва юқори синфларда ҳам ўқитувчи машғулот олдида тушунтириш ўтказилади. Бу тушунтиришлар бутун машғулот жараёнида давом эттирилади.

Масалан, ўқитувчи дарс олдида машғулотнинг мақсади, вазифаси, ишлатадиган материалнинг характери, қўлланиладиган асбоб ва ускуналарнинг хусусияти, технологик жараён, иш давомида учраши мумкин бўлган баъзи бир қийинчиликлар, техника хавфсизлигига оид масалалар юзасидан тушунча беради.

Ўқувчиларнинг амалий тажриба машғулотларида меҳнат таълими марказий ўринлардан бирини эгаллайди.

Амалий тажриба машғулотлари мактаб жонли бурчаги ва тажриба ер участкасида олиб борилади. Мактаб тажриба ер участкасида олиб бориладиган ишлар ўқувчилар бригадалари орқали амалга оширилади. Ҳар қайси ўқувчилар бригадаси кўпинча ҳар хил топшириқларни бажарадилар. Баъзи бригададаги ҳар қайси ўқувчи алоҳида-алоҳида топшириқни бажариши мумкин.

Мактаб ер участкасида ўқувчилар экин майдонларини ҳайдаш, ўғитлаш, суғориш, умуман экинларни парвариш қилиш каби ишларни олиб борадилар.

Машғулотни яқунлашда бажарилган ишдаги ютуқ-камчиликлар таҳлил қилинади. Бунда назарий билимларни амалда қўллашга оид маслаҳатлар алоҳида ўрин эгалламоғи лозим. Бу йўл-йўриқлар ўқувчиларнинг келажакдаги мустақил ишлари учун ҳам асосий дастур бўлиб қолиши керак.

Ўқитишнинг репродуктив ва муаммоли-изланиш усуллари

Ўқитишнинг репродуктив ва муаммоли-изланиш усуллари энг аввало, ўқувчиларнинг янги тушунча, ҳодиса ва қонунларни билишдаги ижодий фаолликлари даражасини баҳолаш асосида қисмларга ажратилади.

Репродуктив усуллар биринчи навбатда, ўқувчиларнинг ўқув материални мустаҳкамроқ эслаб қолишларини таъминлаш, билишга доир фаолиятни бевосита бошқариш, камчиликларни

тез аниқлаш учун амалий кўникма ва малакаларни таркиб топ-тириш мақсадида қўлланилади. Репродуктив усуллар айниқса, ўқув материалнинг мазмуни асосан ахборот характерида бўлса, амалий ҳаракатларнинг усулларини таърифласа, ўқувчиларнинг билимларни мустақил қидириб ола билишлари учун жуда янги ҳисобланса, вазиятларни ҳал қилиш учун тайёр билимлар йўқ бўлса самарали қўлланади.

Тафаккурнинг репродуктивлик характери ўқитувчи ёки бошқа манба орқали хабар қилинадиган ўқув ахборотларини фаол идрок қилиниши ва эслаб қолинишини назарда тутади. Бу усулларни ўзига хос моддий асоси бўлиб ҳисобланадиган ўқитишнинг оғзаки, кўргазмали ва амалий усулларидан фойдаланмай қўллаш мумкин эмас.

Ҳикоя усули репродуктив тузилганда ўқитувчи омилларни, далилларни, тушунчаларнинг таърифини тайёр ҳолда беради, эътиборни айниқса мустаҳкам ўзлаштириб олиниши зарур бўлган асосий томонларга қаратади.

Маъруза ҳам худди шундай тарзда тузилади: ўқитувчи муайян илмий маълумотларни баён қилади, доскага тегишли ёзувларни битади, тингловчилар эса уларни қисқача ёзиб оладилар.

Репродуктив характердаги амалий ишлар шуниси билан фарқ қиладики, бу ишларнинг давомида ўқувчилар намунага кўра илгари ёки яқиндагина ўзлаштирилган билимларни қўллайдилар. Репродуктив машқлар амалий кўникма ва малакаларни намуна бўйича бир неча бор такрорлаш орқали мустаҳкамлашга айниқса самарали таъсир кўрсатади.

Муаммоли вазият яратиш усуллари

Муаммоли таълим дейилганда ўқув материални ўқувчилар онгида илмий изланишга ўхшаш билиш вазифалари ва муаммолари пайдо бўладиган қилиб ўрганиш тушунилади. Ўқувчининг фикрлаш фаолиятида мантиқий тўғри, илмий хулосаларни излаш ва ўзлаштиришга рағбатлантирадиган муаммоли вазиятлар вужудга келади. Пайдо бўлаётган муаммони ҳал қилиш учун, у ўрганиладиган қоидаларни тўғри тушуниб олишга интилади.

Бошланғич таълимда муаммоли вазиятларнинг ҳар хил тури бўлиши мумкин. Пешқадам ўқитувчилар кўп вақтлардан бери бошланғич синфларда болаларнинг фаҳмини ривожлантирадиган топшириқлардан, масалалардан, болалар учун мос бўлган, уларда ҳар нарсани билишга қизиқиш ва ҳавас уйғотадиган шароитлардан фойдаланиб келмоқдалар. Бунда муаммоли вазият топишмоқнинг мазмуни ёки масаланинг шартда акс этади. Бу топишмоқ ва масала шартлари бола онгида муқаррар суратда муайян бир савол туғиладиган ва шу саволга жавоб қайтариш истаги пайдо бўладиган қилиб тузилади.

Муаммоли вазият турларидан бири математика, она тили

бўйича махсус масалалардирки, уларда болаларга маълум, тушунарли ўқув материали одатдагидан бошқача мулоҳаза мантикида берилади.

Ҳар қандай таълим ўқувчи учун муаммолидир, чунки таълим ўқувчини унга ҳозиргача номаълум бўлган нарса билан таништиради: ўқувчи янги материални ўзлаштириши, ўқитувчи ва мактабнинг ҳамма талабларини бажариши керак, албатта.

Ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятида муаммоли вазиятлар яратиш уларда ҳар нарсани билишга ҳавас, фаҳм-фаросатлик, мустақиллик, ўқишга қизиқиш ва ижод қилишга интилиш каби шахсий фазилатларни тарбиялашга ёрдам беради.

Ўқувчи онгида муаммоли вазиятларни вужудга келтириш, ўқувчининг фаол фикрлаш фаолияти, ўқув материални пухта ўзлаштириб олишлари ҳақида Шарқ педагоглари ҳам ўзларининг қимматли фикрларини айтиб ўтганлар.

Мутафаккир Абу Райҳон Беруний (973—1048) ўзининг педагогик ва дидактик қарашларида, ўқувчиларни ўқитиш ҳамда тарбиялаш жараёнида биринчидан, турли мавзуларда мулоҳазалар юритишни, шунингдек, ўқувчининг зерикмаслигини, хотирасига малол келтирмасликни (зўриқтирмасликни) таъкидлаб, «Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир, ҳадеб бир нарсани ўқийбериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турли-туман боғ-роғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. Ҳар бир янги воқеа — нарса кишига роҳат бағишлайди»¹, деган эди.

Ўқувчиларда билишга ҳавас, излаш-қидиришга ундайдиган масалани ҳал қилиш жараёни билан боғлиқ интеллектуал ҳислар ва руҳий кечинмалар ҳосил қиладиган муаммоли вазият яратиш мумкин.

Назарий ва экспериментал (синаб кўриш — тажриба ўтказиш) вазифаларнинг бўлиши ўқитишни ўзидан-ўзи муаммоли қилиб қўймайди. Ишнинг моҳияти ўқитувчи бу вазифаларга муаммолик характерини қанчалик бера олишидадир. Вазифа қуйидаги талабларни қондира оладиган бўлсагина шу масаланинг туб моҳияти билиш муаммосига айланиши мумкин:

1. Ўқувчилар учун билиш қийинчилигига эга, яъни ўрганилаётган муаммо устида фикр юритиш.

2. Ўқувчиларда билишга қизиқиш уйғотиш.

3. Таҳлил жараёнида ўқувчиларнинг аввалги тажрибаси ва билимига суяниш.

Таълим жараёнида муаммоли вазиятни вужудга келтириш, ундан фойдаланиш усулларини яратиш, таълим тизимининг ҳар бир босқичида ўрганиладиган фанларга хосдир. Муаммоли

¹ С. Ҳасанов, Ф. Расулов. Мутафаккирларнинг маърифий-ахлоқий қарашлари. «Совет мактаби». Тошкент, 1991, 12- сон.

вазият фаннинг мазмуни, ўзига хос характер хусусиятлари, уни ўрганиш усулларини ҳисобга олган ҳолда яратилади.

Сир эмаски, бир хил ёшдаги ўқувчиларнинг жисмоний ва ақлий хусусиятларига кўра тушуниш, фикрлаш, иш бажариш қобилиятлари ҳам турлича бўлиши мумкин. Буни айниқса, муаммоли ҳолатни яратиш учун ўқувчиларни руҳий жиҳатдан пухта тайёрлашда ҳисобга олмоқ зарур.

Ўқитишнинг индуктив ва дедуктив усуллари

Дарсларга тайёрланиш жараёнида ўқитишнинг индуктив, дедуктив каби усулларини танлаш зарурияти ҳам туғилади. Кейинги йилларда дедуктив ўқитишга талаб ва эътибор кучайди. Тафаккурнинг индуктив усулларини шакллантирмай туриб фақат умуммеҳнат характеридаги тажрибалар орқалигина муваффақиятга эришиб бўлмайди. Индуктив ёки дедуктив усулларни қўллаш ўрганилаётган мавзу мазмунини очишнинг маълум мантиқини — хусусийдан умумийга ёки умумийдан хусусийга ўтишни танлашни англатади.

Индуктив усуллар техник қурилмаларни ўрганишда ва амалий топшириқларни бажаришда кенг қўлланилади. Математика ва физикага доир кўпгина масалалар, айниқса ўқитувчи ўқувчиларни айрим умумийроқ формулаларни мустақил эгаллашларига олиб келиш зарур деб ҳисоблаган ҳолларда, индуктив усул воситасида ечилади.

Дедуктив услуб ўқув материални тезроқ ўтишга ёрдам беради, тафаккурни бирмунча фаолроқ ривожлантиради. Назарий материални ўрганишда, анчагина умумий ҳолатлардан айрим оқибатларни аниқлашни талаб қилувчи масалаларни ечишда дедуктив усулни қўллаш айниқса фойдалидир.

Таълим жараёнида ўқувчиларни рағбатлантириш ва танбеҳ бериш усуллари

Ўқув фаолиятини рағбатлантириш деб кишининг актив фаолиятга бўлган ташқи майлига айтилади. Шунинг учун ҳам рағбатлантириш — ўқитувчи фаолиятнинг омили ҳисобланади. Аммо рағбатлантириш кишининг фаолиятга бўлган ички майлига таъсир қилгандагина реал мақсад сари ундайдиган кучга айланади. Бунинг устига яна бундай ички ундаш фақат ташқи рағбатлантиришлар таъсиридагина эмас, балки ўқувчиларнинг ўз-ўзининг таъсирида ҳам, унинг олдинги тажрибаси, эҳтиёжлари ва ҳоказолар таъсирида ҳам юзага келади.

Ўқишга қизиқишни рағбатлантириш турларидан бири—ўқишда маълум қийинчилик сезаётган ўқувчиларга муваффақиятли вазиятларни яратишдир. Чунки муваффақият қувончини бошдан кечирмай, ўқишдаги қийинчиликларни бартараф қилмай туриб яхши натижаларга эришиб бўлмайди.

Муваффақиятга эришиш вазиятини ўқувчининг оралиқ ҳаракатларини рағбатлантириш, яъни уни янги зўр беришларга

махсус ундаш йўли билан ҳам ташкил қилиш мумкин. Муваффақият вазиятларини яратишда у ёки бу топшириқларни бажариш жараёнида қулай маънавий-руҳий муҳитни таъминлаш муҳим ўрин эгаллайди. Ўқиш вақтидаги қулай микроклимат ишончсизлик, кўрқиниш ҳиссиётини камайтиради. Бундай хавотирлик ҳолати ўрнини ўзига нисбатан ишонч туйғуси эгаллайди.

Рағбатлантириш ва танбеҳ бериш усуллари ўзига хос хусусиятларга эгадир. Масалан, баҳо билан рағбатлантириш, махсус танланган топшириқлар бериш йўли билан ўқишдаги муваффақият вазиятини яратиш, тажриба ва лаборатория ишларини тайёрлашда қатнашиш, экранларни жиҳозлашлари орқали рағбатлантириш; билимларни жамоатчилик томонидан кўриш якунларига қараб рағбатлантириш ва ҳоказо.

Ўқишга доир танбеҳлар: дарс пайтидаги оғзаки танбеҳ беришлар, баҳосини пасайтириб қўйиш, иш дафтарига ёзишлар, хатоларини кўрсатиш ва бошқа усуллар орқали қўлланилади.

Койиш ҳамда жазолашнинг бошқа турларини қўллаш ўқитиш усулида истисно ҳол, чунки бу усул энг охириги иложсиз чора ҳисобланади.

Мактабда болага тан жазоси бериш, ўзлаштиролмагани учун уни ҳақорат қилиш, шахсига тегиш, ёмон иборалар билан сўкиш асло мумкин эмас.

Ўқитишда назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш усуллари

Ўқитиш тизимида назоратнинг зарурлиги, энг аввало, бутун ўқув юртлари тизимининг самарали ишлаётганлиги ҳақида ахборот олишга бўлган ижтимоий эҳтиёждан келиб чиқади. Назорат таълим жараёнининг ажралмас қисмларидан бири саналади. Чунки назорат қилиш туфайли ўқитишдаги ўзаро мулоқот, ўқитишнинг боришини жадал бошқариш ва камчиликларни ўз вақтида тузатиш, янги дарсга аниқ вазифалар қўйиш имконини берувчи алоқа амалга оширилади.

Ниҳоят, назорат мактабдаги ўқитиш жараёнига хос бўлган: таълимий, тарбиявий ривожлантиришдек бир қатор асосий вазифаларни бажаради.

Назоратнинг таълимий таъсири ўқитувчи барча ўқувчиларни ўз ўртоқларининг жавобини тинглашга жалб қилиши, тузатиш ва қўшимчалар қилишни таклиф этиши орқали таъминланади. Шу туфайли ҳам сўраш жараёнида барча ўқувчилар ўрганиб, ўзлаштириб олган билимларини тизимга солишади, такрорлашади ва мустақкамлашади.

Назоратни турларга бўлишнинг хусусияти шундаки, назоратнинг кейин келувчи ҳар бир турида ҳам олдинги туридаги белгилар намоён бўлади. Шунинг учун назоратнинг оғзаки, ёзма ва лаборатория турлари ҳамда уларга мувофиқ келувчи усуллар қўлланилади.

Оғзаки назорат — якка ва гуруҳий сўраш йўли билан амал-

га оширилади. Алоҳида сўрашда ўқитувчи маълум вақт даврида ўқувчилар тушунча, қонун, назария ҳамда далилларни қай даражада эгаллаганликларини аниқлайди. Алоҳида сўрашда маълум масалаларни, операцияларни ҳал қилиш кўникмаси, техник воситалардан фойдалана билишлари текширилади.

Ўқиш жараёнида математика, она тили, физика ва бошқа фанлар бўйича диктант, баён ва иншолар ўтказиш йўли билан ўқувчилар билимини ёзма назорат қилиб бориш амалга оширилади.

Ёзма ишлар турли давомийликка эга. Айрим ҳолларда улар дарснинг фақат кичик қисминигина ташкил этади, илгари ўрганилган мавзунинг айрим бўлимлари бўйича қисқа муддатли ёзма назорат ишлари, бошқа ҳолларда бутун дарсени эгаллайдиган давомли назоратли ишлар бўлади. Ўқув вақтини тежаш учун назорат ишларининг ҳар иккала турини бириктириш ва илгари ўрганилган муҳим масалаларни ўзлаштиришнинг қисқа муддатли текширилишини қўллашни кенгайтириш лозим.

Ёзма назорат ишларини ўтказишда, баҳоларнинг тўлиқ объективлигини таъминлаш билан бирга бўш ўзлаштирувчиларни илғорлар сафига тортиш, топшириқни удалашларига ишонч ҳосил қилиш мақсадида уларга масалаларнинг жавобларини, қўшимча расмлар ва ҳоказолар бериш керак.

Ўз-ўзини назорат қилиш ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини муҳим элементларидан биридир. Ўқувчиларда ўзини-ўзи назорат қила олиш маҳоратини шакллантирмоқ лозим.

Масалан, ўқувчиларга уй вазифаларини бажараётганда ўз-ўзини текширишнинг қуйидаги усулларини тавсия қилса бўлади: дарслик матнини ўқиб чиққандан сўнг унинг муҳим жойларини ифодаловчи қисқа режасини мустақил тузиш, режадан фойдаланиб, матннинг асосий маъносини гапириб бериш, китобда шу мавзу юзасидан берилган саволларга жавоб бериш учун тайёргарлик кўриш. Бундай иш усулини юқори синфларда ҳам қўллаш мумкин.

Назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш услубларини ўзаро муқобил бериш барча ўқув фанлари бўйича таълим самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Х Б О Б

ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ

Мактабнинг тарихан тараққий этиш даврида таълимни ташкил қилиш шакллари турлича бўлган. Таълимни ташкил этиш шакллари маълум ижтимоий тузум ва шу тузумнинг манфаатларига мос ҳолда шаклланган.

XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида буюк чех педагоги Я. А. Коменский (1592—1670) тарихда биринчи бўлиб мактаб таълимида синф — дарс тизимини яратди.

Я. А. Коменскийнинг таълимни ташкил қилиш ҳақидаги қа-

рашлари бир қатор жиддий қаршиликларга учраган бўлса ҳам ғарб мамлакатларига жуда тез тарқалди ва таълимни ташкил қилишнинг бирдан-бир шакли деб эътироф этилди.

Синф — дарс тизими шарқ мамлакатларига, жумладан Марказий Осиёдаги эски мусулмон мактабларига тадбиқ бўлмади. Уларда октябр тўнтаришига қадар ўрта аср мактабларига ҳос таълим тизими давом этиб келди.

Бир ўқиш хонасида 6 ёшдан 15—16 ёшгача бўлган болалар гуруҳи билан бир вақтда машғул олиб бориладди. Шунингдек, бир ўқиш хонасидаги (20—30) ўқувчининг билим даражаси ҳам турлича бўлар эди.

Ўзбек мактаби октябр тўнтаришидан кейин синф — дарс тизимига ўтди.

ВКП(б) Марказий Комитети 1932 йил 25 августда «Бошланғич ва ўрта мактабнинг ўқув дастурлари ва режими тўғрисида» қарор қабул қилди. Бу қарорда «Бошланғич, ўрта мактабда ўқув ишини уюштиришнинг асосий шакли — маълум гуруҳ ўқувчилари билан, қатъий машғулот жадвалига мувофиқ дарс олиб бориш лозим; бунда бир гуруҳ ўқувчилар состави сира ўзгармаслиги керак; ўқув ишининг бу шакли ўқитувчининг раҳбарлиги остида, бутун гуруҳни бирлаштириб ишлаши, бригадаларга бўлиниб ишлаш ва ҳар бир ўқувчининг индивидуал ишларини ўз ичига олиши; ўқитишнинг хилма-хил усулларини қўлланиши керак»¹, деб кўрсатиб қўйилди.

Эндиликда мустақил жумҳуриятимиз халқ таълими олдига қўйган талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда мактаб таълимини ташкил қилишнинг янги-янги шакллари яратилмоқда.

Синф — ёши ва билими жиҳатдан бир хил бўлган маълум миқдордаги ўқувчилар гуруҳидир.

Дарс деб бевосита ўқитувчининг раҳбарлигида муайян ўқувчилар гуруҳи билан олиб бориладиган таълим машғулотига айтилади.

Дарс — ўқув ишларининг асосий ташкилий шаклидир.

Дарс — ўқув ишларининг марказий қисмидир.

Мактабларимиз босиб ўтган тарихий давр ичиде таълимни ташкил қилиш шакллари ўзгарди, ривожланди. Ҳозир мактабларимизда қўлланилаётган синф — дарс тизими қуйидаги ташкилий шаклларда олиб борилади:

1. Ҳар қайси синф ёши ва билимига кўра бир хил даражадаги болаларнинг доимий гуруҳига эга бўлади.
2. Дарс машғулот асосан 45 минутга мўлжалланган бўлиб, қатъий жадвал орқали олиб борилади.
3. Дарс бевосита ўқитувчининг раҳбарлигида жамоа ва якка шаклда олиб борилади.
4. Дарс ўтилатган материалнинг мазмунига қараб хилма-

¹ Мактаб тўғрисида қарор ва йўл-йўриқлар тўплами. Ўзбекистон Республикаси Давлат ўқув-методика нашриёти, Т., 1952, 61-бет.

хил усул билан олиб борилади, таълим тизимининг бир қисми сифатида, албатта, тугалланган билим беради ва навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратадиган қилиб уюштирилади.

Айни пайтда, мактабларимизда таълимни ташкил қилиш шакллари икки турда олиб борилмоқда.

1. Синф — дарс шаклида олиб бориладиган машғулотлар.

2. Амалий ва тажриба ишлари шаклида олиб бориладиган машғулотлар.

Синф — дарс шаклида олиб бориладиган машғулот ўқитувчининг кундалик ўқув материални тизимли баён қилиб беришни, хилма-хил усуллардан фойдаланишини, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини изчиллик билан ҳисобга олиб боришни, ўқувчиларни мустақил ишлашга ўргатишни ўз ичига олади.

Амалий ва тажриба ишлари шаклида олиб бориладиган машғулотлар синф шароитидан ташқарида, ўқув устахонаси, тажриба ер участкалари ва колхоз-совхоз экин майдонларида ишлаш, экскурсиялар ўтказиш йўли билан олиб борилади.

Ҳозирги замон дидактикаси кўп йиллар давомида тўпланган ўқитиш қондалари, фан ютуқлари ва илғор тажрибалар асосида бойиб бормоқда дейишга асос бор. Аммо ўқув жараёнининг ҳамма қисмларини ўқитишни ташкил қилишнинг мазмуни, усуллари, воситалари ва шакллари билан муносабатлар яхши очиб берилмаган. Буларнинг ҳаммаси дидактик қондалардан амалда фойдаланишни қийинлаштиради. Мактаб олдида турган янги вазифалар ва эҳтиёжлар ўқувчиларга бериладиган таълим ва тарбия сифатини ошириш, уни янада ривожлантириш ва юқори босқичга кўтаришни талаб қилади.

Ўқитувчи ўзининг аниқ шароитлари ва имкониятларига энг кўп мос келадиган ўқув жараёнини онгли равишда танлаб олиши фойдадан холи эмас. Бу иш дарснинг муҳим томонларини танлашдаги таваккалчиликка, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш жараёнини бошқаришга қандайдир тасодифий ёндашишга йўл қўймайди.

ДАРСГА БУЛГАН ТАЛАБЛАР

Дарс, юқорида айтиб ўтилганидек, ўқитишни ташкил этишнинг ўзгармас шакли эмас. Ўқув амалиёти ва педагогик тафаккур доимо уни такомиллаштириш йўллари излайди. Бу соҳада турли хил кўрик-танловлар, жумҳурият миқёсида ўтказилаётган педагогик ўқишларда ўртага қўйилаётган илғор ўқитувчиларнинг фикр ва мулоҳазалари диққатга сазовордир.

Турли-туман фикр ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда дарс қуйидаги умумий дидактик талабларга жавоб бериши лозим:

1. Ҳар бир дарс маълум бир мақсадни амалга оширишга қаратилган ва пухта режалаштирилган бўлмоғи лозим.

2. Ҳар бир дарс мустақкам ғоявий-сиёсий йўналишга эга бўлмоғи лозим.

3. Ҳар бир дарс турмуш билан, амалиёт билан боғланган бўлмоғи лозим.

4. Ҳар бир дарс хилма-хил усул, услуб ва воситалардан унумли фойдаланган ҳолда олиб борилмоғи лозим.

5. Дарсга ажратилган ҳар бир соат ва дақиқаларни тежаб, ундан унумли фойдаланмоқ лозим.

6. Ҳар бир дарс ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаоллиги бирлигини таъминламоғи лозим.

7. Дарсда ўқув материалларининг мазмунига оид кўрсатмалли қуроллар, техника воситалари ва компютерлардан фойдаланиш имкониятини яратмоқ лозим.

8. Дарс машғулотини бутун синф билан ёппасига олиб бориш билан ҳар қайси ўқувчининг индивидуал хусусиятлари, уларнинг мустақиллигини ошириш ҳисобга олинади.

9. Ҳар бир дарсда мавзунинг характеридан келиб чиқиб, халқимизнинг бой педагогик меросига мурожаат қилиш ва ундан фойдаланмоқ имкониятини изламоқ лозим.

СИНФ-ДАРС ШАКЛИДАГИ ДАРС ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ

Бир соатлик дарсга мўлжалланган дастур материалларининг мазмунини баён қилиш учун дидактик мақсад ва талабларга мувофиқ равишда ташкил қилинган машғулот тури дарс турлари деб юритилади.

Таълим тизимида энг кўп қўлланиладиган дарс турлари қуйидагилардир:

1. Янги билимларни баён қилиш дарси.

2. Утилган материалларни мустақкамлаш дарси.

3. Ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини текшириш ва баҳолаш дарси.

4. Такрорий-умумлаштирувчи ва кириш дарслари.

5. Аралаш дарс (юқоридаги дарс турларининг бир нечтасини бирга қўлланиш).

Ҳар бир дарс турининг маълум тузилиши ва хусусиятлари бор, бу нарса ўқитувчининг ўқув материални тўғри ва самарали тушунтиришига, мустақкам эса қолдиришга, такрорлашга ва унинг ўзлаштирилишини назорат қилиб боришига ёрдам беради.

Маълум бир дарс тури билан олиб бориладиган машғулотларда иккинчи, ҳатто учинчи бир дарс турининг элементлари бўлиши мумкин. Масалан, мактабларимизда энг кўп қўлланиладиган дарс турларидан бири — янги билимларни баён қилиш дарсидир. Бу дарс тури қуйидагича тузилади:

а) янги билимларни баён қилиш;

б) янги билимларни мустақкамлаш;

в) янги билимлар устида машқ қилиш;

г) янги билимларга боғлиқ ҳолда уй вазифалари топшириш.

Демак, дарс бошдан-оёқ бир дарс тури билан олиб борилмайди, балки шу дарсда янги билимни баён қилиш билан бирга уни мустақкамлаш (иккинчи бир дарс тури элементи — савол-жавоб ўтказиш), янги билимлар устида машқ ўтказиш (учинчи бир дарс тури элементи — масала ва мисоллар ечдириш, грамматик таҳлил, график ишлар олиб бориш), уйга вазифа (бошқа бир дарс элементи—тушунтириш, йўл-йўриқлар кўрсатиш ва ҳоказо) каби бошқа элементларнинг бўлиши ҳам мумкин. Шунга қарамай, дарсдан кўзланган мақсад ўқувчиларга янги билим беришга қаратилган бўлса, бутун дидактик усуллар шунга бўйсундирилади. Шунинг учун ҳам бундай дарс янги билим бериш дарси деб аталади.

Маълум дарс тури билан иш олиб борилаётганда бошқа бир дарс элементлари асосий дарс туридан ўрин олиши ва айни пайтда асосий дарс турининг тузилишини ташкил қилиши мумкин.

Демак, дарс тузилиши у ёки бу дарс турининг тузилишини, унинг қисмларини англатади.

Бироқ, дарс турлари тузилишидаги ҳар қандай қисм—дидактик усул, дарс тузилиши бўлавермайди. У ўқитиш усули билан боғлангандагина дарс тузилишини ташкил қила олади. Яъни дарс тузилишининг ўзгариши биланоқ дарс олиб бориш усули ҳам ўзгаради. Демак, дарснинг шу қисмига келиб, дарснинг шакли ҳам, усули ҳам ўзгаради, янгиланади. Бу билан дарснинг янги босқичи бошланади.

Дарс тузилишини биридан иккинчисига ўтиши ва шу орқали дарснинг шакли ҳамда усулларининг ўзгариши дарс босқичи деб юритилади.

Масалан, аралаш дарс турининг тузилиши:

- 1) уй вазифаларини сўраш, текшириб кўриш;
- 2) янги материалларни баён қилиш;
- 3) янги материалларни мустақкамлаш;
- 4) уй вазифалари топширишни ўз ичига олади. Бунда:
 - а) уй вазифаларини кўриш суҳбат (савол-жавоб), мисол ва масалалар ишлатиш йўли билан олиб борилиши мумкин. Бу дарс тузилишининг 1- қисми, дарснинг биринчи босқичи;
 - б) янги материалларни баён қилиш жараёнида ўқитувчи тушунтириш, ҳикоя қилиш, мактаб маърузаси, суҳбат каби усуллардан фойдаланиши мумкин. Бу — дарс тузилишининг иккинчи қисми, дарснинг иккинчи босқичи;
 - в) янги материалларни мустақкамлаш жараёнида суҳбат, машқ қилдириш, китоб билан ишлаш усулларидан фойдаланиш мумкин. Бу — дарс тузилишининг учинчи қисми, дарснинг учинчи босқичи;
 - г) уй вазифаларини топшириш жараёнида тушунтириш. Суҳ-

бат усулидан фойдаланиш мумкин. Бу — дарс тузилишини тўртинчи қисми, дарснинг тўртинчи босқичидир.

Юқорида кўриб ўтилган дарс турларининг ҳаммаси ўз тузилишига эга бўлганидек, маълум босқичларга ҳам ажралади.

Бошланғич ва V—IX синфларда кўпинча аралаш дарс, мустақкамлаш ва билим, кўникма, малакаларни текшириш каби дарс турлари қўлланилади. Юқори синфларда эса кўпинча янги билимларни баён қилиш, такрорий-умумлаштирувчи дарс турлари қўлланилади.

Такрорий-умумлаштирувчи дарс, одатда, дастурнинг маълум бир қисми ёки йирик мавзу ўтиб бўлганидан кейин ишлатилади. Бунда ўтилган материалларни такрорлаш — қайта эсга тушириш ва мустақкамлаш мақсадида ўтилган материалларни қамраб олган ва бир-бирига боғлиқ бўлган саволлар орқали умумлаштириш назарда тутилади.

Одатда, такрорий-умумлаштирувчи дарсни ўтишда, ўқувчиларнинг тайёрланишлари учун вақт берилиши, машғулотдан олдинги материал юзасидан саволлар бериб қўйилиши, фойдаланиш лозим бўлган адабиётларнинг рўйхати берилган бўлиши лозим.

Юқори синфларда баъзан ўқув материалларининг маълум қисми ёки йирик мавзунини бошлаш олдида кириш дарслари ҳам олиб борилиши мумкин. Бундай дарслар, одатда, гуманитар фанлар бўйича ўтказилади. Бунда, албатта, ўқувчиларнинг мустақил иш олиб боришлари назарда тутилади. Адабиёт дарсларида кўпинча ўқувчилардан ўқув дастурида белгиланган йирик бадий асарни ўқиб чиқишлари, мавзуга оид саҳна асарлари, кинофильмларни кўрган бўлишлари талаб қилинади.

СИНФ-ДАРС ШАКЛИДАГИ МАШҒУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Ҳар бир дарснинг муваффақияти кўп жиҳатдан машғулотни тўғри ташкил этишга боғлиқ. Мактабларимизда дарснинг бошланиш даврини—дарснинг ташкилий дақиқалари деб юритилади. Тўғри, дарснинг шундай бир кичик ташкилий қисми ҳам бўлмоғи лозим. Бироқ, бу дарс шаклининг бирор босқичи ёки тузилишига кирмаслиги керак. Ташкилий дақиқада синфнинг тайёргарлигини синчиклаб кузатиш муҳимдир.

Тажрибали ўқитувчилар фурсатни қўлдан бермай, ўқувчилар диққатини чалғитмай, дарҳол иш бошлаб юборадилар.

Айни пайтда ўқитувчи олдида икки вазифа — бутун синф ўқувчилари диққатини ўзига жалб қилиш ва бутун синф ўқувчиларини тезлик билан машғулотга фаол киришишларини таъминлаш вазифалари туради.

Дарс машғулотдан кўзланган мақсадни равшан ва аниқ қилиб ўқитиш билан бошланади. Дарс янги материални баён қилишга қаратилган бўлса, дарс мавзуси айтилади.

Дарсда режада мўлжалланган материални ўтиб бўлингач, у албатта яқунланиши, хулосалар чиқарилиши керак.

Дарсни ташкил этиш ва олиб боришдаги бош мақсад—таълим жараёнининг самарадорлигини таъминлашдир.

Бунинг учун:

а) ўтилатган мавзудан кўзланган мақсадни ўқитириш билан бир вақтда, ўқувчилар материални фаол идрок қилишга сафарбар этилган бўлишлари керак. Яъни ўқитувчи баён қилаётган материаллар ўқувчиларни мустақил фикр юритишга, онгли ўзлаштиришга интилишларини таъминламоғи лозим;

б) ажратилган вақт ичида ўқитувчи материалларни тизимли ва изчил баён қилиш билан бир вақтда, ўқувчиларни ҳам, албатта, мавзуга оид мустақил иш олиб боришларини таъминлаш жуда муҳимдир.

Ўқитувчи дарс материалларини баён қилиш жараёнида ўқувчиларга муаммоли вазият туғдирадиган саволлар берсин ва ўқувчилар ахтариш, фикрлаш ва изланишлар йўли билан баён қилинаётган материалларни пухта ўзлаштириб оладиган бўлсинлар. Бунда умумсинф жамоаси ва ҳар қайси ўқувчининг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинган бўлмоғи лозим;

в) эндиликда дарсда узоқдан-узоқ вақт сарфлаб ўқувчиларнинг билимини аниқлаш ва баҳолаш, билимларни баён қилиш ва мустақамлашда ўқувчилар иштирокини чеклаб қўйиш каби ҳолларга барҳам берилмоқда. Билимларни баён қилиш жараёнида ўқувчилар фаоллиги (оғзаки ва ёзма машқлар, лаборатория-тажриба ишлари, мустақил ижодий ишлар) ишга солинмоғи лозим. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг олдиндан ўзлаштирган билимларини ҳам ишга туширишга хизмат қилади ва тўғри баҳолаш учун катта имконият туғдиради;

г) ўқувчиларнинг мустақил мантиқий фикр қилишлари, қунт, иродаларини тарбиялаш ҳамда нутқ маданиятини ривожлантириш, тегишли кўникма ва малакалар билан қуроллантиришда мустақил ишнинг аҳамияти ҳаминша диққат марказида бўлиши, дарс жараёнини шу мақсадга мувофиқ қуриш назарда тутилмоғи лозим;

д) дарс жараёнида ўтилатган ўқув материалларининг бошқа фанларнинг алоқадор мавзулари билан боғланишини кўрсатиш ҳам муҳим аҳамиятга моликдир.

СЕМИНАР ВА АМАЛИЙ-ТАЖРИБА ИШЛАР ШАКЛИДАГИ МАШҒУЛОТЛАР

Семинар машғулотлари ўқувчиларнинг мавзудаги муҳим масалаларни чуқур ўрганиш юзасидан мустақил ишлашини, кейинчалик уларни жамоа бўлиб муҳокама қилишини ташкил этиш шаклидир.

Мавзу ўрганилгунга қадар ўқитувчи ўқувчилар учун савол ва топшириқлар тузиб чиқади. Кириш машғулотида у ўқувчиларни материалнинг мазмуни, қилинадиган ишнинг характери билан қисқача таништиради, уларга ҳар қайси семинар учун топшириқ беради ва тайёрланиш учун адабиёт кўрсатади. Бир

хил вазифалар ҳамма учун умумий бўлади, бошқа вазифалар айрим ўқувчиларга ёки 3—4 кишидан тузилган гуруҳга берилади. Бунда ҳамма ўқувчилар семинар учун дастурдаги мажбурий материаллар минимумини ишлаб чиқишлари керак.

Семинарларга 2—3 ҳафта тайёргарлик кўрилади. Ўқувчилар адабиётни ўрганадилар, материал йиғадилар, ҳар хил кузатишлар ўтказадилар, ўз ахборотлари юзасидан тезислар тузадилар.

Семинарлар ўқиш вақтида ўтказилади. Бундай машғулотлар миқдори мавзунинг мазмунига ва уни ўрганиш учун ажратилган вақтга боғлиқ. Ўқувчилар машғулотларда ахборот берадилар; уларга турли хил намойиш этиладиган нарсаларни илова қиладилар. Масалани муҳокама қилишда ҳамма ўқувчилар иштирок этишади. Семинарда пухта тайёрланиш учун ўқитувчи айни бир вазифани ҳаммага ёки бир неча ўқувчига бериши, маърузачини эса машғулот бошланишида тайинлаши мумкин.

Семинар машғулотлари ўқитувчи раҳбарлигида ўтказилади, у ўқувчилар ишини йўналтириб туради, мавзу саволлари муҳокамасини яқунлайди, зарур қўшимча, тузатишлар киритади, материални системага солади. Маъруза қилган, муҳокамада қатнашган ўқувчиларга баҳо қўйилади.

Бу усулнинг афзаллиги ўқувчилар эътиборини дарсга жалб этиш билан уларнинг қизиқишини орттириш, ўз устида мустақил ишлашга, фикрлашга ўргатиш, дарсни фаоллаштириш ва ўқувчилар қобилиятини ўстиришдир.

Амалий тажриба машғулотлари синф — дарс тизими шаклида олиб борилмайдиган машғулот тури бўлиб, у махсус жиҳозланган хона ёки алоҳида ажратилган тажриба участкасида, шунингдек, бевосита таълим ишига алоқадор маълум объектни кузатиш, ўрганиш йўли билан олиб бориладиган машғулотдир.

Таълимнинг бундай машғулотларини ташкил қилиш икки хил йўл билан олиб борилади:

1. Амалий тажриба машғулотлари.

2. Экскурсиялар.

1. Амалий тажриба машғулотлари. V—IX синфларда ўтиладиган амалий тажриба машғулотлари асосан мактаб устахонаси ва ўқув-тажриба ер участкаларида олиб борилади.

Амалий тажриба машғулотлари ҳам ўз характерига кўра икки турга эга:

1. Мактаб устахонасида олиб бориладиган машғулотлар.

2. Мактаб тажриба ер участкасида олиб бориладиган тажриба машғулотлари.

Амалий тажриба машғулотларининг синф-дарс шаклидаги машғулотдан фарқи шундаки, бу машғулот турида ҳар қайси ўқувчини ўзига хос ишлатиш, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш назарда тутилади. Бу машғулотлар асосий иш тури билан бирга ўқувчиларни материал, асбоб-ускуна билан таъ-

минлаш, йиғиштириб олиш, иш ўрнини тоза тутиш каби ташкилий масалаларни ҳам ўз ичига олади.

V—IX синфларда амалий машғулотларни олиб боришда қуйидагиларга риоя қилинади.

Ўқитувчи дастлаб машғулотнинг мазмунини тушунтиради, дастлабки иш намунасидан ўзи ишлаб кўрсатади. Ўқувчиларга материаллар ва асбобларни тарқатади. Яккама-якка ва ёппасига иш жараёнини бошлайди, йўлланмалар беради, бажарилган ишларни йиғиштиради. Машғулотни якунлайди, иш ўрнини қайта тартибга келтиради.

Мактаб тажриба ер участкасидаги тажриба машғулотлари V—IX синфларда ўқув фанлари, айниқса ботаника, зоология фанлари билан боғлиқ ҳолда олиб борилади. Унинг асосий мазмуни ўсимлик ва ҳайвонот ҳаёти, уларнинг яшаш ва ривожланишларини чуқурроқ ўрганиш ва ўзлаштириш, турли мавзуларда тажрибалар ўтказиш, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг оддий меҳнат қуроллари билан фойдаланиб, амалий меҳнат қила олиш, кўникма ва малакалари ҳосил қилишни ўз ичига олади.

Амалий машғулотларнинг назарий асослари синфда ўтирилиб, машғулотнинг ташкил қилинишига оид йўл-йўриқ ва кўргазмалар ер участкасида ёки машғулотнинг мазмунига оид жойда берилади.

X—XI синф ўқувчиларининг ижтимоий-фойдали меҳнатлари жамоа хўжаликларида, пахта майдонида, боғдорчилик ва чорвачилик соҳасида олиб борилади, бригада асосида амалга оширилади. Аммо унинг мазмуни ва ташкилий шакллари анча мураккаб ва хилма-хилдир.

XI БОБ

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЭЛЕКТРОН ҲИСОБЛАШ МАШИНАЛАРИ

Компютерлар олий ва ўрта умумий таълим мактабларининг ўқув жараёнига мустақкам кириб, уни татбиқ этиш суръатлари йил сайин ортмоқда. Кейинги йилларда дунё бозорига чиқарилган дастурларнинг сони бир неча мингга ташкил этса, ички фойдаланиш учун тайёрланганларининг эса саногига етиб бўлмайди.

ЭХМ нинг такомиллашуви бешта bosқичга бўлинади:

Биринчи bosқич (1944—1945 й.) ҳисоблаш масалаларини ҳал этишга мўлжалланган, универсал турдаги лампали ЭХМ. Уларнинг иш унуми бир секундда юз, минг операцияни амалга оширишдан иборат бўлиб, оператив хотирасининг ҳажми минг байтни ташкил этган (1 К байт — 1024 каттак).

Тез ҳисоблайдиган биринчи ЭХМ 1945 йилда яратилган эди. Ҳисоблаш техникасининг микрокалькуляторлардан супер — ЭХМ-

гача такомиллашуви уларнинг шундай турли-туманлашувига олиб келди.

ЭХМ нинг ички ва ташқи «дунёсини» ҳамда уларнинг ўзаро боғланиш имкониятларини идрок қилиш ва тушунишнинг мураккаблигини одамнинг энергетика соҳасидаги ҳамда ахборот доирасидаги имкониятларининг ўсишини таққослаш билан намойиш қилиш мумкин.

Маълумот алмашувининг ўсиши эса одамнинг ақлий фаолияти самарадорлигини оширади. Шунинг учун ҳам кўпинча ЭХМ-ни интеллектни кучайтиргич деб ҳам атайдилар. ЭХМ ёрдамида маълумотлар базаси, эксперт тизимлари яратилади, улар маълумотни йиғиш, тарқатиш ва тасвирлашни тезлаштиради. Ана шундай муаммонинг ҳал қилинишига америкалик мантиқшунос Э. Пост, инглиз математиги Аланг Тюринг ҳамда рус олимни А. А. Марков катта ҳисса қўшдилар.

Иккинчи bosқич (1955—1964 й.) — яримўтказгич асбобларидан қурилган ЭХМ. Янги таркибий қисм ҳисоблаш машиналарининг ишончлилигини ошириб, секундига салкам бир миллион операцияни бажариш ҳамда оператив хотирасининг ҳажми бир неча минг байт бўлишига эришиш имконини берди. Ихтисослаштирилган ЭХМлар юзага келди. Алгоритмик тиллар ривожланди. Иккинчи авлод ЭХМларини қўлланилиш соҳаси кенгая бориб, иқтисод ва ишлаб чиқаришни бошқариш соҳаларини қамраб олди. Иккинчи авлод ЭХМлари асосида, таълим берувчи автоматлаштирилган тизимларнинг дастлабки нусхалари яратилди. Бунда таълим олувчининг пульт сифатида теле-тайп ва ёзув машиналаридан фойдаланилди.

Учинчи bosқич (1964—1971 й.) — интеграл микросхемалар асосида ЭХМлар яратилди. Ҳисоблаш тезлиги секундига бир неча миллион операцияни бажара олиш даражасига кўтарилди, оператив хотира ҳажми бир неча ўн минг байтга қадар ортди. Учинчи авлод машиналари юзага келиши билан ЭХМнинг ҳисоблаш жараёнларини самарали бошқариш учун мўлжалланган математик таъминот тизимлари кенг ривожланди. Илмий-техникавий ҳисоб-китобларни бажариш учун ЭХМнинг мос келувчи дастурли ва аппаратли — кенгайтирилган қаторлари, шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш учун мўлжалланган агрегат воситалари ишлаб чиқилди.

Тўртинчи bosқич (1971 йилдан бошлаб) БИС катта интеграл схемаларни қўллаш ва муаммоли йўналтирилган микро ва минни ЭХМларнинг жадал ривожланиши, вақтни бўлаклаш ҳамда жамоа тарзида фойдаланиш тизимларининг ишлаб чиқиши билан ажралиб туради.

1971 йилларга келиб ЭХМдан фойдаланишда катта тажриба орттирилди. ЭХМ қўлланиладиган янги соҳалар пайдо бўлиши билан фойдаланувчилар кўпинча ЭХМнинг бирор хизматига эҳтиёж сезардилар ва айни пайтда унинг қолган хизматларидан тўлиқ фойдаланмасдилар. Ана шу ҳолат махсус ЭХМ-

нинг яратилишига олиб келди. Гарчи махсус ЭХМ да барча асосий блоклар мавжуд бўлса ҳам, улардан бири қолганларидан устунлик қилади. Жумладан, информация сақланадиган автоматлаштирилган тизимларда энг қувватли бўгин хотирадир; бошқарувчи ЭХМ да бошқариш блоки, тезкор ҳисоблаш машиналарида эса арифметик-логик қурилмадир. Кириштириш-чиқариш қурилмаси ҳақида шуни айтиш мумкин: ЭХМ билан мулоқотда бўлишнинг янги усуллари ҳамда воситаларини яратишдаги анъанавий принтер ҳамда график ясовчилардан тортиб то манипулятор, робот ва сонли дастур бўйича бошқариладиган станокларгача бўлган йўлни босиб ўтган тараққиёт ЭХМларнинг ғоятда турли-туманлашувига олиб келди. Одамга ўхшаб расм чизадиган ҳамда икки оёқда юрадиган роботлар ҳисоблаш техникаси яратишга ихтисослаштирилаётган корхоналарнинг намоёиш экспонатлари экани бежиз эмас. Робот, станок ва бошқа тизимларга хос барча «интеллектуаллик» уларнинг ЭХМ билан биргаликда, ялпи тарзда ишлашига асосланган. Бу ҳолда ЭХМ жуда мураккаб ҳамда қимматбаҳо ҳисобланади. Улар энг катта ҳажмдаги ҳисоблашларни талаб этадиган ғоят мураккаб илмий-техник муаммоларни ҳал этишга мўлжалланган. Супер ЭХМ ғоят қувватли машиналарнинг нисбатан янги динамик ривожланаётган синфи вакилидир.

Ҳозирги вақтда ўзининг ҳисоблаш имкониятлари бўйича замонавий супер ЭХМ дан 100 мартадан ортиқ қувватлироқ бўлган машиналар яратиш зарурлиги ҳақидаги масала кун тартибда турибди. Алмашлаб улаш схемаларини тайёрлаш технологиясининг узлуксиз яхшиланиб бориши субнаносекунд диапазонда ишлаш имконини туғдирди. Биз тезкорликнинг нур тезлигига тенглашадиган назарий чегарасига яқинлашиб қолдик. Секундига 800 млн. амални бажарадиган суперкомпьютернинг иш унуми ҳозирча рекорд ҳисобланади.

Бешинчи босқич (1975 йилдан бошлаб) интеграция даражаси оширилган БИС асосидаги кейинги авлод ЭХМ ларини ҳамда опто-электрон қондаларни ишлаб чиқиш, интеллектуал абонент пунктли тақсимланган ҳисоблаш тизимларининг яратилиши ташқи жиҳозларининг такомиллашуви, шахсий ЭХМ ларнинг яратилиши билан ажралиб туради.

ЭХМнинг техник хусусиятлари ўзгариши билан ЭХМ ёрдамида таълим бериш қондалари ҳам ўзгарди ва тўлдирилди.

60-йилларда талабаларда ижодий кўникмаларни шакллантиришнинг асосий муаммолари 10—20 йил ичида ҳал қилиниб, компьютерли таълим беришнинг илмий жиҳатдан асосланган технологияси яратилади деб ҳисобланилган эди. Бироқ ушбу муаммолар қутилганидан анча мураккаб бўлиб чиқди. Бундай ишларни амалга оширишда таълим бериш назариясининг барча жабҳалари қамраб олинishi лозим. Бундан ташқари таълим бериш вазифаларининг компьютерга юкланиши туфайли кўшимча муаммо юзага келди.

ЭХМ нинг такомиллаша боришидан келиб чиққан ҳолда уларни олий ва ўрта умумий таълим мактабларининг ўқув жараёнида қўллашнинг уч йўналиши белгиланди:

1. ЭХМ дан лаборатория ишларининг якунини ҳисоблашда ва масалалар ечишда, математик моделлашда, мураккаб жараёнларни муқобиллаштиришда, мураккаб чизмаларни лойиҳалашни ва илмий тадқиқотларни автоматлаштиришда фойдаланиш.

2. Бир қатор маъмурият-бошқарув ишларини АСУ—ВУЗ доирасида автоматлаштириш. «Дарс жадвали», «Кадрлар», «ИТИ», «Абитуриент», «Ўзлаштириш» ва ҳоказо тизимчаларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш.

3. ЭХМ дан таълим олувчиларнинг ўқув фаолиятини автоматлаштирилган таълим бериш тизимлари (АТТ) билан мулоқот режимида индивидуаллаштирилган бошқаришда фойдаланиш. АТТ да асосий эътибор ЭХМ ни таълим бериши жадаллаштириш ва индивидуаллаштириш ҳамда талабаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш мақсадида қўллашга қаратилади.

Юқориди айтилганларни ҳисобга олган ҳолда, ўқувчиларда ижодий кўникмаларни шакллантириш муаммосининг уч гуруҳини алоҳида кўрсатишимиз мумкин. Булар, бизнинг фикримизча, асосий гуруҳлар ҳисобланади.

Муаммоларнинг биринчи гуруҳи таълим беришнинг назарий асослари билан боғлиқ. Дастурларнинг самарадорлиги, албатта, уларнинг қандай назарий пойдеворга қурилишига, ўқувчиларда ижодий кўникмаларни шакллантириш учун қандай ғоялар амалга оширилишига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бунда асосий масала асос сифатида нимага таянилишига (илмий-дастурли, психолого-педагогик концепцияларгами ёки дастур тузувчиларнинг шахсий тажрибасигами) боғлиқ. Муайян педагогиканинг тажрибаси кўп жиҳатдан интуитив тушунчалар, турли эътиқодлар ва аксарият ҳолларда хато бўлиб чиқадиган эвристик қондалардан таркиб топади. Таълим берувчи дастурларни тузувчиларнинг аксарияти етарлича психологик ва педагогик тайёргарликка эга бўлмай, таълим беришдаги шахсий тажрибаларигагина асосланишади. Шунинг учун, тузилган дастурлар кўпинча асосий психолого-педагогик талабларга жавоб бермайди. Ўқитувчиларнинг кескин танқидига учрайди. Оқибатда уларнинг умуман компьютерли таълим беришга бўлган муносабатлари салбий томонга ўзгаради. Шу сабабли ўқув жараёнида ЭХМ дан фойдаланишнинг ушбу йўналиши етарли даражада ишлаб чиқилмаган. АТТ деганда ўқув-методик, ахборотли, математик ва педагогик таъминотнинг ҳисоблаш техникаси воситалари негизидаги ўзаро боғлиқ тизимчалари тўплами тушунилади.

Автоматлаштирилган таълим бериш тизимлари ЭХМ ёрдамида ўқув ахборотларини қабул қилиш учун қулай шаклда тақ-

дим этиш функцияларини, ўқув фаолиятини таълим беришнинг турли усулларини қўллаган ҳолда индивидуал тартибда бошқаришни, билимларни текширишни ЭХМ нинг ҳисоблаш, ахборот ва бошқа ресурсларидан бевосита фойдаланишнинг таъминланишини, ўқув жараёнига оид маълумотларни тўплаш ва статистик ишлов беришни амалга ошириш учун мўлжалланган.

АТТ нинг универсаллиги, мослашувчанлиги ҳамда мустақил ўқув фаолиятини бошқариш (назорат қилинадиган ўзини-ўзи ўқитиш)га ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилганлиги уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобланади.

Бир қатор тадқиқотларда автоматлаштирилган таълим бериш назариясининг айрим жиҳатлари кўриб чиқилган. Ўқув жараёнида АТТ ни қўллашга оид методик тавсиялар, АТТ нинг айрим тизимчаларига қўйиладиган психологик ва усулий талаблар ишланган. Улар самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари аниқланган, амалий дастурларнинг намунавий тўпламлари ишлаб чиқилган ҳамда тажриба жараёнида татбиқ этиш натижалари ёзиб кўрсатилган.

ЭХМ асосида таълим беришнинг техник воситаларини қўллашнинг назарий ва амалий масалалари бир қанча муаллифларнинг илмий ишларида ёритиб берилган.

В. В. Давидов, Д. Б. Элконин, П. Я. Галперин, Н. Ф. Тализина, А. М. Матюшкин ва бошқа олимларнинг психологик назария ва концепциялари самарали компютерли таълим беришни йўлга қўйиш учун назарий пойдевор бўлиши керак. Бироқ, бунда шуни назарда тутиш лозимки, мазкур назариялар компютерли таълим беришга боғлиқ бўлмаган ҳолда ишлаб чиқилган бўлиб, улар тақомиллаштиришга муҳтождир.

Умуман олганда, таълим бериш психологияси соҳасида ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назарияси ишлаб чиқилган. У ўқув фаолиятининг бошқариш қоидаларини очиб беради ва мазкур жараёни автоматлаштиришга имконият яратади. Педагогикада ЭХМ дан фойдаланилган ҳолда таълим бериш жараёнида ўқувчиларнинг имкониятларига мос келувчи турли даражалар кўзда тутилади. Педагогикада, шунингдек ўқув жараёнида ЭХМ ни қўлланилиш усули ҳам қисман яратилган. Таълим берувчи дастурлар тузилишининг умумий усули турли тизимлар учун мўлжалланган амалий дастурлар мажмуи ҳамда турли фанлар бўйича ўқув-усулий материаллар ишлаб чиқилган.

Муаммоларнинг иккинчи гуруҳини (уларни ҳал қилиш ўқув жараёнида компютердан муваффақиятли фойдаланиш учун зарур) компютерли таълим беришнинг асосланган технологияси ташкил этади.

«Таълим бериш технологияси» тушунчаси адабиётда турлича талқин қилинади. Буни эса мазкур атамани таълим бериш фаолиятида амалга ошириш учун фойдаланиладиган воситалар тизими ҳамда тизимнинг ишлаш усули деб тушунамиз. Бундай

воситаларга фақат идеал воситалар (масалан, ўқув ахбороти) эмас, балки моддий воситалар (хусусан, компютер) ҳам кирди: бунда мазкур воситаларнинг ҳар бири технологияга роя қилинган ҳолда фойдаланишини, ҳамда улар белгилаган таълим бериш функцияларининг бажарилишини таъминлай олиши лозим.

Таълим бериш технологияси — бу зарур бўгин бўлиб, амалий фанлар ва таълим бериш жараёнида ижодий кўникмаларни ўзаро боғлаш учун хизмат қилади.

Бунда ўзига хос муаммоларни (компютернинг ўқув жараёнидаги ўрни ва вазифаси, ўқитувчининг иш шароитлардаги аҳамиятидан тортиб ўқув жараёнини компютер ёрдамида бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари, ўқувчиларнинг ЭХМ билан мулоқотини йўлга қўйиш, таълим беришни индивидуаллаштириш ва ҳоказоларгача бўлган муаммоларни) ечишга тўғри келади. Бу эса дидактиканинг бир қатор умумий концепциялари ва назарий қоидаларини танқидий қайта кўриб чиқишни талаб қилади.

ЭХМ дастур таъминотини ташкил қилиш қондасини В. Л. Латишев қуйидагича турларга ажратади: қисқа тахминий тизимлар; генерацияланувчи АТТ; аралаш турдаги АТТ.

Қисқа тахминий тизимнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда таълим бериш дастурининг бир кадрини иккинчиси билан алмаштириш олдинги кадрнинг текширув саволига берилган жавобга боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Бундай турдаги АТТ ларида терма (танлама) жавоблар усули қўлланилади. Айрим АТТ ларда вариантлар тўпламининг барчаси таълим олувчига ёппасига тақдим қилинади. Бунда ўқувчи ўзи тўғри деб билган вариантнинг номерини киритади. Ушбу усулнинг камчиликлари бор. Ўқувчи нотўғри жавобларни кўради, бу эса уларнинг беихтиёр эслаб қолинишига имкон яратади. Ўқувчида унга берилган топшириқни ечиш ўрнига, тўғри жавобни «излаш» иштиёқи юзага келади.

Ўқув материални танлаш ва топшириқларни ишлаб чиқиш ҳар бир ўқувчининг шахсий хусусиятлари асосида амалга оширилади. Муайян ўқув фанининг қайси бўлимлари ўрганилишини таълим олувчининг ўзи кўрсатиши мумкин. Бу ҳолда ЭХМ кўрсатилган фан соҳасига доир топшириқни ишлаб чиқади.

Кейинги йилларда интеллектуал таълим бериш тизимлари тобора кўпроқ тарқалмоқда. Интеллектуал таълим бериш тизимлари назаримизда қуйидаги аломатлар билан характерланади:

1. Интеллектуал таълим бериш тизимлари таълим беришни бошқаришнинг фақат натижасига қарабгина эмас, балки масалани ҳал қилиш жараёнида ҳам амалга оширилади.

2. Таълим бериш оддий тилда содир этилади, хатти-ҳаракатларни режалаштириш, таълим бериш стратегияси муҳокама этилади.

3. Таълим олувчи модели таълим жараёнида аниқлаштирилади.

4. Мазкур тизим таълим беришнинг асосий ва ёрдамчи таъсирларини тайёр ҳолда олмайди, балки уларни ишлаб чиқади.

Бундай тизимларнинг афзалликларини баҳолашда уларнинг имкониятлари, тажрибалари педагогнинг фаолияти билан солиштирилади.

Таълим бериш босқичларини, таълим бериш функцияларини компьютерга юклаган ҳолда амалга ошириш учун мазкур функцияларни муфассал таҳлил қилиш, энг аввало ўқув фаолиятини акс эттиришнинг асосий параметрларини ажратиб кўрсатиш лозим. Бу эса ўз навбатида, ўқув фаолиятининг мазмуни ва операцияларнинг жиҳатларини, ўқув фаолиятини акс эттириш жараёнига таълим олувчиларни жалб қилиш хусусиятларини тадқиқ қилишни, ўқув масалаларини муфассал таҳлил қилиш ва таснифлашни, шунингдек, таълимнинг ёрдамчи таъсирларини (таълим олувчилар асосий масалаларни ечишда зарур бўладиган таъсирларни) талаб этади. Компютерли таълим беришнинг тизимини тузиш учун, энг аввало, саволларнинг аниқ таснифини бериш керак. Саволларни қуйидагича йўналишлар бўйича таснифлашни бизнингча энг муҳим ҳисобланади: берилган савол ўқув масалаларининг қайси синфига мансуб (тушунишга оид масалаларга, рефлексияга ёки фанига); мазкур савол ўқув фаолиятининг қайси жиҳатига (мазмуний, операция, мотивация) қаратилган; савол аниқми ёки ноаниқми; у фаолиятнинг қайси турини (унумли ёки унумсиз) дастурлайди; саволларнинг умумлашганлик даражаси (бунда уларнинг берилган масалага, бундай масалаларнинг турига, берилган фан соҳасининг масалаларига, бутун ўқув масалаларига, умумий масалаларга тегишлилиги назарга олинади).

Ушбу таснифнинг ҳар бир йўналишларини давом эттириш мумкин. Чунинчи, берилган савол дастурлаштирилган фаолият даражасининг бундан кейинги таснифи даражалар (оғирлик, мураккаблик, муаммолик, аниқлик ва ҳоказо) йўналиши бўйича боради.

Ушбу тизим жавобни таҳлил қилишнинг турли усулларида, шу жумладан, рақамли усулдан, муҳим сўз ва сўз бирикмалари, эталонлар, шаклий ифодалар (синтактик конструкциялар бўйича ўзгартиришлар ва ҳисоблаш йўлини мантиқий текшириш) усулларида фойдаланади. Таълим берувчи тизимларни таҳлил қилиш мулоқот тузишдаги психологик қоидаларнинг қуйидаги бузилишлари энг кўп учрашини кўрсатади: меъёрдан ортиқ ёки кам ёрдам бериш; таълим олувчиларнинг фаолиятини ҳаддан ташқари тартибга солиш; ортиқча ёрдамчи мулоқот; баҳолашнинг аниқ эмаслиги; ёрдамнинг юзаки асосланганлиги; жавобларнинг ҳаддан ташқари қатъийлиги ва ҳоказо.

«Таълим олувчи — ЭХМ» мулоқотини тузишнинг психологик масалаларни етарлича ўрганилмаган бўлиб, анча мураккаб

мулоқотнинг лингвистик жиҳатининггина (тилни танлаш, маълумотлар матнини тузиш, уларнинг шакли ва ҳажми, ва б.) эмас, балки таълим бериш жараёнини ташкил қилишнинг ўзини ҳам (ўқувчининг фикр-мулоҳазаларини бўлиш қачон мақсадга мувофиқ бўлади, қандай босқичларда таълим олувчи томонидан бошқарувчи таъсирларга йўл қўйилади, шунингдек, мулоқотнинг мазмуни (тизим, маъно жиҳатдан қандай ёрдамчи таъсирларни кўрсатиши керак, мулоқотнинг педагогик йўналтирилганлиги қандай таъминланади) қамраб олади. Қайд этиб ўтилган муаммоларнинг ишлаб чиқилмаганлиги — экспериментал таълим бериш тизимларининг, ҳатто энг яхши намуналарининг ҳам самарадорлиги паст бўлишини асосий сабабларидан биридир. Жонли мулоқотни юзага келтирувчи тизимларда ҳам уларни синчиклаб таҳлил қилганда, анчагина камчиликлар топилади. Мазкур тизимлар, одатда, таълим олувчиларнинг оригинал ечимларини баҳолай олмайди ва уларнинг аксарияти мулоқотнинг педагогик йўналишини таъминлай олмайди. Аксарият ҳолларда, бундай тизимлар таълим берувчи эмас, балки эксперт тизимлар бўлиб, уларнинг ёрдами ўқув мақсадларига эришишга, мисол учун: масалаларни ҳал этиш стратегияларини ўзлаштиришга эмас, балки у ёки бу муайян масалаларни ҳал қилишга қаратилган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, таълим бериш технологияси — таълим беришнинг умумий назарияси билан унинг амалий татбиқи орасидаги боғловчи бўғиндир.

ЭХМ дан фойдаланиш шароитларида мазкур технология таълим берувчи дастурлар орқали амалга оширилади. Шу боис бундай дастурларни лойиҳалашнинг психолог-педагогик масалалари муаммоларнинг учинчи гуруҳини ташкил қилади. Ўқув жараёнида компютердан самарали фойдаланиш учун мазкур муаммоларни ҳал қилиш лозим.

Замонавий ЭХМ лар, ўқитишнинг техникавий воситалари марказлаштирилмаган йўналишларда самарали фойдаланишга имкон берувчи бир қанча афзалликларга эга. ЭХМ ни марказлаштирилмаган ҳолда қўллашда ҳисоблаш тузилмалари, кўпинча, ўқув лабораториясини ўқитишнинг техникавий воситалари ва ташкилий техника умумий мажмуасига киради.

Юқорида таъкидлаб ўтилган психолог-педагогик муаммоларнинг учала гуруҳи ҳам ўзаро чамбарчас боғланган. Таълим технологияси таълим берувчи дастурлар воситасида амалга оширилади. Шунини таъкидлаш жоизки, компютерли таълим бериш технологияси назария учун «тажриба ўтказиш майдони» гина бўлиб қолмай, у назария олдида бир қанча илмий муаммолар қўяди ва уларни ечим даражасига муайян талаблар қўяди. Таълим беришни лойиҳалаш назарий муаммолар ечимини, ҳамда мазкур муаммоларни технологиялаштириш йўллари маълумлашгагина имкон бериб қолмай, балки таълим бериш назарияси ва технологияси олдида муайян муаммоларни ҳам қўяди.

III ҚИСМ

ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

XII БОБ

ТАРБИЯ ЖАРАЁНИНИНГ МОҲИАТИ

Тарбия назарияси — педагогика фанининг бир қисми бўлиб, тарбиявий жараёнинг мазмуни, усули ва ташкил этилиши масалаларини ўрганadi. Ҳаётга янгича сиёсий ва иқтисодий нуқтан назардан ёндашиш ўсиб келаётган ёш авлод тарбияси билан боғлиқ жараёни ҳам қайтадан кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришувчи таълим ва тарбиянинг миллий шакллари ривожланишига кенг имкониятлар очиб берди. Тарбия назарияси Марказий Осиё файласуфларининг ва халқ педагогикасининг тарбия борасидаги бой тажрибаларига таянади. Тарбия назарияси ўз қоидаларини асослаш учун фалсафа, социология, этика, эстетика, физиология, психология фанлари маълумотларидан фойдаланади. Тарбия назарияси педагогиканинг бошқа бўлиmlари: педагогиканинг умумий асослари, таълим назарияси, мактабшунослик билан узвий боғлангандир.

Тарбия жараёнининг моҳияти шу жараён учун характерли бўлган ва муайян қонуниятларда намоён бўладиган ички алоқа ва муносабатларни акс эттиради.

Ҳозирги замон педагогикасида тарбия тарбиячининг тарбияланувчи шахсига оддий таъсир кўрсатиши эмас, балки тарбиячилар ва тарбияланувчиларнинг аниқ бир мақсадга қаратилган, бир-бири билан ҳамкорликда қиладиган муносабатлари ва ўзаро таъсир кўрсатиши эканлиги алоҳида таъкидланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни оила, давлат олдидagi масъулиятини англаб етадиган ҳар томонлама етук шахсни шакллантирувчи, интеллектуал ва илмий кучларни тараққий эттиришдек юксак маданиятларни белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XIII сессиясида таълим ва маданиятни ривожлантириш ҳамда ислоҳ қилиш, интеллектуал ва маънавий кучларни мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга моликлиги қайд этиб ўтилди. Бугунги кунда шунчаки билим эгаси бўлган инсонни эмас, балки ижодкор, ўз истеъдоди билан ажралиб турувчи ишбилармон инсонни тарбиялаш замон тақозосидир.

Тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожланади, ғоявий, ахлоқий, иродавий, эстетик хислатлари шаклланади, табиатга, жамиятга илмий қарашлар тизими таркиб топади, жисмоний куч-қувватлари мустаҳкамланади.

Бола катталарнинг тажрибаларини суёт ҳолда эмас, балки фаол равишда ўзлаштиради: бу ўзлаштиришда унинг онгли ҳаракати, тиришқоқлиги катта аҳамиятга эга бўлади. Тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар тажриба ва билимни ўзлаштира олмайдилар. Боланинг ёши улгайгани сари бу фаоллик тобора кўпроқ мустақил хусусиятларга эга бўлиб боради; тарбияланувчилар ўзларида дунёқарашни таркиб топтиришга, ўз-ўзини такомиллаштириш, табиат, жамият ва турмушда учрайдиган ҳодисаларни тушунишга ҳамда идрок этилган нарсаларга танқидий муносабатда бўлишга кўника борадилар.

Ҳамма даврларнинг илғор кишилари тарбияга юқори баҳо берганлар. Халқ донишмандлари ва мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Завқий, Фурқат, Аваз Утар, Ҳамза, Абдулла Авлоний инсон камолотини илм-фан ва тарбияда деб билдилар.

ТАРБИЯ ҚОИДАЛАРИ

Тарбия қоидаси — педагог таълим ва тарбия жараёнини яхшироқ ташкил этиш мақсадида фойдаланадиган бошланғич ҳолат, раҳбарлик асосидир. Тарбия қоидалари ўқитувчи, тарбиячиларга йўл-йўриқ кўрсатувчи қоидалар ҳисобланади, янги кишини шакллантириш вазифалари билан белгиланади. Тарбия қоидалари Шарқ ва Марказий Осиё файласуф — донишмандларининг фикрлари ва миллий педагогика эришган ютуқларга асосланади. Тарбия қоидалари мустақил характерга эга бўлиб, тарбиянинг ўзига хос хусусиятларини ва қонуниятларини акс эттиради. Тарбиявий жараёнда бу қоидаларга риоя қилиш унинг самарасини оширади, яхши натижаларга олиб келади.

Тарбиянинг мазмуни, ташкил этилиши, усуллари ва уларга қўйиладиган талаблар шу қоидаларда ўз ифодасини топади.

Тарбиянинг моҳияти, мазмуни, қоидалари мамлакатимизда янгича иқтисодий муносабат шароитларининг ўзгарганлиги сабабли кенгайиб бормоқда.

Тарбиявий жараёни яхшилаш, уни давр талабига жавоб берадиган ҳолга келтириш учун деярли барча қоидаларни, усулларни, ғояларни қайтадан кўриб чиқишимиз, бола шахсига эътиборни қаратишимиз, йиллар давомида тўпланган ижобий тажрибадан унумли фойдаланишимиз зарур.

Тарбия қоидаларига қўйидагиларни киритиш мумкин: тарбиянинг маълум мақсадга қаратилганлиги, тарбиянинг инсонпарварлик ва демократик қоидаси, тарбияни ҳаёт билан, меҳнат билан боғлиқлиги қоидаси, тарбияда миллий-маданий ва

умуминсоний қадриятларнинг устиворлиги қондаси, тарбияда ўқувчиларнинг ёш ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш қондаси, изчиллик, тизимлилик, тарбиявий таъсирларнинг бирлиги ва узлуксизлиги қондаси ва бошқалар.

Тарбиянинг мақсадга қаратилганлиги қондаси

Тарбиядан кўзланган асосий мақсад, ҳар томонлама маънавий ривожланган ақлий ва ахлоқий баркамол шахсни шакллантиришдан иборат. Шунга кўра тарбиявий фаолиятнинг мазмуни, ташкилий шакллари ва усуллари шу мақсадга эришишни кўзда тутлади.

Умумий таълим мактабининг асосий вазифаси — шахснинг ақлий, ахлоқий, ҳис-туйғули ва жисмоний ривожланиши, қобилиятларини ҳар томонлама камол топтириш, имкони борича қулай шароитлар яратишдан иборатдир. Шунингдек, ўқувчиларда миллий ғурур ва миллий ахлоқ-одобни шакллантиришни кўзда тутлади.

Тарбиявий иш маълум мақсадни кўзловчи ва узлуксиз давом этадиган жараёндир. Кўпинча бир неча мақсад ва вазифа бирданига бажарилади, бу эса ўқувчилар жамоасининг ақлий ва ахлоқий ўсишини таъминлайди.

Мақсадга интилиш ва мақсад бир хил нарса эмас. Яхши бир мақсад изҳор қилинган бўлса-да, аммо бу мақсадни амалга ошириш учун ҳеч қандай иш қилинмаган бўлиши мумкин. Шунинг учун мақсадни амалга ошириш учун ҳаракат қилиш лозим.

Шахснинг шаклланиш манфаатлари ҳар бир педагогик тадбирни тарбиянинг умумий мақсадлари билан боғлашни, уни режалари тарзда ва қатъий суръатда амалга оширишга ҳаракат қилишни талаб этади.

Маълумки, Ўзбекистон ўтиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Инқилобий ўзгаришлар кетаётган ҳозирги шароитда ёшларни жамиятимиз ғояларининг кучига ишонтириш, янги жамиятни барпо этишда ўз ҳиссаларини қўшишга ижтимоий-фойдали меҳнатда бевосита иштирок этишга рағбатлантириш жуда муҳимдир.

Тарбиянинг маълум мақсадга киритилганлик қондаси болалар жамоасининг ривожланиш истиқболларини кўра билишга ёрдам беради. Ҳар бир тарбиявий тадбир олдиндан пухта ўйланган, муайян мақсадни амалга оширишга бўйсундирилган бўлса, унинг ғоявий-сиёсий даражасини кўтаради, танланган усул ва воситалар мақсадга мувофиқ келади, уларнинг тарбиявий таъсири юқори бўлади.

Тарбияда инсонпарварлик ва демократия қондаси

Умумий таълим мактаби янги педагогик тафаккур эгаси, муносиб шахс, ўз ишининг устаси бўлган ўқитувчига муҳтож.

Ўқитувчининг билим савияси, маънавияти жамиятни ҳаракат-

га келтирувчи, тараққиётга элтувчи етакчи омиллардан биридир. Ўқитувчи юриш-туриши, хатти-ҳаракати, кийиниши, муомаласи билан ўқувчи қалбига кириши, уни эзгулик сари йўналтириши керак.

Мактабда руҳий хизматдан фойдаланиб болалар кайфиятини, қизиқишини, интилишини ва қобилиятларини аниқлаш таълим-тарбия жараёнига ижодий ёндашишга имкон беради.

Ёшларни инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашда муқаддас китоб Қуръони Карим, Ҳадиси шарифдан фойдаланиш жуда муҳим. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ», Қайковуснинг «Қобуснома», Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлари», Саъдий Шерозийнинг «Гулистон ва Бўстон», Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон», Алишер Навоийнинг шоҳ асарлари, ҳикматлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Шундай экан, мактабда ўқувчиларга гуманитар-ижтимоий фанлардан таълим беришда тарбияга кўпроқ эътиборни қаратмоқ лозим. Айниқса ҳозирги шароитда Ўзбекистон тарихи, адабиётини ўқитиш жараёнида бевосита тарбияга оид бўлган миллий маънавиятга, миллий руҳ, урф-одат ва, шунингдек, умумбашарий қадриятларга алоҳида урғу бериш зарур.

Ўқитувчи ўқувчи қалбига йўл топиш учун билими ва иши билангина эмас, айти пайтда одоб-ахлоқ, маданияти, ростгўйлик ва ширинсуханлиги билан намуна бўлиши лозим. Шундангина ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида ҳақиқий дўстона муносабат қарор топади.

Тарбияда инсон шахсини олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ёш йигитнинг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, унинг ижтимоий ҳуқуқи ва эркинлигини ҳисобга олиш лозим.

Яхши ўқитувчи ўқувчиларнинг сўзини диққат билан тинглайди, уларга далда беради, тинчлантиради, тўғри баҳо қўяди, ҳаммани тенг кўради, болаларни севади.

Тарбияни демократиялаш — бу тарбияни маъмурий эҳтиёж ва қизиқишлардан юқори қўйиш, тарбиячи ва тарбияланувчи ўртасидаги ўзаро ишонч, ҳамкорлик асосида педагогик муносабатлар моҳиятини ўзгартириш демакдир. Бу тарбия ишига жамоатчиликни жалб қилиш, унинг ривожланишига жамоат омиллини киритиш демакдир.

Шахслараро муносабатларда инсонпарварлик, педагоглар ва ўқитувчилар ўртасида ҳурмат туйғуларини шакллантириш, болалар фикрига эътибор қилиш, уларга меҳрибонларча муносабатда бўлиш лозим. Мактаб осойишталик, инсонга меҳр-муҳаббат бешиги бўлиши керак.

Ўқитувчи ўқувчига, аввалгидек, тарбия объекти эмас, худди ўзи каби субъект деб қараши даркор. Яъни ўқувчига фақат менингни буйруғимни бажарувчи эмас, балки менингни ўзим билан

тенг ҳуқуқли, бирга ишловчи, ҳамкорлик қилувчи деб қараши лозим.

Бола бутун қалбини дарсга бағишласа, уни оғир аҳволга солиб қўйган бўламиз, у фақат ўқувчигина эмас, аввало, ранг-баранг қизиқишлар, эҳтиёжлар, интилишларга эга бўлган инсондир.

Тарбиявий фаолиятни демократиялаш ва инсонпарварлаштириш унинг моҳияти ва мазмунини қайта тафаккур этишни кўзда тутуди, шахснинг ривожланиш ва ўзлигини англаш ҳуқуқини таъминлайди.

Тарбияда миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устунлиги қондаси

Ўқувчиларни Ватанимиз қадриятлари, бой маданияти билан таништириш, маданий ва диний билимларни эгаллашга бўлган талабларини шакллантириш, малакаларини ошириб, тобора бойитиш, эстетик тушунчаларини шакллантириш жуда муҳимдир.

Ўзбек халқининг маданий меросини ўрганишда ва ривожлантиришда миллий ўзига хослиги, маънавий хусусиятлари ҳисобга олиниб, халқ педагогикаси анъаналарига суянган ҳолда иш кўрилиши мақсадга мувофиқ. Кишилиқ жамиятига муҳаббат, табиат муҳофазаси, маданий ёдгорликларни сақлаш ишларига жалб қилиш лозим.

Маънавий қадриятлар ва ғоялар ҳар хил миллат ўқувчиларини бирлаштиради, ўқув ва меҳнат фаолиятларини уюштиришга ёрдам беради.

Халқ педагогикасини бола тарбиясидаги бой тажрибалари ҳаётга тўла тадбиқ этилмаганлиги, буюк алломаларнинг педагогик қарашлари, шарқона урф-одатлар, бой анъаналари ҳаётга жорий этилмаганлиги тарбия борасида талай қусурларнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Халқимизнинг кўп асрлик қадриятларини, улкан ва бой маданий меросини чуқур билмасдан, миллий ўзликни англаш, миллий ғурур туйғусини қарор топтириш мумкин эмас.

Ўзбек халқи кўп асрлик тарихий тараққиётида катта маданиятни яратди. У яратган бойликлар ёшлар тарбиясида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Исмоил-ал Бухорий, ал-Хоразмий, Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино, Юсуф-Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Саъдий Шерозий, Аҳмад Яссавий, Низомий Ганжавий, Фариддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа буюк мутафаккирларнинг асарлари орқали ўқувчилар гўзал ахлоқ, бахт, инсоф, поклик, ифбат, сабр-матонат, меҳр-шафқат, сиҳат-саломатлик, ота-онани ҳурмат қилиш қондалари ҳақида кенг тасаввурга эга бўладилар. Инсонийлик ўз таркибига инсоннинг энг яхши ахлоқий хусусиятларини, яъни одамлар ўртасида ўзаро яхши муносабатда бўлиш, дўстлик, ота-онага садоқатлик, меҳнатсеварлик, диёнатлилик каби фазилат-

ларни қамраб олади. Ота-боболаримиз болаларда ёшлиқдан ана шу гўзал фазилатларни қарор топтиришга аҳамият берганлар.

Тарбияда изчиллик, тизимлилик — тарбиявий таъсирларнинг уйғунлиги ва узлуксизлиги қондаси

Тарбияга яхлит тизимли ёндашиш тарбиянинг педагогик ҳаракатнинг пировард натижасига йўналтирилганлик даражасини белгилаб беради. Бунда педагогик мақсад ва вазифалар, унинг мазмуни тарбиявий жараённинг барча қатнашчилари томонидан тан олиниши шарт.

Шунга аҳамият бериш лозимки, амалда тарбиявий жараён умумнинг иши ва узлуксиз бўлсин, барча ёшдаги болаларни қамраб олсин, тарбиянинг барча томонлари ҳамоҳанг бўлсин, турли ижтимоий, жамоат ва давлат институтлари ва муассасаларини шахс камолотини шакллантириш борасидаги ҳаракатлари муҷассамлашсин.

Тарбия ишида изчиллик жуда муҳимдир. Тарбиячи аввалига болалардан бирор нарсани талаб қилиб, сўнгра ўзининг бу талабини унутиб қўйса ёки ўзи бу талабга хилоф иш тутса, бу ҳол тарбияга жуда ёмон таъсир қилади. Ўқитувчи субутли; ўз лафзига собит бўлмоғи керак. Масалан: «Эртага кундаликлариңизни текшираман», «Оёқ кийимлариңизни мойланганлигини кўраман» деб ваъда бердиңизми, ижросини унутманг. Педагог бирор тарбиявий тадбир уюштиришни болаларга ваъда қилиб, сал орада ваъдасини эсдан чиқариб қўйса, ўқувчилар бундай ўқитувчига ишонмай қўядилар. Ҳар бир педагогнинг иши билан сўзи бир бўлиши лозим.

Болаларга бирданига жуда кўп талаб ва қондаларни тақдим қилиш мумкин эмас. Болаларга тарбия ва таълим беришда узлуксизлик ва тизимлиликка риоя қилиш керак.

Ҳамма тарбиячилар ўқувчига бўлган муносабатларида бир-бирларига зид ҳаракатда бўлмасликлари, бир хил ягона талаб қўйишлари лозим. Тарбиявий ишда бундай изчиликка риоя этиш жуда ҳам муҳимдир.

Ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатишда изчиликка риоя қилиш, муомалани аввалгича давом эттириш ва бир хил талаб қўйиш муваффақият қозонишнинг энг муҳим шартларидан биридир. Афсуски, амалда баъзан оила мактабнинг талабларини қўллаб-қувватламайдигина эмас, балки ўқувчига тескари таъсир кўрсатади. Ўқитувчилар орасида ҳам талабаларнинг бир хиллиги ҳамиша таъминланавермайди. Тарбия узоқ муддатли, мураккаб жараён бўлиб, унда ота-она, ўқитувчи, жамоатчилик ва бошқалар қатнашадилар. Шу сабабли уларнинг ишида изчиллик ва давомийлик бўлишига риоя этиш, ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражасини, тарбия усуллари ва шаклларини ўз вақтида аниқлаб олиш жуда муҳимдир. Бу қонда тарбия иши-

да тарбияни амалга оширадиган барча бўғинларнинг (оила ва мактаб, ўқувчилар ва ёшлар ташкилотлари, мактабдан ташқари тарбия муассасалари ва ишлаб чиқариш жамоаларининг, кенг жамоатчиликнинг) ҳамжиҳат ва бамаслаҳат иш кўришини кўзда тутди. Чунки тарбиявий таъсирдаги тизимлилик фақат ёшларни эмас, балки аҳолининг барча қатламига қамраб олиши керак. Аҳоли қатламларини тарбия тизимида жалб қилишдаги ранг-баранг шакл ва усуллари ижтимоий-иқтисодий ҳам педагогик жиҳатдан, нафақат туб аҳоли, балки Республикада истиқомат қилаётган бошқа миллатлар ва элатларнинг этнопедагогикаси позицияси жиҳатдан ҳам таъминланиши керак.

ХИ БОБ

ТАРБИЯНИНГ УМУМИЙ УСУЛЛАРИ

ТАРБИЯ УСУЛЛАРИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Бола ўқишни, тарбия олишни истайди, улғайиб жамият ҳаётида фаол иштирок этишни хоҳлайди. Педагог уни қай усулда, қандай муносабатлар шароитида, қандай педагогик жараёнда тарбиялаши лозимлигини билиши керак. Шу билан бирга бола ўзини ўзгартиришда фаол иштирокчи эканлигини ҳам унутмаслиги лозим. Ўқувчилар яқин кишиларининг (ота-онаси, ўқитувчилари, тарбиячиларининг) муносабатларини яхши билса, бу унга ишда ёрдам берса, шундагина бола педагогик таъсир ўтказишга очиқ ва мойил бўлади. Ўқитувчи — дўст, мураббий, йўл бошловчи бўлгандагина ўқувчилар ўзларининг ички оламларини очиб кўрсатадилар.

Юқорида айтганимиздек, тарбия—тарбиячи ва тарбияланувчи фаолиятларини ўз ичига олган икки ёқлама жараён. Тарбиячилар — билим ва тарбияга эга бўлган кишилар, тарбияланувчилар — билим ва тажриба ўрганувчи ёшлардир. Аммо тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар, тажриба ва билим ўргана олмайдилар.

Демак, тарбия усули — тарбиячи ва тарбияланувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолият ва ўзаро таъсир кўрсатиш усуллари дир. Илмий адабиётларда тарбия усуллари тарбия методлари деб ҳам ишлатилади.

«Метод» сўзи грекчадан олинган бўлиб, йўл, усул маъносини билдиради.

Таълим усуллари сингари тарбия усуллари ҳам алоҳида қисмларга бўлинади. Масалан: ўқитувчи синфда биринчи марта синф хонасини тозалаш учун шанбалик уюштирмақда. Болаларга иш бўлиб беришдан аввал у латтани қандай қилиб ҳўллаш, парталарни ва полни артиш ҳақида гапириб, кўрсатиб беради. Ўқитувчининг сўзи бу ерда услуб ҳисобланади. Усул ва услуб бир-бири билан ўзаро боғланган ҳолда педагогик жараён моҳиятига кўра бир-бирига ўтиб туриши мумкин.

Ўқитувчиларнинг жамоа ва индивидуал фаолиятларини мақсадга мувофиқ ташкил қилиш учун тарбия шаклларидан фойдаланилади. Масалан: синф мажлиси, йиғилишлар, эрталабки линейка, клуб ишлари ва бошқалар.

Тарбия воситалари бирон-бир тарбиявий масалани мақсадга мувофиқ йўл билан ҳал қилишни ташкил этиш учун ишлатилади (кўрсатмалли қўлланмалар, китоблар, радио, телевидение). Бундан ташқари ўқувчилар жалб қилинган фаолият турлари — кинофильмлар, санъат асарлари, ўқувчининг жонли сўзи, болалар ўйини, спорт, бадий ҳаваскорлик тўғараклари ва бошқа фаолият турлари тарбия воситалари бўлиши мумкин.

Тарбия воситалари тарбиявий мақсадларни амалга ошириш учун ўқитувчи-тарбиячининг тарбия тизимига киритилиши лозим. Масалан, мактаб кутубхонаси тарбия воситаси бўлиши учун ўқитувчи ва кутубхоначи ёзувчилар билан учрашув, ўқилган китобларни муҳокамасини уюштиришлари лозим.

Тарбия натижаси тарбиявий жараённинг усуллари, услуби, воситалари ва шаклларидан моҳирона фойдаланишга боғлиқ.

Тарбиячилар таъсир этишнинг бола шахсиятига мос усулини, энг мақбул усулни танлаб олишлари, унинг шахсини ўзгартириш учун керакли шароит яратишлари даркор.

Тарбия усуллари ҳар бир болага, ҳар қайси болалар жамоасига алоҳида муносабатда бўлишни назарда тутди.

Шундай қилиб, тарбия жараёнида ўқитувчи яқка ўқувчи ёки синф жамоаси манфаати йўлида бирон-бир тарбиявий масалани ҳал қилиш учун ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини, тарбияланганлик даражаларини, педагогик вазият характерини ҳисобга олган ҳолда таъсир этиш шакллари мажмуасига тарбия методи дейилади.

Тарбия ғоятда мураккаб жараён бўлиб, ҳар даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўзида акс эттиради. Унинг усуллари, восита ва омиллари асрлар давомида шаклланиб такомиллашади, ўзини оқлаган урф-одатлар анъанага айланади. Бинобарин, тарбияда ҳар бир халқнинг ўз удуми, усули тарихан шаклланган ва тажрибада синалган дунёқараши тарбия воситалари бўлади, шунинг учун тарбия миллий ва тарихий заминдан узилмаслиги керак.

ТАРБИЯ УСУЛЛАРИГА ТАВСИФ

Халқ педагогикаси ўзбекона ахлоқ, одоб ва тарбиянинг барча қирраларини ўзида мужассамлаштирган. Халқ педагогикасида турли хил тарбия усуллари ва воситаларидан фойдаланилади, бу усул, воситалар ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, кўп томонлари билан илмий педагогикадан устунлик қилади. Чунки бу усуллар илмий педагогиканинг шаклланишида ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Халқ педагогикасида қўлланилган жуда хилма-хил тарбия усулларини қуйидаги тарзда умумлаштириш мумкин.

1. Тушунтириш (ўргатиш, одатлантириш, машқ қилдириш).

2. Намуна (маслаҳат бериш, узр сўраш, яхшиликлар ҳақида сўзлаш, ўртак бўлиш).

3. Насиҳат бериш, ўғит (ундаш, кўндириш, илтимос қилиш, ёлвориб, тилак-истак билдириш, маъқуллаш, раҳмат айтиш, дуо қилиш, оқ йўл тилаш ва ҳоказолар).

4. Қоралаш ва жазо (таъқиқлаш, таъна, гина, танбех бериш, мажбур қилиш, койиш, айблаш, уялтириш, қўрқитиш, нафратланиш, олт-қасам ичириш, уриш, калтаклаш ва ҳоказолар). Агар синчиклаб қаралса, юқорида келтирилган тўрт хил усул умум бир яхлитликни ифодалайди. Олдин болага умумий манзара тушунтирилади. Болалар нарса ва ҳодисаларга тушунмаганларида тарбиячи намуна воситасини ўтайди, яъни ёшларнинг мустақил кузатувчанлигига эътибор бериледи. Унда ҳам тушунмаганлар катталарнинг насихати, ўғити орқали нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятига етадиган бўлишади. Борди-ю бунда ҳам болалар тушунишмаса ёки тушунишни исташмаса, унда қоралаш ва жазо усулларидан фойдаланишга тўғри келган. Лекин бу сўнгги чора эканлигини халқ яхши тушунган. Ҳозирги замон илмий педагогикаси қоралаш ва жазони сўнгги чора, аниқроғи кам самара берадиган чора эканлигини исботлаган.

Халқ педагогикасининг нодир намуналари, тарбия усуллари ва тарбиявий таъсирлар муайян воситалар орқали амалга оширилган. Меҳмон кутиш, меҳмонга бориш, турли меҳнат жараёнлари, ҳашарлар, турли гурунглари (чойхона, тўй маросимлари) сайиллар, турли нишонлашлар (туғилган кунни нишонлаш, қизлар базми, йигитлар базми), мусобақалар, турли маросим ва бошқалар ўзига хос тарбия воситаси вазифасини бажарган.

Ўқувчи ёшларни тарбиялашда миллий анъаналар, умуминсоний қадриятлар асос қилиб олиниши керак. Булар ўз навбатида, янгича тарбиянинг ўзгача мувофиқ услуб ва шакллари ни тақозо этади.

Инсон қалбига бугун экилган яхшилик уруғи орадан ўн йиллар ўтгач униб чиқади, буни илмий асослаб олдиндан кўра би-лиш керак.

Тарбия усулларини ўрганиш, таҳлил қилиш, бу усуллардан педагогик жараёнда фойдаланиш, кўникма ва малакаларни эгаллашни осонлаштириш учун уларни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиб оламиз: ижтимоий онгни шакллантирувчи усуллар; фаолият жараёнида ижтимоий хулқ ва тажрибаларни шакллантириш усуллари; ўз-ўзини тарбиялаш усуллари ҳамда рағбатлантириш усуллари ва жазолаш усуллари.

Ижтимоий онгни шакллантирувчи усуллар. Бу гуруҳга ўқувчиларда илмий дунёқараш, эътиқодни, маънавий ва сиёсий ғояларни шакллантириш мақсадида уларни онги, ҳислари ва иродасига таъсир кўрсатиш усуллари киреди.

Бу гуруҳ усулларининг моҳияти шундаки, улар орқали жамият ўқувчилар онгига қандай талаблар қўяётгани етказилади. Ёшларнинг дунёқарашларини шакллантириш, ҳаёт мазмунини тушуниб олишларига қўмаклашиш учун ижтимоий онгни шакллантирувчи усуллар ишлатилади.

Ўқувчиларда сиёсий онглилик ва ижтимоий фаоллик, яъни давлатни ички ва халқаро сиёсати қоидаларини тушуниш ва ид-рок қилишни тарбиялаш лозим. Тушунтириш — бу ижтимоий онгни шакллантиришда энг кўп ишлатиладиган усулдир. Тушунтиришнинг вазифаси ўқувчиларни юксак маданиятли, миллий ғурурли қилиб тарбиялашда ёрдам беришдан иборат.

Тушунтиришда ўқувчиларга мамлакатимиз фуқаросининг ўз давлатига нисбатан ҳуқуқлар ва бурчлар билан боғланганлиги борасида маълумотлар бериледи. Бунда давлат байроғи, герби, мадҳияси, конституциясига садоқат руҳида тарбия беришнинг аҳамияти катта. Шу сабабли ўқувчиларга байроқ, герб, мадҳия, конституция моҳияти тушунтирилади.

Сухбат ва ҳикоя. Ўқувчи шахсини ғоявий ва ахлоқий шакллантиришда ўқитувчининг жонли сўзи энг таъсирли усул ҳисобланади. Сухбат учун мавзу танлашда унинг мазкур синф учун долзарблиги, болаларда ахлоқий ишонч уйғотишнинг сухбат мазмунига бўлган муносабатларини ва сухбатдан кутилаётган натижани ҳисобга олиш лозим.

Сухбат турли мавзуларда уюштирилиши мумкин: этик мавзулар (кишиларнинг жамиятдаги ахлоқ мезонлари, ўзини тутиш қоидалари), эстетик мавзуларда (табиат гўзаллиги, шахслар-аро муносабатлар, инсон гўзаллиги), сиёсий мавзуларда (давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, дунё воқеалари), таълим ва би-лишга оид мавзуларда (қоинот, ҳайвонот дунёси).

Сухбат давомида ўқувчиларнинг дилидагини айтиш жасорати-ни уйғотиш, ўқувчиларни фикрлашга мажбур қилувчи савол-лар бериш жуда муҳимдир. Бу борада баҳс-мунозараларнинг аҳамияти катта.

Ҳикоя. Ўқувчилар одатда ҳаётдан ва бадий адабиётдан олинган аниқ мисоллар билан тўлиқ ҳикояларни қизиқиб тинг-лайдилар. Уларга ахлоқ мезонлари, тарих қоидалари, Ватани-мизнинг табиий бойликлари, ажойиб, меҳнаткаш кишилари, тарих, адабиёт, санъат ҳақида ҳикоя қилиб бериш мумкин. Ба-дий адабиёт, радио, телевидение, газета ва журналлардаги ма-қолалар ҳам қимматли материал бўлади. Сухбат ҳам, ҳикоя ҳам ўқувчиларнинг ёшига мос мавзуларда, улар тушунадиган сўзлар орқали ўзбек тилида ўтказилиши керак. Энг яхшиси, сухбат ва ҳикоя мавзусини ўқувчиларнинг ўзлари танласин, бунда сухбатнинг завқи — шундан таъминланади, ўқувчилар мавзуга бефарқ қарамайдилар.

Намуна. Ўқувчилар ўз атрофларидаги кишиларда ҳамма ях-ши ахлоқий сифатларни кўришлари ва намуна олишлари ниҳо-ятда муҳимдир.

Ўқитувчининг шахсан ўзи намуна бўлиши, айниқса ёшларга катта таъсир кўрсатади. Улар ўқитувчининг дарсда ва ҳаётда ўзини қандай тутишини, атрофдаги кишилар билан қандай муомала қилишини, ўз вазифаларини қандай бажаришини кузатиб юрадилар.

Ўқувчилар ўзларига яқин кишиларнинг хулқ-атворига тақлид қиладилар. Хулқ-атворлар болаларда яхши сифатларнинг, баъзан эса ёмон сифатларнинг ҳам таркиб топишига таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўқитувчи ва ота-оналар ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзларини тута билишлари керак. Улар қаерда бўлишмасин, атрофларида болалар борлигини ҳис этишлари лозим. Катталарнинг сўзи билан юриш-туриш ва хатти-ҳаракатларида тафовут бўлмаслиги керак.

Илғор кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятдан олинган ёрқин маълумотлар, адабий асарлардаги, кинофильмлардаги ва спектакллардаги қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидаги яхши намуналар болаларнинг онгига кучли таъсир қилади.

Мактабларда ишлаб чиқариш илғорлари билан учрашувлар ўтказилади. Ўқувчилар ўз оталари ва оналарининг ишлаб чиқаришдаги муваффақиятлари билан фахрланадилар, уларга тақлид қилишга интиладилар.

Намунадан халқ педагогикасида ҳам кенг фойдаланилган. Ота-боболаримиз ўз фарзандларини ҳаминиша яхшилардан, донолардан, улўф кишилардан ибрат олишга даъват қилиб келганлар. Масалан: «Қуш уясида кўрганини қилади». Жуда оддий жўнгина хулоса. Шу оддий ибора остида қанча фикрлар жамланиб ётганлигини ҳаминиша ҳам фаҳмига боравермаймиз. Бу билан халқ, уйингда тартибли бўл, акс ҳолда боланг кўчада тартибсиз бўлади. Бола олдида бировларнинг ғийбатини қилма, боланг ғийбатчи бўлади, демоқчи.

Бунга ўхшаш фикрларни кўплаб келтириш мумкин.

Фаолият жараёнида ижтимоий хулқ тажрибаларини шакллантириш усуллари

Бола ривожланишининг, ўзлигини белгилашининг асосий омили — бу фаолиятдир. Фаолият нуқтаи назаридан ёндашиш қондаси мактаб ҳаётининг ҳамма жабҳаларида таълим-тарбия жараёнларига сингиб кетади.

Фаолият ўқувчиларни билимларни мустақил эгаллашга ундайди, уларни қайси ихтисосга мойилликларини аниқлашга, ижодий фаолият тажрибасини, ҳиссий қадрият муносабатларини ўзлаштиришларига ёрдам беради.

Ўқувчиларни биринчи синфдан бошлаб имконият даражасидаги фойдали меҳнат билан шуғулланишларига эришиш лозим. Бундай меҳнат кўпчилик, жамоа бўлиб бажарилганида яхши натижа беради.

Машқ ва ўргатиш усуллари

Машқ болалар фаолиятини оқилона, мақсадга мувофиқ равишда ва ҳар томонлама ташкил қилиш, уларни ахлоқ мезонлари ва хулқ-атвор қондаларини бажаришга одатлантиришдир. Одатлар болаликда таркиб топади ва кейин мустаҳкамланиб боради.

Ўқитувчилар, ота-оналар болаларда ижобий одатлар шаклланишини кузатиб боришлари керак. Ўқувчилар одатларни яқинларидан мерос қилиб олмайди, балки улар билан мунтазам мулоқотлари туфайли тақлид қилиш, тарбия орқали ҳосил қилади. Охир-оқибатда одат эҳтиёжга айланади.

Машқ муайян хатти-ҳаракатларни кўп маротаба такрорлашни ўз ичига олади. Машқ ва одатлантириш ўқувчи учун онгли, ижодий жараёндир. Машқ натижасида кўникма, одат, янги билимлар ҳосил қилинади, ўқувчининг ақлий қобилияти ривожланади, ахлоқий тажрибаси кенгайди. Одатсиз тарбия — пойдеворсиз бинога ўхшайди, одат эса мунтазам машқ орқали мустаҳкамланади.

Ўргатиш — ижтимоий хулқ-атворнинг одатий шаклига айлантириш мақсадида тарбияланувчиларнинг бажаришлари учун режали ва изчил тарзда ташкил қилинадиган турли ҳаракатлар, амалий ишлардир.

Ўргатиш бир неча изчил ҳаракатлар йиғиндисидир. Ўқитувчи бу ҳаракатларни кўрсатиб бериши, тушунтириши, кузатиши лозим.

Тарбия амалиётида машқ қилишнинг турли хиллари мавжуд: фаолиятда машқ қилиш; кун тартиби машқлари, махсус машқлар.

Фаолиятда машқ қилиш меҳнат, ижтимоий фаолият, жамоадаги фаолият ва ўзаро муносабат одатларини тарбиялашга қаратилгандир. Кун тартиби машқлари мактабда, оилада ўрнатиладиган кун тартибига амал қилиш, шу билан боғлиқ ўз ис-так ва ҳаракатларни бошқариш, иш ва бўш вақтдан тўғри фойдаланиш одатига ўргатади. Махсус машқлар маданий хулқ, ма-лака ва кўникмаларни ҳосил қилади ва мустаҳкамлайди.

Топшириқ. Ўқувчиларнинг меҳнат топшириқларини жамоа бўлиб бажаришлари уларда ижтимоий хулқ тажрибаларини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Ўқувчилар ўз кучларини умум ишига сарфлашга, жамоа учун масъулиятни ҳис этишга ўрганадилар. Меҳнат қилиш болани характерини шакллантиради, мустаҳкамлайди.

Педагогик талаб. Педагогик талаб тарбиянинг энг муҳим усулларида биридир. Талаб — бу ўқувчининг турли вазифаларни бажариши; ижтимоий хулқ-атвор мезонларини ифодалаши; у ёки бу фаолиятда қатнашиб бажариллиши зарур бўлган аниқ бир ва-зифа сифатида намоён бўлиши; турли кўрсатма сифатида намоён бўлиши, у ёки бу ҳаракатда рағбатлантирувчи ёки уни тўхтатувчи бўлиши; оқилона ҳаракатларга ундовчи бўлиши мумкин.

Ўз-ўзини тарбиялаш усуллари

Ўқувчида ўз-ўзини тарбиялашга, яъни ўз устидан онгли, бартариб ишлашга эҳтиёж пайдо бўлгандагина тарбия жараёнини самарали деб ҳисобласа бўлади. Ўқувчиларни, айниқса, ўрта ва катта ёшдагиларни ўз билим ва малакаларини мустақил оширишларига йўллаш керак.

Ўз-ўзини тарбиялаш ўқувчиларнинг ўзини-ўзи идора қилиш органлари фаолиятида қатнашишлари, уларнинг ижтимоий фаоллик мавқеини шакллантиришнинг таъсирчан воситасидир. Ўқувчилар ўқишда, тарбияда, дам олишда ўз-ўзини тарбиялаш усулларида фойдаланадилар, ўз-ўзини тарбиялаш ташаббускорлик ва мустақилликка ундайди.

Мактабда ўқувчиларнинг мустақил фаолияти, иши педагогик жамоа ва ишга маънавий тайёр бўлсагина, ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасида ўзаро чуқур ҳурмат, хайрихоҳлик, ишонч бўлган шароитдагина ташкил топиши мумкин. Барча ўзини ўзи идора қилиш ташкилотлари ўз фаолияти юзасидан вақти-вақтида ҳисобот бериб туриши, сўз билан иш бирлиги сақланиши, ҳар ким ҳуқуқлари ва вазифаларини бажаришда ижтимоий рағбатлантирилиши эътиборда бўлиши керак.

Ўз-ўзини тарбиялаш сифатлари бола бунга тайёр бўлганда, у ўзини шахс деб англай бошлагач, амалий ишларда мустақиллик кўрсата бошлаган вақтда пайдо бўлади. Ўз-ўзини тарбиялашда (ахлоқий, жисмоний, ҳиссий-иродавий ва интеллектуал) маслаҳат ва кўрсатмалар берилиши лозим. Бунда ўқувчиларни ўзларига, хатти-ҳаракатларига танқидий руҳда муносабатда бўлишга ўргатиш жуда муҳимдир. Ўқувчилар муайян вақтга белгиланган вазифаларни бажариш учун мажбурият оладилар ва уларни кун тартибига ёзиб қўядилар.

Шундан кейин вақти-вақти билан ўзлари ва ота-оналари олдида олган мажбуриятларини бажарилиши ҳақида ҳисобот берадилар. Бу эса уларнинг ўз хатти-ҳаракатлари учун жавоб беришга, масъулиятларини ҳис этишларига ёрдам беради.

Ўз-ўзини таҳлил қилиш. Ўз шахсини, фазилатларини таҳлил қилишга, хатти-ҳаракатлари ҳақида ўйлашга ўргатади.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун ўқувчи ўзининг юриш-туриши, интизоми, ижобий одатларининг ортиб бориши ва, аксинча, салбий одатларининг камайиб бориши ҳақида мунтазам равишда кундалигига ёзиб боради.

Ўз-ўзини баҳолаш. Ўқувчининг қобилиятини ўз кучи билан юзага чиқишига ёрдамлашиш зарур. Ўз-ўзини баҳолаш қийин, лекин ўқувчини бунга етарли тайёрлаш мумкин. Шу боис ўқувчи иродали бўлиши, ўз бурчини тушуниши, таҳсил ва тарбия олиш учун сабаблар, мотивлар асос бўлиши, яъни таҳсил ва тарбияланишни хоҳлаши, ўзини ўртоқларининг, яқин кишиларининг кўзи билан кўриш ва ўз-ўзини такомиллаштиришга интилиши лозим.

Ўз-ўзини баҳолаш ўқувчи учун ўзининг имкониятларини ҳи-

соб-китоб қилиш, баҳолаш, ўзига четдан туриб холисона баҳо бериш, ўзидан қониқиш ҳосил қилишда ёрдам беради.

Рағбатлантириш ва жазолаш усуллари

Ўқувчи болаларнинг ҳар бири ўсиб, улғайиб, камол топиб бораётганидан хурсанд бўлаётганини сезиши керак. Фақат шундагина бола ўзининг олға силжиб бораётганини кўра билади, ўз кучига ишонади. Уни ҳурмат қилишади, унга ишонишади, унга қулоқ солишади, у жамоага керак, у ўқитувчисини қизиқтиради. Бунга эришиш учун рағбатлантириш усулидан фойдаланиш лозим. Чунки рағбатлантириш болага ишонишга, унда бўлган ижобий қобилият ва фазилатларнинг кучини эътироф этишга асосланган. Рағбатлантириш ўқувчининг кўнглини кўтаради, унга қувонч келтиради, ўқувчини янада яхшироқ бўлишга интилишга ёрдам беради. Мактаблар тажрибасида рағбатлантиришнинг қуйидаги турлари қўлланади:

1. Ўқувчининг кучи етадиган, масъулиятли топшириқ бериш орқали болага ишонч билдириш; бунда ўқувчи ўз қадр-қиммати билан фахрланади;

2. Мақташ (ота-оналар, болалар жамоаси олдида);

3. Эсдалик совғаси бериш (китоб, ручка, ўқув асбоби ва бошқалар);

4. Мақтов ёрлиғи бериш;

5. Стипендия билан тақдирлаш;

6. Ҳурмат тахтасига фотосуратини қўйиш;

7. Қўллаб-қувватлаш;

8. Масъулият ва жамоанинг миннатдорчилиги;

9. Сафда биринчи ўринда туриш;

10. Мусобақаларда байроқ кўтариш;

11. Газетада, радиода эълон ва ҳ. к.

Ҳар қандай рағбатлантириш педагогик талабларни ҳисобга олган ҳолда қўлланиши лозим. Яъни, рағбатлантириш ҳақиқий хизматга мувофиқ бўлиши, кетма-кет бўлмаслиги, ҳаддан ошириб мақташ, бошқа ўқувчиларга таққослаб уларни камситишга йўл қўймаслик, рағбатлантиришга бўлган талабчанликни бўшаштирмаслик ва ҳоказо.

Жазолаш — бу тарбияланувчининг хатти-ҳаракати ва фаолиятига салбий баҳо беришдир.

Жазо ҳам ўқувчининг ва бутун синф манфаати учун қўлланидиган охириги тарбия усули. Жазо чораларини қўллашда жисмоний жазо, уриш, калтаклаш мумкин эмас, болани қўрқитиш, ғазаблантириш ҳам яхши натижа бермайди, ўқувчи қўрққанидан ёлғон гапиришга ўрганади, иккиюзламачи бўлиб қолади.

Мактабларда қўллаш мумкин бўлган жазо чораларига қуйидагилар киради:

Танбеҳ бериш — энг енгил жазо чорасидир. Ўқитувчи болага юзма-юз туриб танбеҳ беради, буни кундалигига ёзиб қўйиш мумкин.

Огоҳлантириш — номаъқул хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш учун қўлланилади.

Ҳайфсан бериш — агар танбеҳ ва огоҳлантириш қутилган натижани бермаса, ўқувчи белгиланган интизомни бузаверса, ўқувчининг айби қай даражада ва унинг интизомини қандай шаронда бузганини эътиборга олиб унга ҳайфсан эълон қилиш мумкин.

Уялтириш. Одамнинг энг нозик сезгиларидан бири уят, ор-номус, шарм-ҳаёдр. Одатда, одамда иззат-нафс, одамийлик қанча кучли бўлса, аввало ўзини ҳурмат қилса, унда ор-номус, уят шунчалик кучли бўлади. Болаларни тарбиялашда шу ҳисларни эҳтиёткорлик билан ўстириш лозим, лекин ҳадеб уялтиравериш ва қизартиравериш ярамайди. Бундан оқилона ва ўз ўрнида фойдаланиш керак, шундагина ижобий натижага умид қилиш мумкин.

Жазо яхши ўйлаб қўлланиши лозим, қизиқ устида тинимсиз жазолаш ҳам мумкин эмас. Жазолар якка характерли, яъни битта бўлсин, ўқувчиларнинг айбига мос, мувофиқ бўлсин, тез-тез қўлланилмасин, жазоланувчи онгида жазони ҳаққоний эканлиги аниқ бўлсин ва улар ўз айбларини сезсинлар. Жамоода муҳокама қилиш ва коллектив томондан қўллаб-қувватланган жазо берилса, унинг таъсир кучи яна ошади. Барча ҳолларда ҳам жазо тарбияланувчининг жисмоний ва руҳий азоб-уқубатларга солмаслиги, уни таҳқирламаслиги, шаънини букмаслиги керак.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, юқорида таърифлаб берилган тарбиянинг умумий усуллари ўқувчиларга педагогик таъсир кўрсатиш соҳаларининг ҳаммасини қамраб олмайди.

Педагогика фани ва амалиёти ҳар доим ривожланиб боради, шунинг учун тарбия жараёни ҳам такомиллашиб бораверади.

Тарбиянинг муваффақиятли қўлланишига, бу восита мазкур синф жамоасининг тарбия тизимидан қанчалик ўрин олганига, қўлланилаётган тарбия воситалари ва усуллари қўйилган тарбия вазифалари ва мақсадларига қанчалик жавоб беришига боғлиқдир.

ХVI БОБ

УҚУВЧИЛАРДА ИЛМИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

БИЛИМ ИЛМИЙ ДУНЁҚАРАШНИНГ АСОСИДИР

Еш авлодларда илмий дунёқарашни шакллантириш ҳамма даврларда миллатнинг илғор кишилари диққат марказида бўлиб келган.

Эксплуатацияга асосланган қулдорлик, феодализм, капита-

лизм каби синфий жамиятларда даврнинг ўқимишли, зиёли, билимдон кишилари дунё илм-фанига, умуминсоний маданиятига салмоқли ҳиссаларини қўшганлар. Гиппократ, Гераклит, Демокрит, Платон, Архимед, Гегель, Маркс, Энгельс, Кант, Шарқ мусулмон дунёси алломалари ал-Киндий, ар-Розий, Ғаззолий, Форобий, Беруний, Хоразмий, Ибн Сино, Ибн Рушд (Аверроэс), Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий шулар жумласидандир.

Кайковуснинг «Қобуснома», IV асрда яшаб ўтган ҳинд файласуфи Бейдабонинг «Қалила ва Димна» асарлари, «Рамаяна», «Махабхорат» достони, Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Носир Хисравнинг «Саодатнома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбул қулуб», Аҳмад Донишнинг «Ўғилларга насиҳат», бундан ташқари Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, «Чор дарвеш», «Минг бир кеча» китоблари ҳам қимматбаҳо маънавий-маданий мерос бўлиб, шарқу ғарб халқлари минг йиллар мобайнида булардан баҳраманд бўлганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Туркистон рус мустамлакачилари томонидан босиб олинди. Бу даврда миллий маънавий меросга, маданиятга паст назар билан қаровчи шовинистик сиёсат ҳукмрон эди. Шундай бўлса-да, бу даврда Саид Аҳмад Сиддиқий, Фурқат, Муқимий, А. Дониш, Аваз Ўтар ўғли, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Ибрат, Фитрат, Беҳбудий, Мунавварқори, Чўлпон, Қори Ниёзий ва бошқалар бола тарбиясига, педагогикасига оид кўплаб асарлар ёздилар, ёшларни илм-маърифатли қилишга интилдилар.

Айниқса Абдулла Авлонийнинг 1913 ва 1917 йилда қайта иккинчи марта нашр қилинган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари XX аср бошларидаги педагогик фикрлар тараққиётини ўрганишда катта аҳамиятга моликдир.

Асарнинг «Яхши хулқлар» бобининг биринчи қисми «Фатанат» аталиб Авлоний Фатанатни «ақл эгаси бўлув демакдир» деб таърифлайди, айни замонда Фирдавсий, Носир Хисрав, Рудакий, Саъдий, Навоий каби Авлоний ҳам ақлга катта аҳамият беради. У: Ҳукамолардан бири «ақлнинг қўли нафснинг жилвини ушласа, сани ёмон йўлларга киришдан сақлар» деган деб ўқдиради. Буни рационалист Р. Декар ҳам тасдиқлаб «Ҳиссиёт бизни алдайди, фақат ақл орқалигина мавжудликни фаҳмлаймиз» деган эди.

Авлонийнинг фикрича, соғлом фикр, яхши ахлоқ, илм-маърифатга эга бўлиш учун баданни тарбиялаш зарур. Баданни соғлом ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадир. Чунки ўқимоқ, ўқитмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучли, касалсиз вужуд лозимдир. «Ақл,— дейди у— пири комили, муршиди ягона-сидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидир. Инсон ақл ва гидроки соҳасида ўзига келадурган зарар ва зулмлардан сақланур, ер юзи-

даги ҳайвонларни асир қилиб, бўйнидан бойлаб ипларнинг учини қўлларига берган инсонларнинг ақлидур»¹.

Қанча-қанча қувғинлар, қатағонлар, босқину ёнғинларга қарамай, аждодларимиздан бизга адабий, илмий-фалсафий, педагогик ва бошқа соҳадаги минг-минглаб ноёб китоб ва қўлёзмаларда битилган маънавий меросимиз етиб келган. Ана шу дурдона манбаларда бизнинг неча минг йиллик тарихимиз, маданиятимиз, қўйингки ўзлигимиз мужассам.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган ҳозирги шароитда қадриятларимизни тиклашга, тарихимизни ўрганишга, ўзлигимизни англаб етишга аҳд қилган авлод учун худди мана шу дурдона асарлар қўл келиши муқаррардир.

Дунёқараш. Дунёқараш фақат инсонгагина хос хусусият бўлиб, ҳайвонот дунёси, бошқа нарса, буюмлар ва мавжудотлар учун бу ҳол ётдир, уларда ҳам дунёқараш бўлади, деб ўйлаш бемаънилик бўлур эди.

Аввало таъкидлаш лозимки, илмий дунёқараш турли касб эгаларида турлича—тўлароқ, мукамалроқ, чуқурроқ ёки юзакироқ, чалароқ, саёз ва хомроқ бўлиши мумкин. Бунда кишилар томонидан олдинги аждодлардан мерос бўлган маънавий бойликларни, билимларни ва ҳозирги мавжуд билимларни ўзлаштириш даражалари муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳозирги шароитда кишиларнинг онги, дунёқарашда янгича фикрлаш йўсини мустаҳкамланмаса мустақилликнинг ғояси, мазмуни ва моҳияти уларга тушунтирилмаса катта ўзгариш содир бўлмаслиги мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳозирги муҳим долзарб масала халқнинг онгидаги эскича дунёқарашни ўзгартириш, иқтисод, сиёсат, маданият жабҳаларида янгича фикрлашни ўргатиш, мустақилликни мустаҳкамлаш шароитида ўз ҳақ-ҳуқуқларини англаш ва нохуш ҳолатларни ҳаётга кириб қолмаслигига, унга қарши курашишга ундашдан иборат. Бу эса илмий дунёқарашнинг таркибий қисмларидандир.

Ақл ҳар бир инсонга хос туғма хусусият бўлиб, мия соғ бўлса, ақл ҳам яхши ишлайди, аксинча мия касалланган бўлса ақл паст, заиф бўлади. У дунёни билишда, олдинги авлодлар томонидан яратилган илмларни ва мавжуд билимларни ўзиникига айлантириб ўзлаштира олишда қийналади. Чунки илм ва билим бир хил нарса эмас. Илм мавжуд, бор, яратилган нарса, билим эса киши томонидан билиб олинadиган, ўзиники қилиб олинadиган нарсадир. Ақл, дид ва илм назарияга — фаросат, тамиз, билим амалиётга, тажрибага тааллуқлидир.

Шуни англамоқ зарурки, тафаккур ва тил ҳақидаги муаммо билиш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб тасаввур, тушунча, ақл, идрок, тафаккур жами бир бўлиб онг деган фалсафий тушунчани беради.

¹ Қаранг. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., «Ўқитувчи», 1992 й. 3—9-бетлар.

Сезги — кишини ўраб олган моддий дунё предмет ва ҳодисаларининг онгимизда акс этишидир.

Ҳиссий билиш сезгидан ташқари, ҳиссий қабуллаш, тасаввур каби шаклларга эга бўлиб, улар ҳам воқеа ва ҳодисаларни чуқурроқ билишга хизмат қилади.

Шундай қилиб, билиш, илмий дунёқараш жонли кузатишдан абстракт тафаккурга ва ундан амалиётга ўтиш орқали амалга ошади.

Илмий дунёқараш ижтимоий-тарихий ҳодиса сифатида доим ворислик асосида ривожланади. Ўтмиш дунёқарашлари янги давр дунёқарашининг илдизини ташкил этиб уни ҳаётбахш озиқа билан таъминлаб туради.

Ҳар бир тарихий даврнинг дунёқарашини ўзига хос бўлиб, мавжуд тарихий даврда у ёки бу таълимотни нима учун ҳукмрон бўлганлигини билиш учун олдинги давр дунёқарашининг тарихини ўрганмоқ зарур. Демак, жамиятда янгича тафаккур юритмоқ учун албатта ўтмишни билиш даркор, чунки янгича тафаккур осмондан тушмайди, балки аждодлар маънавий мероси асосида вужудга келади.

Бу борада диний дунёқарашга мурожаат этмоқ лозим. Диний дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у табиий ва ижтимоий ҳодисалар моҳиятини уларнинг ўзидан эмас, балки табиатдан ташқарида Оллоҳнинг қудратига боғлаб, ҳамма нарсада ва ҳар ерда илоҳий кучларнинг таъсири, мўъжизавий кучи бор деб тушунтиради.

Дин ва диний дунёқарашга яқин ўтмишимизда бир томонлама ёндошилиб, унинг ахлоқий муносабатларни такомиллаштиришдаги роли тўғри тушунилмай келинди. Динга қарши курашиш пайтларида дин билан боғлиқ бўлган расм-русмларимиз, урф-одатларимиз, миллий қадриятларимиз ҳам инкор қилинди.

Энди бу соҳадаги хатоликлар тузатишмоқда. Ислом маданияти жаҳон маданиятининг ажралмас қисми эканлиги англамоқда.

Фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти у дунёни қандай бўлса, шундайлигича, ҳеч бир ёт нарсани аралаштирмай муболағасиз тушунтиради, фалсафий дунёқараш кишиларга табиат, жамият, инсон тафаккури ривожланишининг энг умумий қонуниятлари ҳақида бир бутун, яхлит маълумот бериб, мифологиядан фарқли равишда инсонни қуршаб олган моддий оламни ҳеч ким томонидан яратилмаганлигини, абадийлигини, инсоният жамияти тараққиёти сабаблари ва моҳиятини, ўзига хос хусусиятларини қонуниятларини илмий асосда тушунтириб беради.

Фалсафий дунёқараш бутун мавжудот — органик ва анорганик дунё, инсоният ва ўсимликлар дунёси ўзгармас, қотиб қолган эмас, балки доим ўсиш, ўзгаришда, ривожланишда, боғланишда ва ҳаракатда деб ўқдиради.

Фалсафий дунёқараш кишиларда олам ҳақида бир бутун,

тўғри, яхлит дунёқарашни шакллантиришдан ташқари барча фанлар учун дунёни билишдаги методологик қурол ҳамдир. Шунинг учун ҳам бошқа фанларни фалсафадан ва фалсафани бошқа фанлардан ажратиш мумкин эмасдир.

ДУНЕҚАРАШ ПЕДАГОГИК ЖАРАЁН СИФАТИДА

Билимни эгаллаш мураккаб жараён бўлиб, у инсондан энг аввало физиологик жиҳатдан баркамолликни, яъни 5 асосий сезги органларини бус-бутун бўлишини ҳамда билим олиш учун тинимсиз машқ қилишни талаб этади.

Дунёнинг кўрки инсондир. Инсон ўз гўзаллиги ва мураккаблиги билан ер юзидаги барча маҳлуқотлардан афзалдир. Инсон тафаккури воситасида илм эгаллайди. Илм туфайли дунёни билади ва уни бошқаради. Ҳайвонлар табиатга мослашиб яшай-верадиладар. Инсон эса табиатни ўзига мослаштиради, ўзгартиради.

Табиатни ўзгартиришда восита бўладиган илмий дунёқарашни шакллантиришда ген (зот)нинг ҳам жуда аҳамияти катта. Олдинги европалаштирилган таълим ва тарбия услубимизда қилинган хатолардан энг каттаси, бизнингча, зотга эътибор бермаслик бўлиб, биз таълим олувчининг қобилиятига, унинг зотига эътибор бериб ўтирмай, агар етарли билимни берсак кутилган шахс шакллана беради, деб ўйлашимиз эди.

Илмий дунёқарашни шакллантиришда бадий адабиётни, халқ оғзаки ижодини, эртаклари, ҳикоя ва қиссаларнинг аҳамияти беқиёс. Масалан, «Ҳадислар»да, «Калила ва Димна», «Қобуснома», «Минг бир кеча» каби дурдона асарларда ҳиссий ва мантиқий билишга тегишли маталлар, эртақлар, ҳикоялар, байтлар кўп бўлиб, бу маънавий жавоҳирлар ёшларни илмий дунёқарашини шакллантиришда муҳим ўрин тутаяди.

Ҳиссий ва мантиқий билишга қадимгиларнинг уч йигит ҳақидаги ҳикояси мисол бўла олади.

Қадим замонларда зийрак, фаҳм-фаросатли ва зукко Иброҳим, Исмоил ва Умар исмли уч ака-ука сафарга чиқадилар. Йўлда бир қанча белгилар қолдириб кетган туянинг изига кўзларни тушади. Улар бу белгиларни диққат билан кузатиб йўлда давом этадилар. Бироздан кейин ўрта ёшли бир одам ҳовлиқиб келиб туясини сўрайди. Иброҳим унга дейди: «Туянинг бир кўзи кўр, унинг устига бир идишда ёғ, иккинчисида асал ортилган эди, шундайми?»,— ҳалиги киши буни тасдиқлайди. Кейин Исмоил айтди:—«Туянинг бир тиши тушганмиди?» «Топдингиз»— деб жавоб беради ўша киши ва туянинг қаердалиги билан қизиқади. Йигитлар унинг туясини учратмаганликларини айтишгач ҳалиги киши ғазабланиб: «Сизлар уни бир ерга яширгансизлар ёки сотиб юборгансизлар, агар туямни топиб бермансангиз устингиздан ҳокимга арз қиламан, у сиз ўғриларни жазосини беради»— деб дўқ уради.

Йигитлар туяни кўрмаганликларини обдан тушунтирсалар

ҳам у киши кўнмайди, улар йўлга тушадилар. Ҳалиги киши шаҳар ҳокимига арз қилгач ҳоким бу уч йигитни тутиб келиш учун отлик аскарларни юборди. Аскарлар йигитларни қўллари боғлиқлик ҳолида ҳоким олдига олиб келадилар.

Ҳоким дейди: «Йигитлар, туя эгасига унинг ҳамма белгиларини айтиб бергансизлар-у, кейин туяни кўрганимиз йўқ, деб тонгансиз, киши кўрмаган нарсасини, белгиларини қаердан биледи. Бунга қим ишонади. Туяни яширган бўлсангиз топиб беринг, сотиб юборган бўлсангиз баҳосини тўлаб рози қилинг, бўлмаса жазо бераман».

Йигитлар туяни кўрмаганликларини такрорлагач ҳоким ғазабланиб уларни зиндонга ташлатади.

Орадан бир неча кун ўтгач ҳалиги киши туясини бошқа бир қишлоқдан топиб олади. Уч йигитга тўхмат қилганига афсусланиб дарҳол ҳоким ҳузурига келиб туяни топганлигини, тўхмат қилганлигини, йигитлар пок, софдил эканликларини, шунинг учун уларни озод қилишни сўрайди, бироқ ҳузурингизда туяди белгиларни улар қандай қилиб билганликларини айтиб бериб, сизни ҳам, мени ҳам ҳайронликдан чиқаришларини илтимос қиламан, дейди.

Ҳоким йигитларни зиндондан чиқариб уларга илтифот кўрсатади ва туянинг белгиларини қандай билганликларини айтиб беришларини сўрайди.

Иброҳим ўрнидан туриб айтади:

— «Йўлда кетар эканмиз бир туянинг изларини кўрдик, туя бир томондаги ўтларни еб, иккинчи томондагини қолдирган эди. Шундан туянинг бир кўзи кўрлигини англадим. Яна йўлнинг бир томонида пашшалар ғувулларди, иккинчи томонидаги юморқозиқ ерни яларди, шундан туянинг устига бирига ёғ, иккинчисига асал солинган икки идиш ортилганини билдим».

Исмоил айтади:

«Туя тишлари ҳар сафар ўтни тортганида биттаси қолиб кетган, бу унинг бир тиши йўқлигини билдиради».

Ҳоким йигитларнинг фаҳм-фаросатига, зийраклик, сезгирликларига таҳсин, офарин айтиб уларга кўп инъом-эҳсон қилади ва қўярда-қўймай йигитларни ўз ҳузурда олиб қолади.

Йигитлар ҳар кеча узоқ вақтгача сўзлашиб ўтирар эдилар. Ҳоким ҳам келиб улар билан суҳбатлашарди.

Бир кун кечаси ҳоким уларнинг уйига келади. Йигитлар кабоб еб, шароб ичиб гаплашиб ўтиргандилар. Ҳоким эшик орқасида туриб йигитларнинг гапига қулоқ солади. Бир оздан кейин улар шароб, кабоб ва ҳоким устида сўзга киришадилар.

Иброҳим:—«Бу ичаётган шаробимиз гўристонда ўсиб турган ток узумидан тайёрланганга ўхшайди, чунки шаробдан гўристон ҳиди анқиб турибди»,— дейди. Кейин Исмоил:—«Бу еб турган кабобимиз ит сутини ичган қўзи гўштидан тайёрланганга ўхшайди»,— дейди. Умар ҳам сўзга қўшилиб:—«Ҳоким, ҳоким ўғли эмас, балки ошпаз ўғли, деб ўйлайман»— дейди.

Ҳоким йигитларнинг гапини эшитиб, ҳуши бошидан учеди, чунки фаҳму фаросатли бу йигитларнинг сўзлари тўғри чиқишига ишонарди. Шунинг учун уйига кирмай саройга қайтиб кетади. Эртасига шароб келтирувчи хизматчисини хилватга чақириб шаробни кимдан олганлигини сўрайди.

— «Ўзимизни борбонимиздан олган эдим», дейди. Ҳоким борбонни чақириб:—«Кеча шаробкашимга берган шаробингни қайси токнинг узумидан тайёрлаган эдинг? Тўғрисини айт»,— дейди.—«Бир куни боққа ўғри тушди, мен билиб қолдим, ўғри қоча бошлади, етиб бориб белкурак билан уриб ўлдирдим ва бир токнинг тагига кўмиб қўйдим. Кеча бериб юборган шаробни ўша тагига ўлик кўмилган ток узумидан тайёрлаган эдим,— дейди.

Ҳоким ҳақиқатни билгач ошпазни чақириб йигитларга тортган кабоб қайси гўшдан тайёрланганини сўраганда, у ўзимизнинг чўпонимиз берган қўй гўшtidан деб жавоб беради. Ҳоким чўпондан сўраганида у ҳам ҳақиқатни айтиб, «Қўй туғилганда унинг онаси ўлиб қолди. Бир итим бор эди, қўзи шу итни эмиб катта бўлди. Кеча ошпазга ўша қўзини бериб юборган эдим»,— дейди. Ҳокимга бу сир ҳам маълум бўлади.

Сўнгра, у онасининг ёнига бориб: «Ростини айтинг, мен кимни ўғлиман»,— деб сўрайди,— Онаси: «Марҳум отанг шаҳар ҳокими эди, сен уни ўғлисан»— деб ҳар қанча такрорласа ҳам, ҳоким ишонмайди.—«Онажон тўғрисини айта беринг, ошпазни ўғли эканман, фаҳму-фаросатли ўша уч йигитни суҳбатлашиб ўтирганини эшитдим» дейди ҳоким.

Ниҳоят онаси, «сен асли бизнинг ўғлимиз эмассан, ошпазимизнинг ўғлисан. Бизни ҳеч бир фарзандимиз бўлмади. Бир кун ошпазимизни хотини сени дунёга келтирди. Ва бир ой ҳам ўтмай вафот қилди, биз сени ўз тарбиямизга олдик. Онангдан сўнг озгина вақт ўтиб отанг ҳам вафот этди. Шундан сўнг халқ сени шаҳар ҳокимининг, яъни менинг эримнинг ўғли деб тушунди. Сўнг отангни вориси сифатида шаҳар ҳокими бўлдинг»,— деб ўтган воқеаларни эслаб кўз ёши тўкиб баён қилади. Ҳоким онасига тасалли берди. Ҳоким уч йигитнинг сўзлари тўғри чиққанлигига қойил қолади. Уша куни кечқурун йигитларнинг ёнига келиб ўтиргач:—«Ўтган куни уйингиз эшиги ёнида туриб шаробни қабристонда ўсган ток узумидан тайёрланганлигини, қўзини ит сути эмганини, мен ошпазнинг ўғли эканлигим тўғрисидаги кишини ҳайратда қолдирадиган баъзи сўзларингизни эшитдим. Қайси далилларга ишониб шу фикрларга келганлигингизни айтиб беринг»,— дейди.

Иброҳим айтади:—«Шароб кишига хурсандчилик беради, мен кеча юборган шаробингизни ичиб кўнглимда ғамлик пайдо бўлди, ундан қабристон ҳиди келди. Шундан ток қабристонда ўсганлигини билдим».

Исмоил айтади: «Юборган кабобингизни еганимдан кейин, табиатим ит табиат бўлди. Ўрнимдан туриб биров билан ури-

шиш фикрига тушдим. Шундан қўзи ит сути эмганлигини билдим».

Умар айтади: «Ўзингизга маълум ҳар касб эгаси ўз касбини мақтайди. Сиз ошпаз ва овқатларнинг тури ҳақида гапирганингиз учун ҳоким ошпазнинг ўғли бўлиши керак, деган хулосага келдим»— деди.

Ҳоким йигитларнинг ақл-фаросатларига қойил қолиб, бир неча ой меҳмон қилгач, уларни ўз оналари ҳузурига қайтарди.

Ушбу ҳикоядан равшанки, билиш жараёнида индуктив ва дедуктив усуллар ҳиссий ва мантиқий билишда нақадар муҳим экан.

Дунёқараш инсонда маълум масъулият ҳисси бўлишини ҳам талаб қилади. Масалан, қўзини еб қўйгани учун бўрини қора курсига ўтқизиб суд қилиб ўтирилмайди, тўғридан-тўғри бўрини отиб ташлана беради, чунки унинг онги йўқлиги туфайли масъулияти ҳам йўқ, у қилиши мумкин бўлган ишни қилган. Нюринберг жараёнида жаҳон жамоатчилиги гитлерчи фашистларни суд қилганларида тамомила ҳақли эди. Чунки улар масъулиятни ўйламай инсоният бошига катта кулфат солдилар.

Илмий дунёқарашни амалга оширишда киши нарса ва буюмларнинг, воқеа ва ҳодисаларнинг кўриниб турган ифодасига, шаклига қараб эмас, балки уларнинг ички моҳиятига, мазмунига қараб баҳо бериши керак.

Шундай қилиб, илмий дунёқарашни шакллантириш бир-икки, уч киши ёки бир неча гуруҳ томонидан бўлмай, балки кўпчилик, ижтимоий фикр томонидан бажариладиган ижтимоий-тарихий характердаги ҳодисадир. Демак, илмий дунёқарашни шакллантириш кишидан кўп меҳнат, малака талаб қиладиган мураккаб, сермашаққат фаолият соҳасидир.

ХУБОБ

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ

АХЛОҚ ВА АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Ахлоқ, хулқ ва атвор сўзлари арабча бўлиб, улар ўзбек тилида ҳам ўз маъносига ишлатилади. Айрим адабиётларда ахлоқ кишиларнинг ҳар бир жамиятга хос хулқ нормалари мажмуи, дейилса, бошқаларида эса, ахлоқ ижтимоий онг шаклларида бири, социал тартиб-қонда бўлиб, бу тартиб-қонда ижтимоий ҳаётнинг истисносиз ҳамма соҳаларида кишиларнинг хатти-ҳаракатини тартибга солиш функциясини бажаради дейилади.

Шунингдек, рус тилида ишлатиладиган «мораль» сўзи лотинча «мочея» сўзидан олинган бўлиб, у ҳам ахлоқ маъносини билдиради. «Мораль» сўзининг рус тилида «нравственность» деган синоними бор.

Ахлоқ бизнинг ҳаётимизга ва онгимизга фаол таъсир этади, кишилик жамияти номидан яхшилик билан ёмонлик, адолат би-

лан адолатсизлик, меҳр билан зулм ўртасидаги ва инсоний муносабатлардаги мақбул ва номақбул, ман этилмайдиган ва ман этиладиган ишларни, хатти-ҳаракатларни белгилаб беради.

Ахлоқ нормалари хулқ-атворнинг регулятори сифатида одат нормаларига яқин туради. Ҳуқуқ нормаларига зид хатти-ҳаракат ахлоқсизлик ҳаракати деб қаралади. Шуниси ҳам борки, ҳуқуқ мажбурий бўлса, ахлоқ ихтиёрийдир. Ахлоқий тарбия одамларни номусли, виждонли, адолатли, ватанпарвар, меҳнатсевар бўлишга ўргатиш билан бирга, профилактика ишларини ҳам олиб боради.

Шарқ мутафаккирлари ахлоқни иккига ажратиб тасниф этадилар. Чунончи атоқли педагог ва шоир Абдулла Авлоний одамларни ахлоқий жиҳатдан икки тоифага бўлади ва ҳар қайси тоифага хос бўлган сифатларни изоҳлайди. Унинг кўрсатишича, кишилар «яхши хулқли ва ёмон хулқли» бўладилар: «Ахлоқ илми — инсонларнинг хулқларини иккига бўлишдир. Агар нафс тарбия топиб, яхши ишларни қилурга одат қилса, яхшиликка тавсиф бўлиб «яхши хулқ», агар тартибсиз ўсиб, ёмон ишлар қиладурган бўлиб кетса, ёмонликка тавсиф бўлиб «ёмон хулқ» деб аталур¹.

Демак, ахлоқий тарбияда яхши хулқни такомиллаштириш учун курашилади.

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯНИНГ МАЗМУНИ

Халқ таълими тизимида ўқитиш ўқувчиларни ахлоқий мукаммаллаштириш билан боғлаб олиб борилади. Уларда онг билан хулқ бирлиги тарбияланади. Шахснинг жамият ва Ватанга, меҳнатга, кишиларга, ўз хулқига муносабатларини қуйидагича текширмоқ мумкин:

а) Жамиятга, Ватанга муҳаббат ва садоқатни тарбиялаш.

Бу хилдаги муносабатлар шахснинг ватанпарварлиги, фуқаро етуклиги, байналмилаллик каби фазилатларида акс этади, унинг мақсадларида, Ватан бойликларини кўпайтириш, мустақамлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган амалий ишларида намоён бўлади.

Ватанпарварлик ва байналмилаллик ахлоқий тарбияда алоҳида ўрин тутаяди. Ҳадиси шарифда Ватанни севмоқ ниймондандир, деб бежиз айтилмаган.

Тарбиячи ва ўқитувчи болаларда Ватанга муҳаббат, фахрланиш, халқ ва мамлакат ютуқларидан қувониш, унинг душманларига нафрат туйғуларини тарбиялайди. Болаларни Ватан равнақи йўлида ҳалол ва фидокорона меҳнат қилишга тайёрлайди.

Байналмилаллик ахлоқий қонда сифатида ватанпарварликни бойитади, ўз миллий қобиғига ўралиб қолишга йўл бермайди.

¹ Абдулла Авлоний. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 12-бет.

Барча халқлар билан дўст бўлиб, тинчлик ва тараққиёт учун курашга чорлайди.

Ўқувчиларни ватанпарварлик ва байналмилаллик руҳида тарбиялаш уларда инсонпарварлик ҳиссини улғайтиради, турли миллат ва элатлар билан дўст-иноқ яшашга ўргатади.

б) Меҳнатга ахлоқий муносабатни тарбиялаш — шахснинг бутун маънавий йўналишини белгилайди, чунки ишламай, курашмай яшаш мумкин эмас. Меҳнат — яшаш манбаи.

Бу ахлоқий муносабат шахснинг меҳнат жараёнида намоён бўладиган юксак онгида, меҳнатнинг ҳаётдаги ролини англашида, хусусий ва жамоа меҳнатига тайёрлик, меҳнатни ҳурмат қилиш ва меҳнатсеварликда ифодаланади.

Ўқувчилар меҳнат жабҳаларида иштирок этишлари орқали ўзаро ёрдам, муваффақиятдан қувониш, ўзи ва ўртоғи меҳнатини адолатли баҳолаш фазилатларини шакллантиради.

в) Атрофидаги кишиларга ахлоқий муносабат — шахснинг жамоатчилик, кўпчилик манфаатини ўз шахсий манфаатидан устун қўйишдир.

Жамоатчилик ўқувчида инсонпарварлик, меҳнатга муносабат, онгли интизомни шакллантиришда ёрдам беради.

г) Шахснинг ўзига, ўз хулқига ахлоқий муносабатни тарбиялаши — бу ўқувчини ўз-ўзини онгли интизом руҳида тарбиялашга ўргатишдан иборатдир. Интизом ахлоқий норма бўлиб, шахснинг фуқаролик қиёфасини белгилайди.

Мактаб ўқувчиларини қуйидаги интизом нормаларига кўнктириш керак:

1. Қабул қилинган интизом қоидаларига ўқишда, меҳнатда, бўш вақтларида риоя қилишга эҳтиёж сезиш;

2. Ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз хулқини идора қилиш;

3. Жамоада тартиб бузаётган, интизомсизлик қилаётган болаларга қарши фаол курашиш.

Интизом асосида онг ётади, уни ирода бошқаради. Онгли интизомни таъминлайдиган қатъийлик, ташаббускорлик, мустақиллик, ўзини тута билиш, уюшқоқлик иродавий сифатлардир. Онгли интизом виждон ва ростгўйлик билан боғлиқ.

Ахлоқий муносабатлар даставвал оилада шаклланади. Сўнг оиладаги муносабатлар ясли ва болалар боғчаларида, мактаб ва олий ўқув юртларида, жамоа жойларида такомиллашади. «... тарбияни, — дейди Абдулла Авлоний, — тузилган кундан бошламак, вужудимизни қувватландурмак, фикримизни нурландурмак, ахлоқимизни гўзалландурмак, зеҳнимизни равшанландурмак лозим экан. Тарбияни кимлар қилур? Қайда қилинур? Бу саволга «биринчи уй тарбияси» деб жавоб бермак лозим¹. Демак, адиб ҳам оила тарбиясига аҳамият берапти.

¹ Абдулла Авлоний. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ». Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 13-бет.

МАКТАБДА АХЛОҚИЙ ТАРБИЯНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЙУЛЛАРИ

Мактабда болаларни ахлоқий тарбиялаш дарс жараёни, синфдан ва мактабдан ташқари турли-туман ишларда олиб борилади. Уқувчиларга билим (тасаввурлар—ҳиссий, образли билимлар, ахборот — оғзаки маълумот, тушунча — умумлашган билим), малака ва одатлар берилади.

Болалар одоб ва одобсизлик ҳақида тушунча олади. Улар ахлоқий тушунчаларни бадий ва илмий адабиётлар, ҳаёт, кинофильм ва спектакллар орқали англайдилар.

Уқувчиларнинг ўз хулқини ахлоқий жиҳатдан баҳолашларини биринчи синфдан бошлаб ўргата бориш керак. Улар меҳнатни севиш, мулкни эҳтиёт қилиш, ҳурмат, ростгўйлик, софдиллик, виждон, камтарлик маъноларини тушуниб олсин. Мактабда болалар ёши, савияси ва синфига қараб «Мардлик ва қўрқоқлик», «Жамоа нима?», «Инсон гўзаллиги нимада?», «Ахлоқ ва қонун», «Ахлоқ ва шахс эркинлиги», «Она ютинг омон бўлса...», «Барака — кўпчиликда», «Жаннат оналар оёғи остида», «Инсон одоби билан», «Тижорат ва ҳалоллик» мавзуларида суҳбатлар ўтказиш маъқул.

Уқувчига кундалик юритишни тавсия этиш керак. Унда «Бугун қандай иш қилдим», «Бугун қандай ёмон иш қилдим», «Ўзимдаги қайси сифатни тузатишим керак ва қандай қилиб» деган 3 бўлим бўлиши лозим. Ҳафтанинг охирида «Ўтган ҳафтадан қаноатланаманми?», «Ўзимни жазолашим керакми ёки мукофотлашми?» деган саволга жавоб ёзишни тавсия этиш даркор. У тарбиявий соатда ёки индивидуал суҳбатда таҳлил этилади.

Уқувчиларни ахлоқий руҳда тарбиялаш характер хусусиятларини таркиб топтиради. Уларга мақсадга интилувчанлик, ўқиш ва ишда матонатлик, қатъият, ташаббускорлик, уюшқоқлик, қийинчиликлардан қўрқмаслик киради.

Мактабда ахлоқий тарбия беришда хилма-хил усуллар қўлланилади. Қуйида шу усуллардан намуналар келтирамыз:

1. Ахлоқий тарбия ўқитиш жараёни билан қўшиқ олиб борилади. Буюк немис педагоги А. В. Дистервег айтганидек, яхши ўқита билган ўқитувчи яхши тарбиялайди ҳам.

2. Ахлоқий тарбия жараёнининг муваффақияти ўқувчилар ва ўқитувчилар жамоасининг савиясига боғлиқ. Бунинг учун жамоа аҳил ва иноқ, болалар интизомли бўлиши керак.

3. Тарбиявий ишларнинг режали бўлиши ва ҳамжиҳатлик билан амалга оширилиши ахлоқий тарбиянинг муваффақиятини таъминлайди. А. С. Макаренконинг «ўнта юқори малакали, ўз ҳолича ишлайдиган ўқитувчидан малакаси паст, бир ёқадан бош чиқарадиган бешта ўқитувчи афзал» деганини унутмаслик керак.

4. Мактабда ижобий эмоционал шароит яратиш ахлоқий тар-

бия жараёнига фойдали таъсир этади. Масалан, Республика мустақиллиги куни, Наврўз байрами.

5. Барча ўқувчиларнинг мактабдаги умумий ва ягона тартиб-қондага риоя қилишларига эришиш;

6. Ахлоқий тарбияда онгли, тушунчаларни шакллантиришда тушунтириш, ўқитириш, суҳбат, мунозара, лекция, рағбатлантириш, жазолаш усулларидан фойдаланиш;

7. Ахлоқий одатни шакллантиришда машқ, болаларнинг турли фаолиятини уюштириш;

8. Тарбиявий соатлар, «Одобнома» дарслари савиясини ошириш;

9. Меҳнат илғорлари, илм-фан ходимлари, меҳнат ва уруш фахрийлари, кўп болали оналар, имонли қариялар, ҳожилар билан ўқувчилар учрашувларини уюштириб бориш;

10. Мактабда турли-туман тадбирлар, адабий кечалар, байрам, олимпиада, фестивал, мусобақалар ўтказиш, кинотеатр, телевидение кўрсатувларидан, жумладан, «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи», «Маърифатнома» эшиттиришларидан, янги ташкил этилган «Маънавият ва маърифат» маркази тавсияларидан фойдаланиш;

11. Дарс жараёни, синфдан ва мактабдан ташқари машғулотларда Шарқ кадриятлари ва миллий анъаналар ақс этган Қуръони Қарим, Ҳадис, «Ҳотамнома», «Одобнома», «Ҳикматнома», «Бозорнома», Қайқовуснинг «Қобуснома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Носир Хисравнинг «Саодатнома», Ибн Синонинг «Донишнома», Саъдийнинг «Гулистон», «Бўстон», Навоийнинг «Маҳбул қулуб», Бобурнинг «Бобурнома», Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», шунингдек, Ҳамза, Фитрат, М. Исмоилий, Х. Тўхтабоев асарларини ўқиб ўрганиш лозим.

Бу усуллар ахлоқий тарбия негизини ташкил этади.

Тарбияланган ўқувчининг ижтимоий фаоллиги, муомала ва алоқалари, маънавий йўналиши, хулқида барқарор ахлоқий сифатларнинг мавжудлиги — ўлчов бўлади. Шахсни тўла ўрганиш — тарбияланганликни аниқлаб беради.

Мактабда таълим билан тарбияни ажратиб бўлмайди. Ватанимизнинг истиқлол ва тараққиёти келгуси ёш авлоднинг ҳар томонлама етук, билимли, онгли, тадбиркор, юксак ахлоқли бўлишига боғлиқдир.

Ватанпарварлик, миллат ғурури, фидойилик, ўз халқи тарихи, унинг маданияти билан фахрланиш, инсонга ҳурмат-эҳтиром — шуларнинг ҳаммаси инсон маънавиятига бориб тақалади. Маънавият эса бугунги кунда эришган мустақиллигимизнинг пойдевори, таянчи ҳисобланади.

Буюк аждодларимиз Амир Темур, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Заҳрирдин Бобур, Бобораҳим Машраб ва бошқа ўнлаб, юзлаб ўтган алломаларимиз ҳам ана шу туйғу

билан яшаганлар. Ватан, халқ манфаатлари, унинг мустақиллигини сақлаш, уни янада равнақ топтириш йўлида ўзларини фидо қилганлар, ҳар қандай қийинчиликларни бошдан кечиришга, энгиб ўтишга бор имконият ва истеъдодларини сафарбар қила олганлар. Ўз эл-юртини сақлаган, уни жаҳонга машҳур қилган буюк саркарда Амир Темир давлати лашкару-фуқароларнинг садоқати ва фидойилиги билан қудратлидир, деб бежиз айтиб кетмаган. Ана шундай фидойи одамлар қанча кўп бўлса, давлат шунчалик қудратли ва бой бўлади.

Иккинчи жаҳон урушида мағлуб бўлган, бугун эса кўп соҳаларда дунёда етакчи ўринни эгаллаб турган Япония бунга мисол бўла олади. Япониянинг қисқа вақт ичида жаҳондаги энг ривожланган мамлакатлардан бирига айланишининг сабаби ҳам ёшларда ватанпарварлик, келажакка ишонч туйғуларини тарбиялай олиш бўлди.

Республикамиз президенти И. Қаримов ижодкорлар билан учрашув чоғида миллий истиқлол мафкурасини яратмай туриб буюк давлат қуриш хом хаёл бўлур эди, деганида ҳам худди шу ҳақиқатни назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Миллий маънавият асосида одамларнинг ўз халқига, давлат тузумига бўлган муносабатлари мажмуини ватанпарварлик деган бир сўз билан ифодалашимиз мумкин.

Ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш таълим-тарбия жараёнининг мураккаб муаммоларидан бири ҳисобланади. Чунки у миллий тарбия муаммолари, айниқса миллий тафаккурнинг шаклланиши хусусиятлари, миллий ва маданий қадриятларга муносабат тушунчалари билан боғлиқ.

Миллийлик ва замонавийликнинг уйғунлигини таъминламай туриб, юқорида кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Миллий тарбия миллатчилик тарбияси эмас, аксинча миллий маданият — ўзбек халқининг, ҳаётнинг барча жабҳаларида эришган ўзига хос ютуқларини тиклаш, ривожлантиришни давом эттиришнинг маърифий воситаси бўлади. Фақат миллий тарбиягина ўзбек болаларида миллий қадриятларини, ор-номусни ва соф виждонни, меҳнатсеварликни, илмга чанқоқликни, меҳр-оқибатни, ташаббускорликни, мустақил фикр юритиш қобилиятларини бойитиб, кейинги авлодларга етказишга хизмат қилади.

Узоқ йиллар миллий тарбиямиз, минг йиллик урф-одатлар, қадриятларимиз камситилиб, динимиз, тилимиз оёқ ости қилиниши оқибатида одамлар орасида меҳр-оқибат, диёнат, шарм-ҳаё, андиша, ор-номус, ҳалоллик, катталарга ҳурмат, кичикларга эътибор сусайиб кетди. Ёшлар ўртасида жиноятчилик — ўғирлик, кашандалик, қотиллик, бузуқликлар бирмунча кўпайди. Буларнинг барчаси совет империяси даврида фақат «марказ»нинг буйруғини бажариб, ўз қадриятларимизни поймол қилинишининг натижасидир. Ўз тилимиз қолиб бошқа тилда гапирдик, марказнинг юборган ўқув дастурлари ва дарсликлари билан ишладик. Шунинг натижасида ёшлар маънавиятига дарз кетди.

Демак, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш иши аввало уларда миллий қадриятларимизни ҳурмат қилишдан, ўзлигимизни, кимлигимизни англашни ўрганишимиздан бошланиши лозим экан.

Дарса ва дарсдан ташқаридаги тарбиявий ишлар жараёнида Алпомиш, Тўмарис, Широқ каби халқ қаҳрамонлари, Амир Темир, Бобур, Улуғбек сингари давлат арбоблари ва саркардаларимиз, Ибн Сино, Беруний сингари олиму фузалоларимиз қарашларига тез-тез мурожаат қилишимиз ёшларни Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш ишининг асосини ташкил қилади. Шу билан биргаликда тарбия борасидаги жаҳон стандартига ҳам эътиборни қаратмоқ лозим.

Жаҳон мамлакатлари тарбия концепцияларининг айрим намуналари таҳлили Мустақил Ўзбекистон миллий тарбия назарияси ва амалиётини ишлаб чиқишда айрим педагогик хатоларни такрорлашдан сақланиш лозимлигини кўрсатади.

ХVI БОБ

ҲУҚУҚИЙ ТАРБИЯ

Марказий Осиё халқлари, шу жумладан ўзбек халқи кўп минг йиллик бой ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият тарихига эга. Пайғамбар алайҳиссалом вафотларидан кейин ислом оламида янги қонун ва қоидаларни пайдо бўлиши жараёни тўхтади. Ана шу даврдан бошлаб барча ҳуқуқий муаммолар Қуръони Каримда ва Пайғамбар алайҳиссалом суннатларида (Суннати набавийя — Муҳаммад алайҳиссаломнинг айтган гаплари ва қилган ишлари) кўрсатиб берилган қонун ва қоидалар асосида ҳал этилиб ҳуқуқий тарбия бериладиган бўлди. Ислом ҳуқуқшунослиги асосан Қуръони Карим ва суннати набавийя асосида шаклланди ва суннатнинг негизини ташкил этувчи ҳадисларни (Ҳадис-пайғамбар алайҳиссаломнинг айтган гаплари) жамлаб келажак авлодни ҳуқуқий тарбиялаш эҳтиёжи вужудга келди.

Дастлабки уринишлар натижасида Зайд ибн ал-Ҳасаннинг «Мажмаъ ул-фиқҳ», Малик ибн Анасининг «ал-Муватга» ва Аҳмад ибн Ҳанбанин «ал-Муснад» номли ҳадислар тўпламлари вужудга келди. Лекин ушбу ҳадисларнинг муаллифлари мавжуд ҳадисларни саралаб тўплашни ўзларига вазифа қилиб қўймасдан, муайян ҳуқуқий тарбияга жавоб беришга асос бўладиган зарур ҳадисларни тўплаш билан чекланганлар. Кейинчалик бу фаолият ҳадис илми билан шуғулланувчи олимлар томонидан давом эттирилди. Улардан бутун ислом оламида эътироф этиладиган «Олти ишончли тўплам» («Кутуб ассихаҳ ас-ситта») деб юритиладиган тўпламлар алоҳида ўрин тутди. Булар имом ал-Бухорий ва имом Муслимларнинг «Жомеъ ас-саҳиҳ» (ишончли тўплам) ан Насоий, Абу Довуд, ат-Термизий ва Ибн Моҳжаларнинг «Ас-Сунан» номли ҳадислар тўпламларидир.

Буюк ислом олими, фақиқ Бурҳонуддин ал-Марғиноний (Марғинон — ўрта асрларда араблар Марғилон шаҳрини шундай аташган). Қуръони Карим ва ҳадис илмини мукаммал эгаллаб, фиқҳ-ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлган ва ҳуқуқий тарбия соҳасида беқиёс дурдоналар яратган.

Ул зот таълимни Марғилонда олиб, кейинчалик Мовароуннаҳрнинг ўша вақтдаги маърифий маркази бўлган Самарқандга кўчиб бориб, бутун ислом оламида машҳур «Ал-ҳидоя» асарини 573 йили (1170 йил милодий) ёзган.

Бу асар оврупа халқлари тилларига таржима қилиниб, катта қизиқиш билан ўрганилганлигидан унинг кўпгина мамлакатларда ҳуқуқ илми ривожига сезиларли таъсир кўрсатганлигига шубҳа йўқ. Жумладан «Ал-Хидоя»нинг инглиз тилидан Вишнегорский таржима қилиб, Н. М. Гродаков таҳрири остида 1893 йили Тошкентда рус тилида нашр этилиши фикримизнинг далилидир. «Ал-Хидоя» бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳуқуқий тарбияга доир энг йирик асосий манбалардан бўлиб келди. 1917 йилги тўнтаришдан кейин ҳам, то 1930 йилларгача шарият қонун-қоидалари бекор қилиниб, шўро ҳуқуқ тизими жорий қилингунга қадар у амалда бўлди.

Чор Россияси томонидан Марказий Осиёни забт этишдан то октябр тўнтаришигача мустамлакачилик зулмини ўтказишда яхши иш берган ҳужжатлар 1865 йилги «Туркистон вилоятини бошқариш ҳақидаги муваққат Низом», 1867 йилги «Еттисув ва Сирдарё вилоятларидаги бошқарув ҳақидаги Низом», 1886 йилги «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом», Чор Россияси билан Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ўртасидаги тузилган шартномалар, Туркистон генерал-губернатори томонидан тасдиқланиб, хонлик ва амирлик ҳудудидаги рус фуқароларининг ҳуқуқларини, мулкларини, шахсини ҳимоя қилиш ҳақидаги ҳуқуқий тарбияга оид ҳужжатларни ўрганиш ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади.

Ўзбекистон — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлат, Ўзбекистон инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб борадиган давлатдир. Қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот тантана қилмаса шахсининг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириб бўлмайди. Шу жиҳатдан XII чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн олтинчи сессиясида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси» ҳуқуқий тарбияда асосий дастур бўлиб хизмат қилади. Бунда вояга етмаганларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги моддаларни ўрганиш осонлаштирилади. Педагогларнинг мазкур бўлимдан фойдаланиш имкониятларини вужудга келтиради.

Жазо турлари ҳам қайта-қайта муҳокама қилиниши натижасида ўқувчиларнинг онгига мукаммал сингиб боради.

Ўзбекистон Республикасининг мустақил бўлиши муносабати билан мактаблардаги таълим-тарбия ишлари тинимсиз ривожланиб, такомиллашиб келаётир. Мамлакатимизда жуда катта ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй берганлиги, янги жамият барпо этилганлиги натижасида қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни янада мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилинишини кучайтириш тобора катта аҳамият касб этмоқда.

Республикадаги соғлом вазият, халқнинг моддий фаровонлиги ва маданий савиясининг ўсиб бораётганлиги меҳнаткашларнинг онглилик ва интизомлилик даражаси юксалганлиги туфайли ҳуқуқбузарлик ҳоллари тобора камайиб бормоқда. Кишилар онгига жамият манфаатлари йўлида ҳалол меҳнат қилиш, софдил, ҳақгўй бўлиш, адолатсизликка, текинхўрликка, таъмагирликка қарши муросасиз бўлиш, қонун меъёрларига ҳурмат назари билан қараш каби хислатлар кўпроқ сингиб бормоқда.

Ўқувчилар онгига юксак фуқаролик, маънавий баркамоллик сифатларини сингдиришда тарбиянинг барча омил ва воситаларидан, педагогик ишнинг барча усулларида оқилона, мақсадга мувофиқ фойдаланиш, ҳеч шубҳасиз, ўзининг самарали натижаларини беради.

Ҳар бир педагог таълим билан тарбия бирлигига, яъни таълим бериб тарбиялаш ва тарбиялаб таълим беришга жиддий эътибор бериши лозим.

Хусусан, ўқувчи ва ёшларга ҳуқуқий тарбия беришда, уларда юксак фуқаролик ҳис-туйғуларини, сифат ва хислатларини таркиб топтиришда таълим ва тарбия бирлиги муҳим аҳамият касб этади. Мактабда ўқитиладиган ҳар бир фаннинг ўзига хос тарбиявий аҳамияти ва имкониятлари бор. Ана шу имкониятлардан ўз ўрнида тўғри фойдаланиш ўқитувчининг билим, тажриба ва маҳоратига, ижодий ишлаши, изланишига боғлиқдир. Таълимий ва тарбиявий омил ва воситалар кўп. Шулардан бири давлат рамзларидан дарсларда ва синфдан ташқари машғулотларда ўринли фойдаланишидир. Ҳозирги кунда мактаб ўқув дастурларида мавжуд бўлган «Жамиятшунослик», «Тарих», «Давлат ва ҳуқуқ асослари», «География» дарсларида ва синфдан ташқари тарбиявий ишларда давлат рамзларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Давлат рамзидан педагогик мақсадларда фойдаланиш, таълим ва тарбия жараёнида уларнинг аҳамиятини ўқувчиларга тушунтириш, уларнинг хулқ-атворида чуқур таъсир этади. Ҳозирги вақтда давлат рамзидан фойдаланган ҳолда ўқув-тарбия ишларини ташкил этиш муҳим масалалардан бири бўлиб турибди. Ҳаётга қадам қўювчи ҳар бир ўсмир ўз республикасининг Қомусини билиши, унга амал қилиши керак. Ўқувчиларда Ўзбекистон Республикаси мадҳияси, Герби ва байроғига нисба-

тан чуқур ҳурмат-эҳтиром туйғуларини тарбиялаш ишларимизнинг узвий қисмини ташкил этади. Ҳуқуқий тарбияни муваффақиятли ҳал этиш учун ҳар бир мактаб, билим юрти ўз ўқувчи ва талабаларига давлат рамзларининг туб моҳиятини очиб кўрсатишлари ва улар ҳақидаги Низомларни пухта ўрганишларини ташкил этишлари зарур. Давлат ҳокимиятининг рамзлари ўзининг моҳияти жиҳатидан ҳуқуқ билан боғлиқ бўлиб, муҳим тарбиявий мазмунга эга. Ўзбекистон Давлати Герби, байроғи, мадҳияси мамлакатимиздаги барча миллат ва элатлар бирлиги ва қардошлигининг рамзлари ҳисобланади. Бундан кўриниб турибдики, давлат рамзлари жуда бой сиёсий-маънавий давлат тушунчаларига моликдир.

Уларнинг мазмунлари билан ўқувчиларни таништириш педагогик жамоаларнинг муҳим бурчидир. Ўқувчи ёшлар ўртасида олиб бориладиган таълим-тарбия ишларида фақат Давлат рамзларидангина фойдаланиб қолмай, балки ўқувчилар ташкилотларининг рамзларини ҳам ўрганишга эътибор бериш керак. Бундай машғулотлар кўпинча синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларда амалга оширилади.

Давлат рамзларини ўрганиш педагогик жиҳатдан тўғри ташкил этилса, у ўқувчиларнинг ҳуқуқий ва ахлоқий ҳис-туйғуларига, ватанпарварлик қарашларига яхши таъсир кўрсатади. Бу борада ўқувчилар билан олиб бориладиган жамоа тарбиявий ишларининг имкониятлари беқиёсдир. Давлат Герби, байроғи, мадҳияси ҳамда ўқувчилар ташкилотлари рамзларининг ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий мазмуни ҳақида уюштирилган хилма-хил мунозара ва суҳбатлар шубҳасиз самарали натижалар беради.

Давлат рамзлари фақат таъсирчан тарбиявий восита бўлмай, балки таълимий жиҳатдан ҳам муҳим омиллардандир.

Ўқувчилар Давлат Герби ва байроғининг тасвири, Давлат мадҳиясининг матни билан танишадилар. Уларда давлат ҳокимияти рамзларига ҳурмат ҳис-туйғуси қарор топади. Умуман, давлат рамзларини ўрганишда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари албатта ҳисобга олинishi, мавжуд дарслик, усулий кўрсатма ва қўлланмаларига, қоида ва низомларга тўла амал қилиниши керак. Давлат Герби, байроғи ва мадҳияси, Ўзбекистон Республикаси Қомуси ҳамда ўқувчилар ташкилотларининг рамзлари билан олиб борилади. Педагогик ишлар самарадорлиги ҳуқуқий тарбияга бевосита боғлиқ эканлигини унутмаслик керак.

ЎХукумат қарорларида мактаблар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлири ёш авлодни ҳар томонлама етук ва маънавий баркамол қилиб тарбиялашга даъват этилганлар. Ўзбекистон фуқароси ўз Ватанини севиши, халқига чексиз садоқатли бўлиши, Ўзбекистон Республикасининг қонун ва қоидаларини, рамзларини яхши билиши ва уларга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлиши шарт. Ўқувчи ва талабаларда ана шу ҳис-туйғуларни тарбиялаш ўқитувчининг муқаддас вазифасидир.

Ахлоқ, одоб қоидаларининг бузилиши «тарбияси қийин» деб аталувчи ўсмирларга етарлича педагогик таъсир кўрсатмасли-

гимиз натижасида келиб чиқади. Ўсмирнинг бундай ноахлоқий ҳаракати оила, мактабда ҳуқуқий тарбия соҳасида йўл қўйилган камчиликлар билан изоҳланади. Кўча-кўйдаги муҳит ҳам ўсмирнинг шаклланишида катта аҳамиятга эга. Кўпинча одоб меъеридан четга чиққан ўсмирларнинг хулқ-атворини изоҳлашда унинг ўтиш даври бирмунча тез жисмоний ривожланиши ва нерв тизимининг кучли камолоти каби омилларга кам эътибор берилади.

Организмдаги физиологик ўзгаришлар билан боғлиқ равишда ўсмирларнинг характерида фаоллик, ташаббускорлик кучаяди. У ўзидаги куч-қудратни жисмоний имкониятлари даражасида ишлатишда баъзан меъерни унутиб қўяди. Ҳаддан ташқари бебошлик, тарбиявий таъсирнинг етарли эмаслиги интизом ва жамоат тартиби бузилишига сабаб бўлади, безорилик, шумлик ва шунга ўхшаш кўнгилсиз ҳодисаларни келтириб чиқаради.

Ўсмирлар, одатда, турли-туман ижобий ва салбий таъсирларга тез берилувчан бўлишади, сезгирлик ва таъсирчанлик улар характерининг шаклланишига ёрдам беради. Бу ёшда пайдо бўлган таассурот узоқ вақт унинг ҳаёт йўлини белгилаб туриши мумкин. Ўсмирлар кўпинча ўз шахсий идеалини излайдилар. Бу идеал кўпинча ўзлари билган, таниган одам ёки адабий қаҳрамон қиёфасида намоён бўлади.

Ўсмирларда ўзига ортиқча баҳо бериш кучли бўлади. Улар ўзларини тутиш, муомала, хатти-ҳаракатларида катталардек бўлишга интилишади, ўз мустақилликларини чеклаб қўйишга қаратилган ҳар қандай уринишларга нисбатан жуда сезгир бўладилар. Одатда 14—15 ёшларда ирода шакллана бошлайди. Бундай ёшда ўсмирлар ўзларини маълум даражада шаклланган шахс сифатида англаб, кучли иродали шахсларни намуна қилиб олиб, ўзларида уларнинг фазилатларини ривожлантиришга ҳаракат қиладилар.

Шахснинг мавжуд бўлиши, ривожланиши ва ўзини кўрсата билишининг асосий белгиси муомала ҳисобланади. Тарбиявий ишлар оқсаб қолган мактабларда кўча-кўйдаги гуруҳларнинг таъсири ўсмирда сезиларли из қолдира бошлайди.

Кўчадаги муомалани бошқариш анча мушкулдир. У кўпинча сохта ўртоқчилик ва юзаки «қаҳрамонлик» шакллари олиши мумкин. Ўсмирларда ўйинқароқлик майли кучли бўлади. Ҳаётнинг ўзи улар учун ўйиндек туюлади. Улар учун ўйин қоидалари хулқ-атвор андазаси бўлиб хатти-ҳаракатларида ўз аксини топади. Ўсмирлар ўз хатти-ҳаракатларини тўғри баҳолай олиш меъерини унутиб қўядилар. Бунинг оқибатида безорилик, бебошлик, ҳайвонларга азоб бериш сингари қилиқлар оддий ҳолат бўлиб қолади ва уларда бераҳмлиқ, бировнинг бошига тушган қулфатга бефарқ қараш, лоқайдлик хусусиятлари пайдо бўлади. Шахснинг вояга етиши ғоят мураккаб давр ҳисобланади. Бу жараён қийинчилик билан кечади. Кўникиб қолган айрим одатлардан воз кечишга тўғри келади.

Оиладаги ва мактабдаги назоратнинг бўшлиги натижасида ҳуқуқий тарбия ҳам бирмунча сусаяди. Шу даврда ўсмирнинг янги ҳаёт шароитларига кўникишига кўз-қулоқ бўлиб турилмаса, ҳуқуқий тарбиядан четга чиқиш хавфи келиб чиқади. Ҳуқуқий тарбиянинг етарли даражада шаклланмаганлиги, болада масъулият туйғусининг етарлича ривожланмаганлигида, оилага ва жамиятга нисбатан ўз бурчини билмаслик ёки тан олмаслик каби уринишларида кўринади.

Баъзи оилаларда ўсмирни арзанда қилиб ўстириш, қўлини совуқ сувга урдирмаслик каби одатлар вазиятга танқидий баҳо бера олмасликка олиб келади.

Одатда ўн олти ёшга тўлган шахслар жиноятга қўл уришса жиний жавобгарликка тортиладилар. Бу ёшда ўсмирлар содир этилган жиноятнинг хавфлилик даражасини англаб етган бўладилар ва содир этилган жиноят учун жавобгарликка тортилиши мумкин эканлигини биладилар. Бироқ, таъқиқланган ва жамият учун хавфли жиноятларни содир этилганлик учун жиний жавобгарлик ўн тўрт ёшдан бошлаб белгиланган. Қасддан ёки эҳтиётсизликдан одам ўлдириш, баданга қасддан тан жароҳат етказиб, киши соғлиғига зарар етказиш, номусига тегиш, боқинчилик, талончилик, ўғирлик, ашаддий безорилик, давлат мулкини ёки фуқароларнинг шахсий мулкларини қасддан нобуд қилиш ёки зарар етказиш натижасида оғир оқибатлар келиб чиқиши, ашаддий безорилик, ўқ отар қуроллар, ўқ-дорилар ёки портловчи моддаларни қўллаш, поездни ҳалокатга олиб келиши каби жиноятлар учун ўн тўрт ёшга тўлганлар ҳам жиний жавобгарликка тортиладилар.

Ахлоқи бузилган ўқувчилар билан дастлабки ишлар, аввало халқ таълими бўлимлари, жамоалари томонидан олиб борилади. Бунда ўзлари оталиққа олган нотинч оилаларга имкониятлари даражасида ёрдам бериш кўзда тутилади. Умумий мажбурий таълимга жалб қилиш, кунин узайтирилган гуруҳларга жойлаштириш, оталиққа олишга тайинлаш, ота-оналарнинг ҳуқуқ ва бурчлари тўғрисида суҳбатлар ўтказиш, нотинч оилаларни йиғилишларда муҳокама қилиш, ота-оналар бурчининг қандай бажарилаётганлиги ҳақидаги маълумотларни ўртоқлик судларига жўнатиш каби чоралар жиноятни олдини олиш тадбирларига қиради.

Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқ тарбиясини олиб боришда оммавий ахборотни барча воситаларидан (матбуот, радио, телевидение) фойдаланмоқ зарурдир.

Ҳозирги даврда болалар ва ўсмирлар ўртасида олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг янги шакллари қўлланила бошланди. Ёшлар ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини ташкил этиш ва содир этиладиган ҳуқуқбузарликни олдини олиш борасидаги педагогик фаолиятни янада кучайтириш учун бизнингча қуйидагиларни амалга ошириш керак:

1. Умумий таълим мактабларида ҳуқуқий билимларни тар-

ғиб қиладиган хоналар ташкил этишга алоҳида аҳамият бериш;

2. Барча мактабларнинг суд, прокуратура, адвокатура, биринчи навбатда эса вояга етмаганлар инспекцияси ва вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар билан алоқаларини мустақкамлаш;

3. Доимий равишда яхши тажрибаларни ўрганиш, умумлаштириш ва уларни ҳаётга кенг татбиқ қилиш.

Тўпланган илмий билимлардан, педагогик тажрибалардан оқилона фойдаланиш, ўсмирларга давлатимиз қонунлари ва қоидаларига мунтазам риоя қилиш кўникмаларини синдириш ҳуқуқий тарбиянинг самарали амалга ошириш гаровидир.

XVII БОБ

ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ

«Экология» — юнунча сўз бўлиб, тирик мавжудотларнинг яшаш шароити ва теварак-атрофдаги муҳит билан ўзаро муносабатлари ҳамда шу асосда юзага келадиган қонуниятларни ўрганадиган фандир.

«Экология» атамаси 1866 йилда немис зоолог олими Э. Геккел томонидан фанга киритилган.

Яқин вақтларгача бу атама фақат мутахассисларгагина маълум эди. Эндиликда атроф-муҳитга, табиат бойликларига эътиборсиз бўлиш бутун сайёрага жиддий зарар етказиши мумкинлиги аниқ бўлиб қолди. Инсон билан табиат ўртасидаги муносабатлар муаммоларини ечиш зарурати туғилди. Шу баробарида экологик вазиятни соғломлаштириш асосий ишлардан бири бўлиб қолди. Ўқувчиларда экологик маданиятни таркиб топтириш, уларга табиат, атроф-муҳит билан қандай муносабатда бўлишни ўргатиш педагогика назарияси ва мактаблар амалиётининг энг долзарб мавзусига айланди.

Ўзбекистон Конституциясининг 18-моддасида ер ва ер ости бойликларини, сув манбаларини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини қўриқлаш, бу бойликлардан илмий асосда, оқилона фойдаланиш, ҳаво ва сувни тоза сақлаш, табиий бойликларни узлуксиз кўпайтириб боришни таъминлаш, инсоннинг атроф-муҳитни яхшилаш учун чора ва тадбирлар кўриши зарурлиги таъкидланган.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни, «Соғлом авлод учун» орденининг таъсис этилиши, шу номда Давлат дастури, «Экологик таълим-тарбия концепцияси»нинг ишлаб чиқиши, «Экосан» жамғармасининг тузилиши мамлакатда экологик муаммоларни бартараф этишга киришилганидан далолатдир.

Айниқса, умумтаълим мактабларида ҳам экологик йўналишдаги синфларнинг ташкил этилиши, бу асосда лицей мактабларининг шаклланиши ёш авлодга мактаб партасиданоқ табиатга

муҳаббат руҳида тарбия беришга астойдил киришилганини кўрсатади. Мактабни битириб, мустақил ҳаётга қадам қўйган ҳар бир ёш, қандай ихтисос эгаси бўлишидан қатъи назар, экология ва табиатни муҳофаза қилишга онд назарий ва амалий билимларга эга бўлиши керак.

Табиатни муҳофаза қилиш ҳозирги замоннинг асосий масалаларидан бири бўлиб қолганлиги ўқувчи онгига биринчи навбатда сингдирилади. Ҳақиқатдан ҳам табиий бойликлардан ҳаддан ташқари даражада кўп фойдаланиш, янги ерларни режасиз ўзлаштириш оқибатида экологик мувозанат кескин ўзгарди, атроф-муҳит ифлосланди. Айниқса, пахта яккаҳокимлиги, қишлоқ хўжалик ишларининг нотўғри режалаштирилиши, кимёвий ўғитларни меъёрдан ортиқ ишлатилиши табиат кушандаларининг кўпайишига сабаб бўлди. Бу ҳолат ҳайвонот оламига ҳам, ўсимликлар дунёсига ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда. Кейинги 30 йил ичида табиий бойликлардан шунчалик кўп фойдаланилганки, бу бутун инсоният тарихи давомида фойдаланилган табиий бойликларга тенгдир. Демак, жамиятнинг иқтисодий ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, унинг табиатга таъсир этиш даражаси ҳам шунчалик кўп бўлар экан. Аҳоли сонининг тез ўсиб бориши натижасида экологик муаммолар ҳам кўпайиб бормоқда. Айниқса, аҳолини ер, сув, энергетика, озиқ-овқат билан таъминлаш ҳақидаги муаммолар бутун дунё (глобал) муаммоларига айланиб бормоқда. Ер бағридан ҳар йили 120 млрд тоннадан ортиқ турли хилдаги хом ашё, қурилиш материаллари, ёқилғининг қазиб олинishi ва сарф қилиниши табиий бойликлар миқдорининг камайиб боришига сабаб бўлмоқда. Табиатга зарар келтирадиган кўпгина заводларнинг оқар сувга яқин жойлашганлиги сабабли сув ҳавзаларини тоза сақлаш муаммо бўлиб бораётир. Марказий Осиё ҳудудида яшаётган фуқароларнинг саломатлиги ёмонлашиб, касалликлар кўпаймоқда. Ер куррасида инсоннинг фаровон яшаши энди экологик муаммоларни ечишга боғлиқ бўлиб қолди.

Экологик муаммоларнинг илмий, иқтисодий, техник, гигиеник, юридик, эстетик, педагогик каби йўналишлари мавжуд. Бу йўналишлар ичида педагогик йўналиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки экологик муаммолар инсон фаолияти натижасида келиб чиқади.

Педагогик йўналишда экологик таълим ва тарбия бериш кўзда тутилади.

Экологик таълим деганда ўқувчиларга берилиши лозим бўлган табиат билан инсон орасидаги муносабатларни ифодаловчи билимлар тизими тушунилади.

Экологик тарбия эса инсоннинг атроф-муҳитга нисбатан муносабатини тарбиялашдир.

Экологик таълим-тарбия умумий таълим-тарбиянинг янги шакли ва таркибий қисми бўлиб, мактабда барча фанларни ўқитишда амалга оширилиши кўзда тутилади. Экологик таълим-тарбиядан бош мақсад ҳам ёш авлодда атроф-муҳит ва

унинг муаммоларига онгли муносабатни шакллантиришдан иборатдир.

Экологик тарбиялаш жараёнида ёшлар табиат бойликларини тежаб-тергашга, табиатни муҳофаза қилишга ўргатила борилади. Атоқли педагог В. А. Сухомлинский «Болаларга жоним фидо» асарида «Мен болалар «Алифбе»ни очиб, биринчи сўзини ҳижжалаб ўқишларига қадар аввал дунёдаги энг ажойиб китоб — табиат китобини мутолаа этишларини истардим» деб таъкидлаганидек, бу борадаги барча ишларни боланинг кичиклигиданоқ бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Экологик тарбияда ўқувчиларни ўз мактабини, яшайдиган муҳити — шаҳар ва қишлоқ кўчаларини кўкаламзорлаштириш, мевали ва манзарали дарахт кўчатлари экиш, хиёбонларни, сув ҳавзаларини озода сақлаш, уй ҳайвонларига қараш каби ишларда кучи етганча қатнашишга жалб этиш катта аҳамиятга эга.

Экологик саводхонлик ва маданият, аввало, оиладан бошланади. Экологик дунёқарашни шакллантиришнинг негизи оиладаги тарбияга бевосита боғлиқдир. Агар бу масала оилада тўғри йўлга қўйилмаган бўлса, уни мактабларда, кейинги таълим босқичларида ҳамда меҳнат жараёнларида қарор топтириш қийин бўлади.

Аждодларимиз бола тарбияси масаласига алоҳида эътибор билан қараганлар ва бу борада ибратли анъаналарни вужудга келтирганлар. Болалар гўдаклик чоғлариданоқ ахлоқий ва меҳнат тарбиясини оилада бошлаганлар. Уларда меҳнатга муҳаббат, атроф-муҳитга ҳурмат, ободончилик ва кўкаламзорлаштириш ҳисси сабот билан сингдирилган. Масалан, атрофни ифлослантирмаслик учун ахлатларни алоҳида чуқурчаларга ташлаш, ҳожатхоналарни ариқ, сой, булоқ сувларидан узоқроқ жойда қовлаш, ёнғин чиқмаслиги чорасини кўриш, турли эҳтиёжлар учун яшнаб турган дарахтдан эмас, балки қуриб қолганларидан фойдаланиш, ниҳолларни синдириб, пайҳон қилмаслик, қушларни уясини бузмаслик каби хатти-ҳаракатлар шакллантирилган. Оила даврасида фарзандларга «Сувга туфлама, уни ифлос қилма, чунки барча жониворлар уни ичиб баҳра олади», «Гул-лаб турган мевали дарахтнинг шохини синдирма, у мева беради, уни ўзинг истеъмол қиласан», «Пишиб етилмаган узумни узма, агар узсанг катта гуноҳ иш бўлади, чунки унда аҳли мўминнинг насибаси бор» деб панду насиҳатлар қилганлар. Экологик таълим ва тарбиялаш тизими болалар боғчаларида, умумий таълим мактабларида, кейинги таълим босқичларида ҳамда меҳнат жамоаларида давом эттирилади. Бу ўринда ҳаётий мисоллар орқали ҳозирги пайтда оилаларда экологик саводхонликнинг пастлиги уқтирилади. Масалан, ҳозир кўплаб одамлар молларини экинзорларда, боғларда ҳатто мевали ва манзарали дарахтларга боғлаб боқадиган бўлиб қолишмоқда. Ахир ўтмишда халқимиз қарамоғидаги ҳайвонларига махсус подачи сақлаган-ку. Ёки моли бор кишилар навбат билан пода боққан-

ку. Бунинг устига ҳозиргидек ҳайвонларни дуч келган ерда эмас, алоҳида ажратиб қўйилган яйловларда ўтлатган. Ёки оилавий дам олишга чиқилганда ўт-ўланлар пайҳон қилинмаган, қир-адирларда шиша синиқлари, овқат қолдиқлари ташлаб кетилмаган. Дарахларга, ўсимликлар оламига, ҳайвонларга зарар келтирилмаган.

Ўлкамизнинг табиий ўсимликлар дунёси, уларнинг фойдаси, бу бойликларни муҳофаза қилиш кераклиги ҳақидаги масалалар билан ёшларни мактаб партасидан кенг таништириб бориш ўз самарасини беради. Бунда экологиядан илмий тушунчалар мактабларда ўқитиладиган барча фанларда, айниқса, табиатшунослик, физика, экология, математика, география, тарих каби фанларни ўқитишда умумлаштирилади. Шу билан бирга факультатив машғулотларда, дарсдан ташқари тўғарак йиғилишларида, экскурсия даврида ҳамда ўзларининг кундалик фаолиятлари давомида экологик муаммоларни ўргана борадилар.

Экологик тарбия беришни тайёрлашнинг мазмунини қуйидагиларни ўз ичига олади:

— Атроф муҳит ва унинг шахс маънавий дунёсига таъсири;

— Табиат ва унинг аҳамиятини аниқлаш;

— Табиатга муҳаббатни ривожлантиришда мактаб ва онани ҳамкорлиги;

— Ўз районини, шаҳарини, қишлоқ ва мактаби ҳовлисини кўкаламзорлаштиришда, ҳатто, синф хонасидаги ўсимликларни ҳам парваришлагга қизиқишларини ошириш;

— Атроф-муҳит муҳофазаси, бунда болаларнинг вазифалари;

— Табиатни муҳофаза қилишда ота-оналарнинг намуналари;

— Оиладаги, мактабдаги табиатни, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини эъзозлашга ўргатиш, жонивор ва қушларни парвариш қилиш;

— Табиатга онгли муносабат жараёнида ўқувчиларнинг дунёқарашини кенгайтириш;

— Ёшларнинг экологик тарбиялашда миллий анъана ва удумларни қайта тиклаш, уларга эътиборни кучайтириш.

Болаларда экология хусусидаги тасаввурларни кенгайтиришда тарих фанининг имконияти катта. Бундан беш юз йил, минг йил аввал ўлкамиз табиати қандай бўлган, ўсимликлар ва ҳайвонот олами-чи, каби саволларга тарих фанидан жавоб топиш мумкин.

Мактабда ўқувчиларга табиатни муҳофаза қилишга доир билим, тарбияни география дарсларида ҳар бир мавзуга боғлаб бериб бориш мумкин.

Экология ва табиатни муҳофаза қилиш дарсларида жой номларидан фойдаланиш она тили бўйича машғулотларни янада қизиқарли қилади.

Она тили дарсларидаги кўплаб машқлар ўқувчиларда таби-

атга меҳр уйғотишда қўл келади. Машқлардаги сув ва ҳаво, ўсимлик ва ҳайвонот оламига тааллуқли фикрлар ифодаланган матнларни таҳлил қилиш орқали ҳам табиатга меҳр уйғотиш мумкин.

Адабиёт фани ҳам экология билан чамбарчас боғланган. Бунда ҳар бир асарни ўқиб таҳлил қилиш вақтида ва ўқувчиға тушунтираётганда фақат безаш нуқтаи назаридан эмас, балки ахлоқий экология, яъни табиатни муҳофаза қилиш нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Мана шу усул билан адабиёт дарсларида ҳам ўқувчилар онгига экологик тарбияни сингдира борилади. Шунингдек, 5—11-синфларда «Табиатни асраш — Ватани асраш», «Табиатни эъзозлайлик» каби мавзуларда турли баҳс ва шеърхонлик кечалари уюштириш орқали ҳам экологик тарбияни амалга ошириш мумкин. Адабиёт фанида ўқитиладиган халқ оғзаки ижоди мисолида эса ўқувчилар аждодларимизнинг экологик хатолари нимадан иборатлигини ҳамда бу соҳада уларнинг қандай ибратли ишлари борлигини ўрганадилар. Ўқувчиларга айтиладиган эртақларда ҳайвонлар ва ўсимликларнинг хусусиятлари, уларнинг табиатдаги ўрни очиб берилади. Ўқилган бадий асарлар мисолида ўтказилган суҳбатларда табиатга яхши муносабатда бўлиш ва тошбағирлик билан қараш далиллари муҳокама қилинади.

Математика фанида бериладиган экологик таълим-тарбия жараёнида ўқувчилар табиатдаги салбий ёки ижобий ўзгаришлар инсон соғлиғига қандай таъсир қилиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишади. Масалан, республикада 1200 га яқин саҳоат корхонаси борлиги, улар ҳавога бир ярим минг тоннага яқин заҳарли моддаларни чиқараётганлиги, бундай ҳолат 10 йил, 20 йилдан кейин шу маромда кетаверса нималарга олиб келиши мумкинлиги каби мисоллар воситасида экологик фалокат оқибатлари ёшларга тушунтирилади.

Экологик йўналишдаги тўғаракларда болалар табиатга зарар етказмасликка, табиат гўзалликларидан завқланишга, атроф муҳитни севишга ўргатила борилади. Тўғарак машғулотларида ўтиладиган «Табиатни эъзозлайлик», «Табиат ва инсон», «Экология ва инсон», «Орол мадад сўрайди», «Қушлар бизнинг дўстимиз» каби мавзулар ўқувчиларда табиатга қизиқишни янада оширади. Бағритош, шафқатсиз, табиатга менсимаслик кайфияти билан қарайдиган айрим болаларни ҳушёрликка чорлайди. Тўғарак машғулотларида яна ҳашаротларни тутиб, уларга озор берадиган, чумоллар инини, қушлар уясини бузадиган, ўсимликларни босиб, юлиб оладиган ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатларини муҳокама қилиш зарурлиги уқтирилади. Ўқувчилар тўғарак ишларида фақат мавзуларни ўрганиб ёки турли кечалар ўтказибгина қолмай, бевосита амалий ишлар ҳам қиладилар. Яъни гул ўстирадилар, қушларни, қуёнларни боқиб парвариш қиладилар. Демак, ўқувчиларни табиатни идрок қилиш-

да табиат ҳодисаларини кузатишга ўргатишда экологик тўғаракларни таъсири катта.

Ўқитувчининг болаларга экологик таълим ва тарбия беришида халқимизнинг ўзига хос миллий тарбиясидан ўринли фойдаланиши яхши самара беради. Миллий тарбиямизда тўрт нарса — ер, сув, тупроқ, ҳаво муқаддас ҳисобланган. Халқимиз жуда қадим замонлардан сувга эътиқод қўйиб, ёзнинг энг жазирама кунларида «Сув сайли» ўтказган. Ота-боболаримиз «Сув — табиат инъоми, ҳаёт манбаи» деб бежиз айтишмаган. Ҳар томчи сувни гавҳардек қадрлаб, боғ-роғлар яратишган.

Маълумки, ер юзининг тўртдан уч қисми сув билан қопланган. Аммо фақат 500 минг км³ га яқин чучук сув бор, холос. Демак, ичимлик сувидан ҳам тежаб-тергаб фойдаланиш керак.

Донишмандлик дурдонаси ҳисобланган ҳадислар таълим-тарбияни сингдиришга катта ёрдам беради. Табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги ҳадисларда ҳам диққатга сазовор фикрлар айтилган. Масалан, «Соясидан халқ фойдаланиб турган дарахтни кесиб юборган одамни тангри дўзахга маҳкум этур», деб инсонларни қўрқитиш орқали табиатга зарар келтирмаслик тарғиб қилинса, «Деҳқончилик билан шуғулланганлар, деҳқончилик муборак касбдир. Унга қўриқчиларни кўпайтиринглар» дейиш билан ҳалол меҳнат самарасини кўриш зарурлигини уқтирилади. «Қайси бир мусулмон экин экса ёки бирор дарахт ўтқизса, сўнг унинг мевасидан қуш ёки ҳайвон еса, унинг экинидан ейилган нарсанинг ҳар биридан унга садақа савоби ёзилади» дейилган ҳадис мисолида бағри кенглик, жонзодларни асраш зарурлиги ғояси улуғланади. «Экмак ниятида қўлингизда кўчат турган пайтда беҳосдан қиёматқоим бўлиши аниқ бўлганида ҳам улгурсангиз, уни экиб қўяверинг», «Ким сув тошқинини тўхтатса ёки ёнғинни ўчирса, унга шаҳидлик ажри берилади», каби ҳадисларда экология ва табиат муҳофазасига оид тушунчалар бордир.

Демак, ота-боболаримиз азал-азалдан табиатга юксак меҳр ва эҳтиром кўрсатишган. Юртни обод этишган, кўчаларни, ҳовлиларни саришта сақлашган. Халқимизнинг табиатга муносабати уруғ қадаш, қовун сайли, Сув сайли, Узум сайли, Ҳосил байрами, Гул байрами, Наврўз байрами, Хирмон тўйи каби байрамларида ҳам ифодаланган. Бундай табиат байрамлари уларнинг ҳаёт тарзига айланиб кетган.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг бу диёрни обод этиш, унинг атроф-муҳитини тоза сақлаш, ҳар бир фуқаронинг инсоний бурчига айланди. Ободончилик ва орасталик, покизалик ва тежамкорлик, хушхулқлик ва хушмуомалалик ҳар бир инсон учун, хусусан, педагоглар ва ўқувчилар учун ҳам экологик маънавий мезондир. Ўқувчилар экологик тарбия ишлари жараёнида қуйидагиларни билишлари зарур:

— Табиат ҳақида тушунча, табиий муҳит, табиий омиллар ва улар орасидаги боғланиш;

— Табиат бойликларидан тежаб-тергаб фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш;

— Атроф-муҳитни ифлосланишлардан сақлаш;

— Табиатни келажак авлодлар учун табиий ҳолда қолдиришга интилиш.

Юқоридаги омиллар асосида экологик тарбиялаш ўқувчиларда табиатни мунтазам кузатиб боришга қизиқишни уйғотади, табиатни ҳимоя қилиш учун курашишга, унинг гўзаллигини асраб-авайлашга олиб келади. Табиатга муҳаббатни ва унга эҳтиёткорлик ҳиссини тарбиялаш шахсда ахлоқий белгиларни ривожлантиришга ёрдам беради.

XVIII БОБ

ЎҚУВЧИЛАРНИ КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШ

Ўқувчиларни касбга йўналтириш умумтаълим мактаби ишининг таркибий қисмидир. Маълумки, агар касб тўғри танланган бўлса, инсон учун меҳнат қувонч, ижодий илҳом манбаига айланади, бу эса инсон учун ҳам, жамият учун ҳам фойдалидир. Ўқувчиларни касбга йўналтириш ижтимоий-педагогик масаладир. Бу жараёнда, биринчи навбатда, ўқувчиларнинг қобилиятлари ва меҳнати жамият манфаатларига мос тарзда ҳисобга олинishi лозим. Инсоннинг ижтимоий ҳолати дастлаб унинг ижтимоий ишлаб чиқариш тизимидаги ўрни билан белгиланади ва бу ҳолнинг асосий белгиси меҳнатнинг ўзига хос хусусияти ва ижтимоий моҳияти ҳисобланади. Касбга йўналтириш тизими — шахсга касбни ва унинг шахсий сифатларини ўрганишда ёрдам берувчи мақсадлар, моҳият ва принциплар, услуб ва воситалар бирлигидир. Касбга йўналтириш барча ўқув-тарбия ишлари билан боғлаб олиб борилади. Онгли касб танлаш ўсмирлар етарли даражадаги умумий ва политехник тайёргарликка эга бўлган тақдирдагина мумкин бўлади. Ўқувчини у ёки бу касбга мақсадли йўналтиришдан аввал унинг шахсини ўрганиш лозим. Бунинг учун уни кузатиш (бевосита, билвосита) ўқувчининг мактабдаги, жамоат жойларидаги, оила ва меҳнатдаги амалий ҳаракатларини таҳлил қилиш, сўровнома ўтказиш, суҳбат, тест, интервью олиш мумкин. Касбга йўналтиришда турли касблар, уларга қўйиладиган талаблар, бу касбни қаерда эгаллашлари мумкинлиги тўғрисида ўқувчиларга маълумот бериш катта аҳамиятга эга. Бу эса ўқувчиларни бирор касбни танлашга онгли муносабатда бўлишга тайёрлайди. Ўқувчилар касблар тўғрисидаги маълумотларни, билимларни фақат мактабда эмас, балки оммавий ахборот воситаларидан, танишлари, қариндошларидан ҳам билиб оладилар.

Ёшлар ўз олдларида ҳақиқий, кенг ҳаёт йўли очилиши учун кўп куч-ғайрат сарфлашлари керак ва энг асосийси ўз кўнглиларига ёққан, жамиятга зарур ва фойдали ишни танлашлари лозим. Шу боисдан ҳам ўрта мактабни битираётган йигит ва

қизлар қандай касб эгаси бўлиши тўғрисида кўп ўйлайдилар. Мамлакатимизда турли касбларни эгаллаш учун барча шароит яратилган. Айниқса ишчи касбларини ўрганишнинг жуда кенг имкониятлари мавжуд. Жумладан, республикаимизда ишчи кадрлар тайёрлашга жиддий эътибор берилмоқда. Мактаб, ҳунар-техника билим юрти, махсус билим юртлари, олий ўқув юртларида ёшлар турли касбларга ўргатилмоқда. Республикаимиз халқ хўжалигининг юздан ортиқ тармоқларидаги корхоналар юқори малакали ишчи мутахассисларни ўз бағрига чорламоқда. Енгил саноатни жадал ривожланиши, тўқимачилик саноати учун мўл-кўл хомашё базаси мавжудлиги, қурилишнинг кенг авж олиши, транспорт йўналишларининг кенгайиши, чорвачиликни ривожлантириш — буларнинг ҳаммаси юқори малакали мутахассисларни талаб қилади.

Касб танлаш — жиддий ва масъулиятли ишдир. Ўз ҳаёт йўлини жиддий суратда белгилаб олиш — осон иш эмас. Бунинг учун узоқ вақт махсус тайёргарлик кўриш талаб этилади.

Ўқувчиларнинг касб-ҳунарга лаёқатини ўрганиш учун уларнинг ақлий, жисмоний қобилиятларини билиш, малака ва кўникмаларини ўрганиш лозим.

Политехника таълими ўқувчиларнинг фан асосларини ўрганишлари жараёнида уларни ишлаб чиқаришнинг энг муҳим тармоқлари билан таништириш билан бирга халқ хўжалиги ва санъатда мавжуд касблар билан таништиришга ҳам имкон беради. Масалан, химия дарсида ўқувчиларни химия саноатидаги энг муҳим ишлаб чиқаришлар билан таништириш билан бирга, уларга химия саноатидаги мавжуд асосий касб ва ихтисослар тўғрисида ҳам маълумотлар бериш керак. Завод ва фабрикаларга, колхоз ва совхозларга экскурсия уюштириш орқали ўқувчиларни касб, ихтисос, меҳнат илғорлари билан таништириш мумкин.

Мактабдаги политехника системасида тўғараклар муҳим ўрин тутади, фан тўғараклари, электротехника, радиотехника, автомобил, трактор, пиллачилик, чорвачилик, ўсимликшунослик тўғаракларида болалар политехник савия, билимларини кенгайтиради, касб танлашга тайёрланишади. Мактабда юқори синф ўқувчилари учун «ишлаб чиқариш асослари: касб танлаш» курси ўқитилади. Бу касбга йўналтириш фақат битта фан билан чегараланиб қолади дегани эмас, албатта. Касбга йўналтириш умуман ўқув-тарбия жараёнида амалга оширилиши керак. Касбга йўналтириш ишида мактаб жамоасининг барча аъзолари иштирок этади.

Ўқувчиларга таъсир кўрсатиш, касбга йўналтириш ишларини муваффақиятли ўтказиш учун мактаб профориентация кенгашлари тузилади. Кенгашнинг асосий вазифаси — педагогик жамоа ва оталик корхоналар ҳаракатини, ўқувчилар касбга йўналтириш ишини тубдан яхшилаш учун бирлаштириш ва йўл-лашдан иборат.

Профориентация кенгашга қўйиладиган талаблар:

— Ўқувчиларнинг фаоллигини, профориентация ишини ташкил этишнинг илмий асосларини эгаллашга интилишини шакллантириш;

— Мактабдаги касбга йўналтириш ишини ўқув-ишлаб чиқариш комбинати базавий корхона, маданий муассасалар, ўқувчилар ва ёшлар марказлари билан мувофиқлаштиришда профориентация ишларини ривожлантириш;

— Касбга йўналтириш ишларини назорат қилишдан иборат. Мактаб профориентация кенгаши ҳар бир ўқув йили бошида мактаб директори буйруғи билан тасдиқланади. Кенгаш таркибига директор, меҳнат таълими ўқитувчилари, профориентация кабинетини мудир, врач, кутубхоначи, базавий корхона вакили, жамоатчилик вакили, курс ўқитувчиси киритилади.

Кенгаш ишлари:

— Касбга йўналтириш ишларини ривожлантиради, турли касб эгалари, илғорлар билан учрашувлар ўтказади;

— Мактабда профориентация ўқув-методик кабинети ташкил этади, уни жиҳозлайди, режасини тасдиқлайди;

— Кенгаш мажлисларида ўқувчилар бригадаси ишларини муҳокама қилади;

— Ота-оналар билан мустаҳкам алоқа ўрнатади;

— Касбга йўналтириш бўйича маслаҳатлар уюштиради.

Касбга йўналтиришга оид лекция ва суҳбатларда касб мазмуни, ихтисослар аҳамияти, истиқболи, ишининг ташкилий шакллари ва усуллари ҳақида фикр юритиш лозим. Бунда ўқувчилар қизиққан касбларни, қишлоқ шароитини ҳисобга олиш даркор.

Ўқувчилар диққатини касб танлаш масалаларига жалб этиш ва уларга касблар ҳақида тушунча бериш учун мактабларда профориентация кабинети бурчак ташкил этади. Унда қуйидагилар бўлиши лозим: адабиётлар рўйхати, маълумотномалар, касб объектлари, фотосуратлар, расмлар, плакатлар, схемалар, шу мактабни битирган ва ҳозирги кунда халқ хўжалигининг турли тармоқларида фаол ишлаётган собиқ ўқувчилар ҳақида ахборотлар. Ўқувчиларни касблар билан таништиришда касб ва унинг вакиллари ҳақида кенг маълумот берадиган адабиётлардан, фан, техника, санъат соҳаси мутахассислари ҳақидаги ҳикоя ва очерклардан унумли фойдаланиш керак.

Ўқувчиларни касбга йўналтиришдан ота-оналар ҳам манфаатдордирлар. Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг ота-оналари билан алоқа боғлаш зарур. Ота-оналарга ўқувчиларни касбга йўналтиришда маслаҳат бериш керак бўлади. Ота-оналар ҳам мактабга ёрдам беришлари, мактабда ўз касблари бўйича суҳбат, лекция, учрашувлар уюштиришлари мумкин. Бу каби тадбирлар катта самара беради.

ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯ

Болаларга мактаб ва оила шароитида иқтисодий тарбия бериш муаммоси кўпдан буён педагогиканинг асосий муаммоларидан бири бўлиб келмоқда. Бозор иқтисодига ўтилаётган бир пайтда ёшларда иқтисодий тафаккурни тарбиялаш айниқса муҳимдир. Зеро ҳукуматимиз бу тўғрида ғамхўрлик кўрсатмоқда, педагогларимиз тадқиқотлар олиб боришмоқда.

Аввало, иқтисодий тарбия ҳақида мукамал тушунчага эга бўлмоқ даркор. Иқтисодий тарбия ўқувчиларда тежамкорлик, меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик, иқтисодий ҳисоб-китоб ва айни шу кабилар ҳақида фикрлай олиш каби қобилиятни камол топтиришдир. Иқтисодий тарбия мазмуни Шарқ мутафаккирлари томонидан мунтазам бойитиб келинди. Чунончи, Муҳаммад Ибн Мусо Ал-Хоразмий математика фани инсон ҳаётида асосий ўрин тутишини алоҳида таъкидлайди. Унинг фикрича, киши ҳисоб илмини билиши ва ўз ишига пишиқ бўлиши керак. Шунда у ўз меҳнатининг натижаларини ўлчовлар орқали аниқлай олиши мумкин.

Абу Наср Ал-Фаробий инсонга яшаш учун жуда кўп нарсалар кераклигини ва буларни вужудга келтириш йўлида бошқа шахсларга мурожаат қилиш зарурлигини эътироф этади. Бу ўринда олим иқтисодий алоқа заруриятини кўрсатиб ўтган эди. Дарҳақиқат, иқтисодий алоқа ўрнатиш учун одамлар, давлатлар, жамиятлар интеграция йўлида ҳаракат қиладилар. Ҳозирги пайтда бу фикр нечоғлик тўғри эканлигини Оврўпа амалиёти мисолида кўриб турибмиз. Иқтисодий интеграция давлатларга фақат бойлик келтиряпти.

Ал-Фаробий «Бахт-саодатга эришув ҳақида» асарида шундай ёзади: «Инсон ўз маблағини тўғри сарфлашни билиши керак. Пул сарфлашда қизғанчиқлик қилиш хасисликка олиб келади. Пулларни режасиз ишлатиш эса инсонни бебошликка етаклайди»¹. Кўриниб турибдики, ўтмиш мутафаккирлари мактаб ва оила шароитларида болаларнинг иқтисодий тафаккурини кенгайтириш, уларни тежамкорликка, ишбилармонликка, иқтисодий ҳисоб-китобга ўргатишни ҳаётий тажриба асосида амалга ошириш лозимлигига эътибор қаратганлар.

Болага иқтисодий тарбия бериш оилдан бошланади. Бола мактабга боргач бу борада пухта билимлар ола бошлайди. Абу Али Ибн Сино ўз асарларида шу хусусда алоҳида тўхталлади. «Оила аъзолари — деб ёзади у, — кунлик озиқ-овқатлар учун етарли маҳсулотларни олдиндан тежамкорлик билан сарф қилади. Ҳар бир киши буғдой, гуруч, меваларни сақлаш йўллари-

ни билиши керак. Эҳтиёжга яроқли нарсаларга тежамкорлик билан муносабатда бўлиш лозим. Ота-она увол қилиш гуноҳлигини фарзандига ёшлигидан насихат йўли билан ўргатади»¹.

Ибн Сино болаларни ҳаётга тайёрлаш учун уларга ҳунар ўргатиш керак деб кўрсатади: «Инсон ҳунарни пухта ўрганиши шарт. Чунки ҳунар унга келажакда рўзгор тебратиши учун асқотади. Оилада иқтисодий тарбия замирида болада меҳнатсеварликни шакллантириш этади. Бу шундай олиб борилиши керакки, бола ўз меҳнатининг натижаларини кўра билсин. Шундагина бола ўз имкониятидан тўғри ёки нотўғри фойдаланаётганини англайди. Ҳунар эгаллаш ёшларни мустақилликка ўргатади. Бу жараёнда бола ҳисоб-китоб қилишни ҳам ўрганади, ишбилармонлик ва ташаббускорлик хусусиятларига эга бўлади»².

Ота-оналар ҳовли ва хонадонларни тартибга солиш, овқат пишириш, кир ювиш ва кийим-кечакни ямаш, рўзгор асбоблари ва уйдаги жиҳозларни таъмирлаш соҳасида болалар меҳнатини ташкил этадилар. Бунда ота-она юмушларни болаларга уларнинг жисмоний, ақлий, руҳий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда топширишлари керак. Ота-она ишни топшириш билан чекланмай, бола уни қандай бажараётганини назорат қилиши, лозим бўлса, маслаҳат, кўмак бериши, болани руҳлантириб туриши мақсадга мувофиқдир.

Тарбиянинг самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан оила, мактаб, жамоатчилик ва меҳнат жамоаларининг баҳамжиҳат куч-ғайрат сарфлашларига ва ўқувчиларга нисбатан қўйиладиган талабларни бир хил бўлишига боғлиқ. Бугун мактаб парталарида ўтирган ёшлар шу аср охири ва келгуси аср бошларидаги улугвор вазифаларни ҳал қиладилар. Бас, шундай экан, ёшларда шахсий ва ижтимоий турмуш масалаларини, шунингдек, Ватан мудофааси, халқаро муносабатлар ва табиат инжиқликлари билан боғлиқ равишда туғиладиган муаммоларни тўғри ҳал этишга яроқли бўлган қобилиятни, жумладан, тежаш ва тежамли бўлиш қобилиятини ҳозирдан бошлаб астойдил шакллантириш ва ўстириш ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон давлатининг моддий ва маънавий ўсиш борасидаги иқтисодий қонуниятини билан ўқувчилар табиий фанлар мазмунида танишадилар. Жамиятшунослик дарсларида болалар халқ фаровонлигини юқори даражага кўтариш учун қандай иқтисодий вазифалар бажарилиши лозимлигини ўрганадилар. Кимё, биология дарсларида ўқитувчилар ёшларга минерал ўғитнинг иқтисодий аҳамиятини яққол мисоллар билан кўрсатишади. Янги технология нима ва у саноатга қандай жорий қилинади? Фан кашфиётлари қай даражада иқтисодий фойда келтириши мумкин? Шундай саволларга болалар ўқитувчилар ёр-

¹ Ал-Фаробий. Социально-этические трактаты.— Алма-Ата, 1973, с 17—18.

¹ Раҳимов С., Аҳророва Х. Хўжалик юритиқ ҳақида. Т., 1939, 10-бет.

² Раҳимов С., Аҳророва Х. Хўжалик юритиқ ҳақида. Т., 1939, 49-бет.

дамида дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда жавоб топадилар.

Иқтисодий тарбиянинг қатор вазифалари меҳнат дарсларида амалга оширилади. Бу дарслар нечоғлик қизиқарли ва фойдали ташкил этилса, ўқувчилар шунчалик иқтисодий билим ва малака оладилар. Аввало, бу дарсларнинг мазмуни тўғри белгиланиб олиниши зарур. Яна бир муҳим қондани назарда тутиш керак. Меҳнат дарслари болалар учун иқтисодий билимлар билан теварак-атрофдаги ҳаётни ўзига хос тарзда боғловчи омил бўлиши лозим. Масалан, ўқувчилар дурадгорчилик машғулотида керакли асбоблар ёрдамида аниқ режа белгилаб ёғочларни аралайдилар ва ҳисобли ўлчамлар асосида буюм ясайдилар.

Ҳозирда 8—11 синф ўқувчиларига «Иқтисодий билим асослари» деган дарс йил давомида 45 соатдан ўқитилмоқда. Кейинги икки йил ичида иқтисодий тарбияда турли мавзулар ўрин олади. «Бозор», «Ишлаб чиқариш технологиясини ўстириш», «Маҳсулот таннарихи», «Товарларни чет эллар билан турли йўллар орқали айрибошлаш» каби мавзулардаги машғулотлар, юқорида айтилганидек, ҳаётний тусда ўтказилгандагина ўқувчи онгида чуқур из қолдиради.

Ўқувчиларга иқтисодий тарбия бериш мақсадида биз кенг ва тўғри йўналтирилган вазифаларни ўз олдимизга қўйишимиз зарур:

1. Иқтисодий география дарсларида иқтисодий тарбияга оид мавзуларни чуқурроқ тушунтириш.

2. Ҳозирги кунда ўқувчилар нутқидан ўрин олаётган атамаларни касбларга боғлаб ўргатиш.

Иқтисодий тарбия борасида иқтисодий география дарсларининг икки йўналиши алоҳида аҳамият касб этади. Биринчи йўналиш, дарсда амалга оширилади. Масалан, 9 синф учун «Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси» китобида иқтисодий билимларга шундай йирик боблар ва уларнинг кичик мавзулари белгиланган:

1. Ўзбекистоннинг географик ўрни.

2. Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликларининг халқ хўжалигидаги аҳамияти.

3. Ўзбекистоннинг аҳолиси ва унинг ишчи кучлари.

4. Халқ хўжалигининг умумий таърифи.

5. Республиканинг тармоқлараро комплекслиги.

6. Транспорт ва иқтисодий алоқалар.

7. Территориал ишлаб чиқариш комплекслари ва иқтисодий район.

8. Янги тушунча ва атамаларнинг изоҳини таҳлил қилиш.

10 синф учун «Чет эл мамлакатлари иқтисодий географияси» китобида қуйидаги асосда таълим берилади:

1. Жаҳон саноати.

2. Жаҳон қишлоқ хўжалиги.

3. Жаҳон транспорти.

4. Турли давлатларга таъриф.

5. Шу давлатларнинг Ўзбекистон билан алоқаси.

Иккинчи йўналиш ўқувчиларнинг дарсликдаги иқтисодий тарбияга қаратилган топшириқлар ва вазифаларни бажаришларидир. Бунда дарсликдаги ҳар бир бобни мавзуларга бўлингандан сўнг таҳлил қилиш ва иқтисодий тарбияни ўстириш учун савол ва топшириқлар берилади. Масалан: «Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқалари» ва «Ўзбекистон иқтисодий районларининг ўзаро иқтисодий алоқалари» деган мавзуларни кўриб ўтайлик. «Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқалари» мавзудан сўнг ҳозирги иқтисодий тушунчалар ва муаммолар билан уйғун бўлган қуйидаги савол ва топшириқлар берилади. Ташқи иқтисодий алоқа нима? Экспорт ва импорт нима? Валюта, жаҳон бозори нима? Ўзбекистон қайси давлатлар билан хом ашё орқали, қайси давлат билан тайёр маҳсулотлар орқали алоқа қилади? Ўқувчиларга Ўзбекистон билан иқтисодий алоқа ўрнатган давлатлар диаграммасини тузиш ва уларни харитада белгилаш топширилади.

Шу мавзудаги барча иқтисодий атамаларни луғат дафтарчага таърифлаб ёзилади. Бундан ташқари, қуйидаги атамалар ҳар бир мавзуга боғлаб ўрганилади: бозор иқтисоди, биржа, бизнес, брокер, реклама, маркетинг, менежер ва бошқалар.

Дарсдан ташқари машғулотларда иқтисодий тарбия бериш бу соҳада кенг имкониятларга эга. География фани тўғаракларида ўқувчиларга асосан иқтисодий билимлар берилади. Улка ва ўлканинг тараққиёти, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш, маҳсулот сифати, табиатни муҳофаза қилишга оид иқтисодий тушунчалар улар онгида шакллантирилади. Бу тушунча ва билимлар орқали республика, вилоят ва туман халқ хўжалигининг ривожланиш хусусиятлари чуқурроқ ўрганилади. Бундай билимлар ўқувчилар келажакда қайси соҳада ишлаш ёки қаерда ўқиши мумкинлигини мўлжаллашига ҳам имкон беради.

Иқтисодий тарбия услублари хилма-хилдир. Жумладан, суҳбат, маъруза, амалий машғулотлар, саноат шохобчаларига саёҳат ўтказиш, солиштириш, ҳисоб-китоб қилиш ғоятда таъсирчан услублар ҳисобланади. Ўқувчиларда иқтисод борасида ижодий фикр юритишни шакллантиришда дарсларда ва дарсдан ташқари машғулотлардан унумли фойдаланиш лозим. Ўқувчиларни қай даражада иқтисодий тарбия топганликлари ўқитувчилар томонидан кузатиб борилиши керак.

XX БОБ

ЭСТЕТИК ТАРБИЯ

Эстетик тарбия анча кенг маънога эга бўлиб, шахсни табиат ва жамиятдаги гўзалликларни идеал нуқтан назардан идрок этишга ўргатади. Шунингдек, эстетик фаолиятга, воқеликни гў-

заллик қонун-қоидалари асосида ўзгартиришга қобилиятли шахсни тарбиялайди.

Эстетик ривожлантириш — бу шахснинг эстетик онги, муносабатлари ва эстетик фаолиятининг вужудга келиши ҳамда такомиллашувидан иборат узоқ давом этадиган жараён. Бу жараён ёш ва ижтимоий омиллар билан белгиланадиган турли босқич ҳамда даражаларга эга. Эстетик тарбия шахснинг жамият эстетик маданиятини эгаллаб олишига боғлиқ бўлиб, турли йўллар ва шакллар ёрдамида амалга оширилади.

Жамият ва айрим шахснинг эстетик маданияти тушунчалари мавжуд. Жамиятнинг эстетик маданияти деганда инсоният бутун ривожланиши тарихи жараёнида тўплаган моддий ва маънавий қадриятлари мажмун тушунилади. Уқувчи шахснинг эстетик маданияти унинг жамият маданий меросини фаол, ижодий ўзлаштириши натижасида ҳосил бўлади. Шахснинг гўзаллик билан ўзаро муносабати, шунингдек, шахснинг айрим сифатларини ўзаро таъсири натижасида эстетик маданияти доимо ўзгариб туради. Шахс эстетик маданиятининг асосий таркибий қисмлари бу эстетик онг, эҳтиёжлар, муносабатлар ва эстетик фаолиятлардир. Эстетик маданиятнинг бу таркибий қисмлари ўзига хос мураккаб тузилишга эгадир. Эстетик онг эстетик идрок, билим, мулоҳаза, баҳс, эстетик идеални қамраб олади. Эстетик эҳтиёжлар ва муносабатлар эса, энг аввало шахснинг эстетик қизиқишлари, диди, эстетик ҳиссиётларида ифодаланади.

Эстетик онг ижтимоий воқелик, табиат, санъат билан бевосита мулоқот жараёнида — назариялар, қарашлар, бадий таълим ва тарбия натижасида шаклланади. Эстетик онгнинг асосини эстетик идрок ташкил қилади. Эстетик идрок — бу атроф воқеликдаги буюмлар, ҳодисаларнинг эстетик моҳиятини бутун таркибий қисмлари билан биргаликда акс эттиришдир, яъни идрок этилган нарсаларни шахсда мавжуд бўлган ҳиссий ва ақлий нарсаларга қиёслаш жараёнидир. Эстетик идрок гўзаллик билан учрашганда юзага келади ва аниқ мақсадга қаратилганлиги билан тавсифланади. Тўлақонли эстетик идрок эстетик тушунчалар ва эстетик мулоҳазаларни шакллантириш билан биргаликда содир бўлади.

Эстетик мулоҳаза — шахснинг аниқ бир эстетик ҳодисага муносабатини билдирувчи ақлий ҳаракатида ифодаланади. Шахснинг эстетик мулоҳазаси чуқурлиги, такомиллашганлиги, мураккаблиги, юқори ёки пастлиги билан ажралиб туради. Эстетик мулоҳаза даражаси шахснинг хулқ-атвори ва билим савиясига, эстетик тажрибасига боғлиқдир. Шахснинг муайян ҳодиса ёки сиймога эстетик қоидалар, ғоялар асосида берган баҳоси эстетик баҳо дейилади. Эстетик баҳо беришда шахснинг ижтимоий яшаш тузуми, ижтимоий келиб чиқиши яққол кўзга ташланади, чунки гўзаллик ва хунуклик, чиройлилик ёки бадбашаралик каби категориялар турли ижтимоий тузумда турлича баҳоланиб келинган.

Эстетик идеал — бу шахснинг табиат, жамият ва санъатдаги мақсад тарзида идрок этадиган, такомиллашган гўзаллик борасидаги баҳосининг акс этишидир. Эстетик идеалнинг муҳим белгиси шахснинг дунёқараш хусусиятига кўра аниқланади.

Эстетик эҳтиёж деб, шахснинг воқеликни эстетик жиҳатдан билиб олишга ундовчи субъектив омилларига айтилади. Эстетик эҳтиёжлар эстетик ахборотга қизиқишни кучайтиради. Эстетик қизиқиш — шахснинг эстетик фаолиятига, воқелик ва санъат асарларини эстетик жиҳатдан ўзлаштиришга киришишида ифодаланади.

Эстетик қизиқишнинг асосий белгиси ўқувчида эстетик фаолиятга интилиши, ўзи ёқтирган санъат асарларини йиғиб тўплаб бориши, такрор-такрор ўқиб идрок этиши, ўша асарлар ҳақида фикр билдиришга интилиши, бошқаларнинг шу масалага доир фикрини билишга қизиқиши, муайян санъаткор, жанр, йўналиш қабиларни афзал кўришида намоён бўлувчи танлаш хусусиятининг мавжудлиги билан ифодаланади. Масалан, ўқувчилар ўзларини қизиқтирган санъат устасининг расмларини, асарларини тўплайдилар, қайта-қайта ўқиб чиқадилар.

Ўқувчилар эстетик қизиқишларининг кенглиги, чуқурлиги, барқарор ёки беқарорлиги билан ажралиб туришади. Бу уларнинг фаоллик даражаларида ва атроф ҳаётга эстетик муносабатларида яққол намоён бўлади. Ўқувчидаги эстетик қизиқиш даражаси педагогик таъсир натижасида юқорига кўтарилиши ёки сусайиши ҳам мумкин. Эстетик қизиқишлар ўқувчида эстетик эҳтиёж туғилишига сабаб бўлади.

Эстетик дид — шахсда унинг шахсий ва ижтимоий хусусиятларининг қўшилиши натижасида ҳосил бўладиган мураккаб ҳодисадир. Дид ўз табиатида кўра фақат шахсга онд категориядир. Аммо шахс ижтимоий муносабатлар мажмуи бўлганлиги учун, у эстетик баҳолаш мезони бўлиб хизмат қилувчи ҳам субъектив, ҳам объектив нормаларни ўзида бирлаштиради. Эстетик дид — объектив эстетик ўлчовдир, гўзаллик ва хунукликка, кўтаринкилик ва тубанликка баҳо беришда субъектив эгаллаганликда ифодаланади. Баҳо — буюм ёки ҳодисанинг эстетик моҳиятини эгаллаш жараёнига тааллуқлидир. Дид эса шахснинг буюм ёки ҳодисага нисбатан эстетик муносабат билдириш турида ифодаланади. Эстетик дид эстетик ахборотлар оқими, эстетик ва ахлоқий нормалар йиғиндиси орқали шаклланади ва шахснинг буюм, ҳодисаларга эстетик баҳо беришида яққол намоён бўлади. Эстетик дид ўқувчида қанча юқори бўлса, унинг буюмга эстетик баҳо бериш хусусияти ҳам шунчалик юқори бўлади, чунки эстетик дид эстетик баҳо бериш хусусиятига таъсир этади. Эстетик туйғу — бу шахснинг буюм ёки ҳодисага эстетик баҳо бериш муносабатини бошдан кечиришдир. Эстетик туйғу ўқувчининг мазкур буюмнинг шакли, ранги ва мазмунини мушоҳада қилиб лаззатланишида ёки, аксинча, нафратланишида ифодаланади. Эстетик ҳис-туйғу инсон ақл-заковатида кўра хил-

ма-хил бўлади. Эстетик ҳис-туйғу чуқур ва барқарор эстетик қизиқишларни ҳосил қилиши мумкин.

Уқувчида эстетик дид бирлиги уни эстетик фаол бўлишга, ўз фаолиятини намоён қилишга тайёрлайди. Шахс аста-секин теварак-атрофни гўзаллик қонунлари асосида ўзгартиришга, гўзаллик яратишга ҳаракат қилади, чунки инсон гўзалликни нафақат мушоҳада этади, балки уни яратади ҳам. Эстетик жиҳатдан тарбияланган одам ҳаётни гўзал қилишга интилади, эстетик томондан фаол бўлади. Шахснинг эстетик фаоллиги ҳаётда гўзаллик яратишда эгалланган эстетик кўникмаларида: чиройли, бежирим кийинишида, маданий муомаласида, ўзини тута билишида, оила ва ишда эстетик муҳитни яратишида намоён бўлади.

«Эстетик тарбия» билан бир қаторда «бадий тарбия» тушунчаси ҳам мавжуд. Бадий тарбия деб шахс онгини санъат воситалари ёрдамида ривожлантиришига, шахснинг санъатни маълум турида қатнашиб ижодий фаолият учун зарур бўлган бадий дид ҳамда қобилиятларини шакллантиришига айтилади. Санъатда турли эстетик категориялар шахсга ҳиссий-эстетик таъсир этади ва уни бадий фаолиятнинг ҳар хил турлари билан таништиради.

Умуман олганда эстетик тарбия вазифаларининг тўла-тўқис бажарилиши ўқувчиларда ташаббускорлик, ижодкорлик, олинган кўра билиш, интилувчанлик, орзу қила билишлик каби фазилатларни шакллантиради.

ЭСТЕТИК ТАРБИЯ МАЗМУНИ

Эстетик тарбия ўқувчиларда эстетик билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришни ҳамда, эстетик ҳис-туйғу, қизиқиш, эҳтиёж, баҳо бериш каби хислатларни тарбиялаш масаласини ўз ичига олади. Уқувчиларда гўзаллик ҳақидаги билимлар ҳаёт воқелиги, буюмлар, уларнинг ранг-баранглиги, турларини, ҳамда санъат асарларини эстетик ўзлаштириши жараёнида таркиб топади. Уқувчилар теварак-атроф, ҳаёт, табиат манзаралари ва ҳар хил жанрдаги санъат асарлари: графика, ранг тасвир, ҳайкалтарошлик, амалий санъат, адабиёт, мусиқа асарлари билан танишиб борадилар ва шу баробарида билимларни ўзлаштириб оладилар. Уқувчилар гўзаллик ва хунуклик, кўтаринкилик ва тубанлик, фожиалилик ва кулгилиликиннинг асосий мезонларини англаб етишлари, эстетик малака ва кўникмаларидан ҳаётда фойдалана олишга ўрганишлари лозим.

Уқувчилар асосий эстетик категория — гўзаллик тўғрисидаги билимларини ўзларини ўраб турган теварак атрофдаги турмуш ашёлари: кийим-кечак, ўйинчоқлар, оила аъзоларининг ўзаро маданий самимий муносабатлари, саранжом ҳовли, гулзор, санъат асарлари: мусиқа, ашула, чиройли сурат воситасида эгаллайдилар. Гўзаллик тўғрисидаги билим ва тушунчаларидан ўқувчилар ўз хатти-ҳаракатларини, кишилар фаолиятини ва табиат ҳодисаларини баҳолашда фойдаланадилар.

Педагог ўқувчиларга санъат турлари ҳақидаги билимларни бериш билан бирга уларнинг эстетик ҳиссиётини бир жойга тўплайди ҳамда мазмунли эстетик мулоҳаза юритишга ўргатади. Уқувчилар эстетик тарбия жараёнида эстетик малака ва кўникмаларни ҳам эгаллашлари лозим. Мусиқа фаолиятига доир ижрочилик, қўшиқ айтиш, мусиқа асбобларини чалиш қабиларни эгаллаб олишлари кўзда тутилади. Улар тасвирий фаолиятга доир тасвирий санъат асарларини диққат билан кузата билиш, уларнинг мазмуни ва ифода воситаларини, яъни композиция, колорит қабиларни таҳлил қилишни, жанрларни бир-биридан фарқлаш малакаларини эгаллайдилар.

Мусиқа ва расм дарсларида педагог ўқувчилардан мустақил изланиш, ижод қилишга доир кўникмаларни ривожлантиради. Уқувчиларда ижодийлик малакалари мавжудлигини педагог уларнинг қизиқиши, қобилияти, ижодий ишлашга муносабати, ижодий ҳаракат усуллари ва ижодий ишлари сифатига кўра аниқлаши мумкин бўлади.

ЭСТЕТИК ТАРБИЯ БЕРИШ ВОСИТАЛАРИ

Эстетик тарбия воситалари — ўқувчиларнинг эстетик ривожланишларини таъминлаш мақсадида теварак-атрофдан танлаб олинган турмуш, табиат, санъат эстетикаси ва болаларнинг бадий фаолияти, таълим жараёни ҳисобланади.

Оила гўзалликнинг биринчи мактаби. Оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари, уйнинг жиҳозлари, ўша нарсаларнинг ягона бирлиги, уйғунлиги, тартибли жойлаштирилиши, саранжом-сарихталлик, мактабнинг безатилиши, мактабдаги ёдгорлик ва аълочилар бурчаги қабиларнинг барчаси бевосита болалар эстетикасига таъсир этади. Турмуш эстетикасининг асосини тозаллик ва тартиблилик ташкил қилади. Синф хоналарида тозаллик сақланиши, табиат бурчагини ташкил этилиши, ўқувчилар ижодий ишлари кўрғазмаси, аълочилар тахтаси тизимининг янгиланиб туриши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Табиат — энг муҳим эстетик тарбия воситасидир. Табиат турлича эстетик кечинмаларнинг асоси бўлиб, бу асос табиатдан таъсирланишга, уни кўра билишга, эҳти ёлиш қобилиятига боғлиқдир. Уқувчиларнинг табиат қўйнига экскурсиялари улар диққатини табиат гўзаллигига қаратиш имконини беради. Уқувчилар йилнинг тўрт фаслидан табиат ўзига хос ранг олишини, ўзгаришини билиб оладилар, уларда табиат ҳодисаларига қизиқиш кучаяди ва улар табиатни асраб-авайлаш кераклигини чуқурроқ англаб етадилар. Уқувчилар табиатшунослик дарсларида нафақат табиий билимларни ўзлаштирадилар, балки табиатда гўзалликни яратишни амалда қилиб кўрадилар. Мактаб ҳовлисини кўкаламзорлаштириш, гулзор яратиш, кўчат ўтқизиш ва шу каби тадбирлар болалар дидига кучли таъсир этади ва эстетик кўникма-малакаларини шакллантиради.

Санъат турлари асосий тарбия воситаларидан биридир.

Санъатнинг хилма-хил кўринишлари ва жанрлари ёрдамида ўқувчиларнинг ранг тасвир, қалам тасвир ҳақидаги билимлари, ҳайкалтарошликка доир кўникма ва малакалари, ижодий қобилиятлари шаклланади. Расм дарслари тасвирий, амалий архитектура санъати, ўзбек ва чет эл санъат усталарининг ижодлари, асарлари билан таништиради. Ўқувчиларда расм чизиш маъласини тарбиялайди.

Эстетик тарбия беришда ашула ва мусиқанинг роли ҳам бе-ниҳоя каттадир. Мусиқа ва ашула ўқувчиларнинг мусиқавий қобилиятларини, мусиқий хотира, дидини ўстиради. Ўқувчиларга мусиқадан назарий маълумот берилади, улар ноталар, турли даврлардаги мусиқа асбоблари, мусиқашуносларнинг ижоди, оқимлар, жанрлар билан танишадилар. Болалар биргалликда ашула айтишга, рақсга тушишга ўрганадилар. Ўзбек халқ мумтоз мусиқалари, ашулаларини ижро этишга ҳаракат қиладилар.

ЭСТЕТИК ТАРБИЯ БЕРИШДА БАДИИЙ АДАБИЕТДАН ҲОИДАЛАНИШ

Бадий адабиёт эстетик тарбия беришда катта имкониятларга эга. Бадий адабиёт ўқувчиларга ҳаётни чуқурроқ англашни ўргатади. Ўқувчиларга ўзбек ва чет эл бадий адабиёти ҳақида тўлароқ маълумотлар берилади. Ўқувчилар шеърлар, ҳикоялар, фольклор, мақол ва маталлар, дoston ва эртақлар, повесть ва романлар ҳақида назарий билимларни эгаллайдилар. Шоир ва ёзувчиларнинг ҳаёти, ижодий фаолияти, асарлари билан танишиш, таҳлил қилиш ўқувчиларнинг билим доирасини кенгайтиради, ҳис-туйғуси ва тилини бойлигини такомиллаштиради. Шунингдек, адабиёт дарслари ўқувчиларда эстетик идрок ва эстетик кечинмаларнинг ёрқинлигини, чуқурлигини таъминлайди. Ўқувчилар насрий асарлар, шеърлардан парчалар ёд олдирилади, бунинг натижасида ўқувчиларнинг бадий нутқ маданияти ҳам шаклланади.

XXI БОБ

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯНИНГ МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

Жисмоний тарбиянинг асосий мақсади — ўқувчилар танасидаги барча аъзоларни соғлом ўсишини таъминлаш баробарида уларни ақлий ва жисмоний меҳнатга, шунингдек, Ватан мудофаасига тайёрлашдир. Бу гоё азал-азалдан ота-боболаримиз маънавиятида акс этиб келмоқда. Жумладан халқ ижодида, «Алпомиш», «Гўр-ўғли» каби дostonларда ҳам ўз ифодасини топган. «Алпомиш» дostonида Ҳакимбекнинг (Алпомишнинг) жисмоний машқ қилиши, табиат қўйнида вояга етгани, унинг алплиги оёса қўйидагича тасвирланади: «Алпинбой бобосидан

қолган ўн тўрт ботмон биричдан бўлган парли ёйи бор эди. Ана шунда етти яшар бола Ҳакимбек шул ўн тўрт ботмон ёйни қўлига ушлаб кўтариб тортиди, тортиб қўйиб юборди. Ёйнинг ўқи яшиндай бўлиб кетди. Асқар тоғининг катта чўққиларини юлиб кетди, овозаси оламга ёйилди. Шунда барча халойиқлар йиғилиб келиб айтди: «Дунёда бир кам тўқсон алп ўтди, алпларнинг бошлиғи Рустам дoston, охири бу Алпомиш алп бўлсин». Шарқ Аристотели номини олган Абу Али Ибн Сино ҳам инсон фазилатларидан қўйидагиларни санаб кўрсатган, чунончи: жасурлик — бирор ишни бажаришда кишининг жасурлиги, чидамлилиги, инсон бошига тушган ёмонликни тўхтатиб турувчи қувват. Ақллилик — бирор ишини бажаришда шошма-шошарлик қилишдан сақловчи қувват. Зийраклик — сезги берган нарсаларнинг ҳақиқий маъносини тезлик билан тушунишга ёрдам берувчи қувват... Дарҳақиқат жасурликда ҳикмат кўпдир.

Шеърят мулкининг султони Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳоднинг жисмоний қобилиятларини мақтайди. Дostonда ёзилишича, Фарҳод ақлий тарбия билангина чекланиб қолмасдан жисмоний ва ҳарбий машқлар билан ҳам шуғулланиб чиниқа бошлади. Сувда сузиш, чавандозлик, қиличбозлик ва бошқалар унинг кундалик машғулоти бўлиб қолади. Унда 10 ёшида 20 яшар йигитнинг куч-қуввати бўлади. У ўзининг ақлий ва жисмоний куч-қуввати, маҳорати билан кишиларни ҳайратда қолдиради.

Абдулла Авлонийнинг фикрича, соғлом фикр, яхши ахлоқ ва илм-маърифатга эга бўлмоқ учун баданни тарбия қилиш зарур. «Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқимоқ, ўқитмоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз вужуд лозимдур. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларида, ишларида камчиликка йўл қўюрлар... Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордир. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнгила териси кабудур. Агар жисм тозаллик ила зийнатланмаса, ёмон ҳулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини ювиб овора бўлмақ кабудурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадир. Фикр тарбияси учун меҳнат ва соғлом бир вужуд керакдур»¹.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, инсоннинг ақлий, ахлоқий ва жисмоний камолоти кишилик тарихи тараққиётининг барча жабҳаларида улуғланган, қадрланган.

Жисмоний тарбия кишиларга катта таъсир кўрсатиб, саломатлигини мустаҳкамлайди, ишлаш қобилиятини оширади, узоқ умр кўришига ёрдам беради. Спорт — ҳар қандай ёшда ҳам қадди-қоматни тарбия қилиш, куч-қувватни сақлаб туришнинг ажойиб воситасидир. Спорт дам олиш билан меҳнатни алмаштириб туриш манбаи бўлиб ҳам хизмат қилади. Шу сабабли ҳам кишилик жамиятининг энг ибтидоий ҳолатидан ҳозирги ку-

¹ Авлоний А. Гулистон ёки ахлоқ. Тошкент, «Ўқитувчи» 1967 йил, 27-бет.

нимизга қадар жисмоний тарбия авлодлар камолотини таъминловчи восита деб ҳисобланган. Демак, ўсиб келаётган ёш авлоднинг жисмоний баркамоллигини таъминлаш фақат ота-она мактабининг ишигина бўлиб қолмасдан, балки давлат аҳамиятига молик иш ҳамдир.

Жисмоний тарбияга бўлган эътибор, ғамхўрликнинг кун сайин ошиб бориши фикримизнинг ёрқин далилидир. Маълумки, жисмоний тарбия ёшларни тарбиялашнинг биологик омилларига, шароитларидан келиб чиқувчи биологик табиатига асосланади. Жисмоний тарбия мазмуни жисмоний камолот, жисмоний ҳолат диагностикаси, жисмоний тарбия маданияти, спорт ишлари, жисмоний маълумот тушунчаларида ўз ифодасини топади. Жисмоний камолот ёш авлод ички аъзоларининг ўзгариши, ўсишидир. Биринчи навбатда юрак ва ўпка, шунингдек нерв ва ҳаракат тизими, тана шаклининг ўзгариши, тери-мускул тизими оғирлиги, тананинг мукамал ривожланишидир. Педагогик тушунчада жисмоний камолот деганда инсондаги жисмоний маълумотнинг ўсиши борасидаги ўзгаришлар, яъни оддийдан мураккабга, пастдан юқорига, номукаммалликдан мукаммалликка томон бўлган ўзгаришлар тушунилади.

Ўқувчиларнинг жисмоний камолотлари учун шароит яратиш ва педагогик бошқариш жисмоний тарбиянинг вазифасидир. Жисмоний тарбия тизимида жараёний камолот диагностикаси муҳим ўрин тутади. Жисмоний камолот жисмоний тарбия савияси, фан тили билан айтилганда, жисмоний тарбия самарадорлиги кўрсаткичидир.

Махсус усул ва жисмоний техника асосида ўқувчиларнинг соғлиқларини, ҳар бир индивидуал шахс камолоти савиясини тадқиқ этиш: белгиланган норма ва ундан узоқлашиш кўрсаткичларини олдиндан белгилаш негизида жисмоний тарбия учун доимий кўрсаткич аниқланади. Жисмонан етуклик деганда баданнинг ташқи кўринишидаги гармония, гўзаллик шакли, жисмоний сифатларнинг юқори даражадаги камолоти тушунилади. Агар диагностика ўқувчиларнинг ёки бирон-бир ўқувчининг жисмоний ва тиббий кўрсаткичлари пасайиб кетаётганлигини кўрсатса, демак, зудлик билан жисмоний тарбиядаги мавжуд тизимни ўзгартириш лозим. Шунинг учун ҳам мактабларда, билим юртларида индивидуал ёки гуруҳли дифференциал тартибдаги жисмоний тарбияни ташкил этишни йўлга қўйиш керак.

Жисмоний маданият жисмоний тарбиянинг таркибий қисмидир. Шу билан биргаликда, жисмоний маданият инсон ва жамият умумий маданиятининг ҳам ажралмас қисми. Жисмоний маданият мазмунига қуйидагилар киради:

1. Инсон аъзоларининг тузилиши ва уларнинг функционал камолоти. Ички аъзолар, нерв ва ҳаракат, суяк-мускул тизими, баданнинг уйғунлиги ва уларнинг функционал фаолиятини бошқариш.

2. Ўқувчиларнинг соғлигини мустаҳкамлаш.

3. Гигиена қоидаларига қўниқиш.

4. Ўқувчиларнинг ҳар томонлама моҳирлигини ўстириш.

5. Бўлажак ишчи—меҳнаткашларнинг жисмоний ва физиологик сифатларини касб аҳамияти жиҳатидан шакллантириш, иш қобилиятларини ошириш.

6. Ўқувчиларнинг жинсий ва ёш хусусиятлари учун шароит яратиш.

7. Ўқувчиларнинг прода, чидамлилиқ, қатъиян интизом, дўстлик ҳиссини камол топтириш.

8. Шахсий жисмоний қобилиятларини тарбиялаш.

Кўриниб турибдики, жисмоний тарбия мазмуни бениҳоя кенгдир. Бу восита ёшларимизнинг турмуш тарзини, жисмоний маданият ва спорт асосида мазмунли шаклланишини таъминлайди. Илғор педагогик тажрибаларнинг кўрсатишича, жисмоний тарбия ўқувчи ва ўқувчилар жамоаларининг турмуш тарзи ва дастурига айлангандир. Айниқса жисмоний тарбия дарслари, спорт ва жисмоний тарбия тарғиботи, ишлаб чиқариш таълими технологияси ва ишлаб чиқариш амалиёти борасидаги ютуқларни рағбатлантиришда, ўқувчиларнинг узоқ вақтгача иш қобилиятларини сақлаб туришда, ёшларимизнинг жисмоний ва физиологик сифатларини касб мазмунига боғлаш борасидаги жараёнларда беқиёс аҳамиятга эгадир.

Жисмоний маданият — спорт ишлари ёки оддий спорт шўъбалари, клублари, гуруҳлар ёки оммавий мусобақалар ва ҳоказоларда намоён бўлади. Жисмоний тарбия бўйича ўқувчилар билан яқка тарзда ишлаш натижасида аъзолари бўшашиб қолган, жисмоний камчилиги бор, дарсдан озод қилинган болаларнинг соғлиқларини тиклаш ишлари олиб борилади. Бундан ташқари, жисмоний қобилиятли болаларнинг қизиқиш ва интилишларини ҳисобга олиб ҳам индивидуал машғулотлар йўлга қўйилади. Айрим қобилиятли болалар, мактаб ва бошқа ўқув юртларида ўқиш билан бирга оммавий спорт ишларида иштирок этиб, юксак натижаларни қўлга киритишлари, ҳатто, ўрта махсус ёки олий маълумот ҳам олишлари мумкин.

Жисмоний тарбия мазмунида «жисмоний меҳнат», «жисмоний таъсир», «жисмоний жазо» ва бошқа иборалар ҳам учраб туради. Жисмоний меҳнат ақлий меҳнатдан фарқли ўлароқ, инсоннинг жисмоний кучи, мушак қисмларининг ҳаракатлари ва бошқалар билан боғлангандир. Жисмоний меҳнат тўғри ёки нотўғри ташкил этилишига қараб ёшларга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишини унутмаслик лозим. Ҳар қандай шароитда ҳам жисмоний меҳнат турларини жисмоний тарбия мазмунига киритилиши мақсадга мувофиқдир. Жисмоний таъсир — бу инсон баданига ё бирон-бир буюм билан, ёки инсонлар томонидан (қўл, оёқ, бадан орқали) таъсир кўрсатишдир. Яқин вақтларгача бу ҳақда жуда оз фикр билдирилган ва уни нопедагогик таъсир деб келинган эди. Унинг қайта туғилиши Ш. А. Амонашвили номи билан боғлангандир. Амонашвили ўзининг педаго-

гик тажрибасида ўқувчиларни ақлий фаолиятларини рағбатлантириш мақсадида жисмоний таъсир кўрсатишдан тез-тез фойдаланди. Масалан, болаларнинг бошини силаш, қўлини болалар елкасига оҳиста қўйиш орқали уларни руҳлантириш, партадаги болалар ёнига ўтириб ҳамкорлик билдириш орқали таъсир кўрсатиш воситасида тарбиялаш самарадорлигига эришади. Бунда ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги тўсиқ бартараф этилади ва осойишталик, бир-бирига ишонч руҳи қарор топади.

Жисмоний жазо — ўқувчидаги хулқий камчилик ёки бирон-бир ноахлоқий хатти-ҳаракатларни бартараф этиш мақсадида қўлланилади. Жисмоний жазога очлик эълон қилиш ҳам кирди. Бизнинг мактабларимизда жисмоний жазо бекор қилинган.

XXII БОБ

СИНФДАН ВА МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ТАРБИЯВИЙ ИШЛАР

Мактаб ва мактабдан ташқари муассасаларнинг ташкилий шакллари, мазмуни ва мақсадини белгилаш бугунги кунимизнинг барча қирраларини ҳисобга олишни талаб этмоқда. Синф ва мактабдан ташқари мазкур тарбиявий ишлар шахс камолоти босқичларини белгилаб олишга қаратилганлиги билан тавсифланади. Мазкур муаммони ижобий ҳал этиш учун синфдан ва мактабдан ташқари, тарбиявий ишлар тизимида қуйидагилар бўлиши лозим:

— улғаяётган инсон шахсини тарбияда олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ёш йигитнинг бетакорор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, ижтимоий ҳуқуқини эътиборда тутиш зарур;

— миллийликнинг ўзига хос анъана воситаларига таяниш;

— педагоглар ва ўқувчилар ўртасида ўзаро ҳурмат муносабатларини шакллантириш.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишлар ўқувчиларнинг дарсдан бўш вақтларидаги ўқув-тарбия жараёнини тўлдиради ва кенгайтиради, ўқувчиларни мустақил билим олишлари, ижодий қобилиятларини, ташаббускорлигини оширишга имконият яратади. Синфдан ташқари ташкил этиладиган тадбирларда, жумладан, турли кўринишлардаги тўгаракларда фан ўқитувчилари ўз фанига қизиққан ўқувчилар билан машғулот ўтказиб, ўқувчиларнинг қизиқишларини ўстиради. Синфдан ташқари ишларни тўла қамраб олган тўгараклар бир неча хилда бўлиши мумкин:

- а) фан тўгараклари;
- б) моҳир қўллар тўгараклари;
- в) дурадгорлик тўгараги;
- г) спорт тўгараги;
- д) бадий ҳаваскорлик тўгараги ва ҳоказо.

Ўрта умумтаълим мактабларида бу ишларни синф раҳбари ва тарбиявий ишлар ташкилотчиси уюштиради. Синф раҳбари

синфдан ташқари ишларни уюштиришда тўгарак раҳбарларига яқиндан ёрдам беради. Қизиқишлари, интилишлари бир хил бўлган ўз ўқувчиларини бирор тўгаракка аъзо бўлишга чорлайди. Уларни қайси тўгаракда машғул бўлишлари ҳисобга олинади.

Мактабдан ташқари тарбиявий ишлар болаларни ижодкорликка даъват этувчи тарбиявий маскандир. Педагогик тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги шароитда мактабдан ташқари тарбиявий ишларни олиб боровчи болалар уйлари, болалар ва ёшлар саройлари, ёш техниклар саройлари, ёш техниклар уйлари, ёш табиатшунослар уйлари, мактаб тарбиясининг узвий давомчиси бўлиб қолиши керак. Ўзбекистон Республикасининг «Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар Концепцияси» бу ишларни режалаштириш, амалга оширишда асос бўлади.

Маълумки, ўқувчиларни ғоявий-сиёсий, ахлоқий, меҳнат, нафосат ва жисмоний жиҳатдан тўлиқ шаклланган кишилар қилиб тарбиялаш дарс жараёнидан бошланади. Бироқ, ўқувчиларнинг кундалик ўсиб бораётган эҳтиёжлари, талаблари ва барча қизиқишларини фақат дарс жараёни билангина чеклаб бўлмайди. Бундай кўп қиррали қизиқишларни синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар билан узвий боғланиш асосидагина қондириш мумкин. Шу сабабли кейинги даврда ўқувчиларнинг дарсдан ташқари вақтларини кўнгилли уюштиришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Синфдан ва мактабдан ташқари ташкил қилинган ишлар ўқувчилар ҳаётидаги тарбиявий фаолиятни тўлдиради. Уларнинг дунёқарашини тўғри шаклланишига, ахлоқий камол топишига кўмаклашади. Назарий билимларни амалиёт, ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғланишига замин яратади. Синфдан ва мактабдан ташқари ишларга раҳбарлик қилувчи ташкилотчининг вазифалари ҳам кўп қирралидир. Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар ташкилотчисининг вазифаларига қуйидагилар кирди:

— дарсдан ташқари тарбиявий ишларни режалаштириш ва амалга оширишни назорат қилиш;

— ўқувчиларнинг синфдан ва мактабдан ташқари кўп қиррали ишларини педагогик жамоа, ўқувчилар ташкилотлари, синф фаоллари ёрдамида йўлга қўйиш;

— синфдан ва мактабдан ташқари ишлар йўналишига бевоҳита раҳбарлик қилган ҳолда, ўқитувчилар, синф раҳбарлари, ота-оналар, ўқувчилар ташкилотлари, синф фаолларига услубий ёрдам кўрсатиш;

— умуммактаб ва мактаблараро ўтказиладиган энг муҳим тарбиявий тадбирларда қатнашиш;

— ўқувчиларнинг бўш вақтларини ташкил қилишда тарбия ва маданият муассасалари ҳамда жамоатчилик кучидан кенг фойдаланиш.

Бу борада ташкилотчилар фаоллигини учта асосий томонини кўриш мумкин: ташкилотчилик, усулий ва маъмурий.

Булар кўпинча ўзаро узвий боғланган ҳолда намоён бўлади. Ташкилотчининг ташкилотчилик фаолиятига қуйидаги бир қатор ишларни киритиш мумкин:

— тарбиявий ишлар соҳасида эришган ютуқ ва камчиликларни таҳлил қилиш;

— тарбиявий ишларнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш;

— тарбиявий, оммавий-сиёсий ишларни режалаштириш ва уларнинг мазмуни, шакл ва усулларини аниқлаш;

— синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларни гуруҳлаштириш, бошқарувчи шахсларни аниқлаш.

Мактабда тарбиявий ишларни аниқ режалаштирмасдан унинг мазмуни, шакл ва усулларини аниқламасдан, маълум бир тизимга солмасдан туриб кўзда тутилган мақсадга эришиш қийин.

Синфдан ташқари ишларнинг тарбиявий таъсири кўп даражада ўқув жараёнини ташкил этиш савиясига ҳамда ўқувчилар жамоасининг хилма-хил ишларни қандай йўлга қўйишларига боғлиқдир. Синфдан ташқари фаолият мажбурий дастур билан чегараланмайди, балки ёшлари ҳар хил ўқувчиларни ихтиёрий равишда бирлаштиради. Уларнинг ташаббуси асосида ишларни амалга оширади, фанга қизиқтиради, уларни халқнинг маданий ҳаёти муҳитига олиб киради. Синфдан ташқари ишлар шахсдаги ижтимоий фаоллик, ижтимоий онг ҳамда ахлоқий одатларни таркиб топтиришнинг энг муҳим омилдир. Бу фаолият илмий жамоа, клуб, адабий ва мактаб театрларининг ишлари, турли мавзуларда ўтказиладиган китобхонлар конференцияси ва мунозаралар, сиёсий, ахлоқий, илмий-оммабоп ва меҳнат мавзуларидаги маъруза ва суҳбатлар, ижтимоий-фойдали меҳнат, сиёсий ахборот, байрам кечалари ва эрталиклари, тўгарак машғулотларини ўз ичига олади.

Ўқувчиларнинг синфдан ташқари ишлари ўз мазмунига кўра тафаккур фаолияти ва муносабат воситаси ҳисобланади. Чунки синфдан ташқари ишларда олинган ахборот идрок этилади, қайта ишланади ва шу асосда янги билимлар ҳосил қилинади.

Ўқувчилар мактабдан ташқари ишларда қатнашиб, турли кишилар билан муайян муносабатга киришадилар, турли вазиятларга дуч келадилар. Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг мактабдан ташқари фаолиятлари қанчалик хилма-хил бўлса, уларнинг муносабатлари шунчалик бой, муносабат доираси кенг ва маънавий ўсиши самарали бўлади. Мактабдан ташқаридаги тарбиявий ишларда ўқувчилар жамоада ишлашни ўрганадилар, ижтимоий меҳнат қувончини ҳис қиладилар, ишлаб чиқариш меҳнатига қўшиладилар, жамоатчилик фикрига бўйсунмишга, жамоа шарафи учун курашишга одатланадилар. Мактабдан ташқари фаолият унда қатнашувчиларнинг маънавий ва жисмоний ривожланиши ҳамда ёш хусусиятларига кўра белгиланади. Бу

жараёнга улар таълим олаётган мактабнинг шароити ҳам таъсир этади. Гарчанд мамлакатимиздаги барча мактабларнинг вазифалари бир бўлса-да, ўша мактабларнинг ўзига хос хусусиятлари бор ва бу хусусиятлар маданий ва миллий шароитларда яққол кўринади. Тарбиячилар, синф раҳбарларининг синфдан ва мактабдан ташқари олиб борадиган тарбиявий ишларида қуйидаги иш усулларидадан фойдаланишлари мақсадга мувофиқдир:

1. Оғзаки иш усуллари. Турли ахборотлар, мажлислар, эрталабки йиғинлар, маърузалар, китобхонлар конференциялари, мунозаралар, учрашувлар, оғзаки газеталар, радиожурналлар.

2. Амалий иш олиб бориш усуллари. Турли жойларга саёҳатлар, спорт мусобақалари, олимпиада, изтопарлар иш фаолияти, ёш табиатшунослар тўгараклари, шанбаликлар.

3. Кўргазмали иш усуллари. Мактаб музейлари, уруш ва меҳнат қаҳрамонлари хонаси, янги китоблар кўргазмалари.

Тарбиявий иш педагогдан бутун қобилиятини ишга солишни, тинмай изланишни тақозо этади. Чунки келажак авлод тарбияланган, уюшган, аҳил, жонажон Ватанимизнинг ҳақиқий фуқаролари бўлишлари лозим.

XXIII БОБ

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЖАМОАТ ТАШКИЛОТЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОНДА БОЛАЛАР ВА ЎСМИРЛАР УЮШМАСИ

Собиқ Совет Иттифоқидаги пионер ташкилоти ўрнига Ўзбекистон Республикасида Болалар ва Ўсмирлар уюшмаси тузилган. Бу билан ташкилотнинг номигина ўзгариб қолмай, унинг иш мазмуни, иш услуби, рамзий белгилари ва тантаналари ҳам ўзгарган.

Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар уюшмаси ўз Низомига эга. «Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар уюшмаси сиёсий фирқалар фаолиятида қатнашмайди»,— дейилади унинг Низомида. Сиёсатдан холи бўлган болалар ташкилотига айланганлиги жиҳатидан бу ташкилот XX аср бошларида Оврупонинг бир қатор мамлакатларида фаолият кўрсатган болалар ташкилоти — бойскаут ташкилотига қисман ўхшайди. Бойскаут ташкилоти 1907 йилда Англияда, 1910 йилда Русияда тузилиб, болаларни подшога ва давлатга садоқатли, чаққон кишилар қилиб етиштиришни мақсад қилиб олган эди. Бойскаут — инглизча бой — ўғил бола, скаут — разведкачи, изловчи сўзларидан олинган.

Бойскаут ташкилотидаги тарбиявий ишлар болаларнинг қизиқишлари ва майлларига асосланган ҳарбийлаштирилган машқлар орқали амалга оширилар эди. (Чиройли кийим формалари, ғаройиб ҳарбий ўйинлар, чиройли ҳаракатлар билан ўзаро муносабатда бўлиш, шаҳар ташқарисидagi ҳарбийлаштирилган болалар қароргоҳлари ва бошқалар.)

Бойскаутчиларнинг асл мақсадлари ярқираган ташқи шакллари билан ниқобланган бўлиб, мавжуд ижтимоий тузумга садоқатли бўлиш тарғиб қилинар эди. Кейин эса сиёсий фирқаларнинг бевосита таъсирида ва раҳбарлигида ишлайдиган болалар ташкилоти бўлган пионер ташкилотлари вужудга кела бошлади.

1924 йилда Англияда тузилган пионер ташкилоти «Ўрмон халқи» деб аталди. 1945 йилда Францияда Коммунистик партия раҳбарлигида ишлайдиган болалар сиёсий ташкилоти «Жасоратчилар иттифоқи» тузилиб, ўз сафларига бир кўчада ёки бир маҳаллада яшайдиган 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларни бирлаштиради. (Мактабда болалар сиёсий ташкилотларини тузиш таъқиқланган эди.) 1962 йил 1 январда Ҳиндистонда пионер ташкилоти тузилди. Шунингдек, Финляндияда, Норвегияда ва бошқа мамлакатларда ҳам пионер ташкилоти тузилган.

Собиқ Совет Иттифоқи тажрибаси шуни кўрсатдики, болалар ҳар доим ёшлигиданоқ сиёсат билан қизиқар, катталарга мамлакат иқтисодини юксалтиришда, жамиятни ривожлантиришда ёрдамлашишга интилар эканлар. Шу сабабли ҳам Совет Иттифоқида 1919 йилдан болалар коммунистик ташкилотлари вужудга кела бошлаган эди. 1922 йил бошларида «Спартак» номли ёш пионерлар отрядлари тузила бошлади. 1922 йил 19 майда комсомолнинг II Бутунроссия конференцияси пионер ташкилоти тузилганлигини расмий равишда эълон қилди ва шу кун пионер ташкилоти вужудга келган кун сифатида нишонлаб келинди.

Дастлабки даврда пионер ташкилотига Н. К. Крупская (1869—1939) раҳбарлик қилиб турди. Крупская кўпгина нутқ ва мақолаларида пионер ташкилотининг иш мазмуни ва усулларига алоҳида эътибор берди.

Пионер ташкилоти ташкил топган кунидан то сўнгги вақтларгача унга комсомол ташкилоти раҳбарлик қилиб, унинг тарбиявий мақсадларини ва функцияларини белгилаб берди. Комсомолнинг XX съездида (1987) қабул қилинган ВЛКСМ Уставида пионер ташкилотининг тарбиявий ишлар савиясини замон талабларига мувофиқ юксалтириш зарурлиги таъкидланди.

Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар уюшмаси Республика кашшофлар ташкилотининг ҳуқуқий вориси ҳисобланади. Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар уюшмасининг мақсади уюшманинг ҳар бир аъзосига жумҳуриятнинг муносиб фуқароси бўлиб етиштиришга, ўзини мустақил ҳаётга тайёрлашга, ўз ишлари ва ҳаракатлари билан оиласига ва жамиятга фойда келтиришига ёрдам беришдир. Уюшманинг шиори: «Ватан, дўстлик, эзгулик, ва адолат учун!»

Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси аъзолари қуйидаги асосий қондаларга амал қиладилар:

- сўз ва иш бирлиги;
- дўстлик ва ўртоқлик;

- бурч ва виждон;
- ғамхўрлик ва меҳрибонлик;
- катталарга ҳурмат, кичикларга иззат.

Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси фуқаровий тарбия ва Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимига киради. Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси ўз фаолиятини Ўзбекистоннинг барча ҳудудида амалга оширади, ўз Низоми, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ ва болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро конвенция асосида ҳаракат қилади. Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси мактабларда, мактабдан ташқари болалар тарбия муассасаларида, болалар оромгоҳларида тузилади. Миллати, тили, динга муносабати қандайлигидан қатъи назар, уюшманинг бирон-бир ташкилоти фаолиятида қатнашувчи, уюшма Низомини тан олувчи, 10 ёшга тўлган, жумҳуриятда истиқомат қилувчи жумҳурият фуқароси Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси аъзоси бўлиши мумкин.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЕШЛАР ИТТИФОҚИ ВА УНИНГ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Ўзбекистон Ешлар Иттифоқи собиқ Ўзбекистон Ленинчи Коммунистик Ешлар Иттифоқи (ЎзЛКЕИ — ЎзЛКСМ)нинг ҳуқуқий вориси сифатида 1991 йилнинг 5 апрелида Ешлар Иттифоқининг XXV таъсис Қурултойида ташкил топди. Худди шу қурултойда Иттифоқнинг Низоми ва ҳаракат дастури лойиҳаси қабул этилди. Қурултойда Ўзбекистон Ешлар Иттифоқининг шиори қуйидагича баён қилинди:

«Ешларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш учун курашиш!».

Қурултой янги, мазмунга бой ташкилотга асос солди. Ўзбекистон Ешлар Иттифоқи ўз низомида таъкидлагани каби йигит-қизларнинг турли соҳадаги туб қизиқиш ва манфаатларининг чинакам ҳимоячиси, ҳамда ифодаловчисига айланди.

Ўзбекистон Ешлар Иттифоқининг асосий мақсади — Ешларнинг эркин камол топиши, ижодий имкониятларини тўла намоён этишларини таъминлаш, Иттифоқ аъзолари ва унга хайрихоҳларнинг фуқаролик, сиёсий, ижтимоий, маданий, ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилиш ва рўёбга чиқариш учун куч-ғайратларини бирлаштириш ҳамда ушбу йўналишдаги ҳаракатларни қонуний асосда бошқаришдан иборат. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида, шаҳар ва туманларида Ўзбекистон Ешлар Иттифоқининг вилоят, шаҳар, туман қўмиталари тузилган бўлиб, фаолият кўрсатмоқда.

Шу ўтган қисқа вақт ичида Ўзбекистон Ешлар Иттифоқи катта ишлар қилди. Республикамизда «Еш ватандошларнинг биринчи халқаро анжумани» ўтказилди. (1992 йил 3—7 ноябр.

Тошкент шаҳри). «Камолот», «Қизиқчи», Ботир Зокиров хотира-сига бағишланган кўрик-танловлари, Фарғона шаҳрида Республика талабаларининг анжумани ва бошқалар бўлиб ўтди. Шунингдек, Покистон, Хитой, Малайзия, Америка ва бошқа мамлакат ёшлари билан дўстона алоқалар ўрнатилди.

Ёшлар Иттифоқи фидойилари қўйи бўғинларида ҳам хайрли ишларни амалга ошираётир. Аксарият йирик корхоналар ва олий ўқув юртларида ёшларнинг етакчилари фаолияти ибратли бўлмоқда. Талабаларнинг қувончу ташвишлари, ёш мутахассисларни ишга жойлаштириш, умуман навқирон авлодни истиқлолни мустақамлаш ишига сафарбар этиш уларнинг бирламчи вазифасига айланган.

1994 йил 5 апрелда Ўзбекистон Ёшлар Иттифоқининг XXI Қурултойи бўлиб ўтди. Унда Ёшлар Иттифоқининг ўтган қисқа, сермазмун, ўзгаришларга бой бўлган давр ичида қўлга киритилган ютуқлари ва камчиликлари муҳокама қилинди. Ёшлар Иттифоқининг Низомига ўзгартиришлар киритилди, ҳаракат дастурининг янги таҳрири қабул қилинди. XXVI Қурултойда Ёшлар Иттифоқининг шiori ўзгартирилиб, унда нутқ сўзлаган Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Қаримовнинг «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак!»— деган сўзларини ўзига шior қилиб олишга қарор қилинди.

Умумтаълим мактабларида ўқувчилар қўмитаси

XX асрнинг 20—30 йилларида мактабларда ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш уюшмалари янги мактаб ташкил қилиш борасида катта аҳамиятга эга эди. Уша давр ўқувчиларининг ўз-ўзини бошқариш уюшмалари кашшофлар ташкилоти, комсомол ячейкалари билан бир қаторда мактабдаги ўқув-тарбия ишларини уюштиришда, унга раҳбарлик қилишда фаол қатнашиб, нуфузли ўрин эгаллади. Ўз-ўзини бошқариш уюшмалари фаоллари мактаб маъмурияти ишини тафтиш этиш, раҳбар ҳисоботини талаб қилиш, ўқитувчилар, мактабнинг турли ходимлари, ўқувчилар хатти-ҳаракатларини таҳлил қилиб тегишли хулосалар чиқариш, юқори органларга ахборотлар бериб туриш ҳуқуқига ҳам эга эди. Лекин кейинроқ, аниқроғи мактабнинг юқори синфларида синф раҳбари лавозими таъсис этилиши, комсомол ташкилотининг таъсир доираси кенгая борган сари ўқувчилар ўз-ўзини бошқариш уюшмаси бирмунча сусайди. 40—50-йиллардан бошлаб кўпгина мактабларда ўз-ўзини бошқариш уюшмасининг раҳбар органи бўлган ўқувчилар комитетига сайловлар ўтказиш тўхтаб қолди, фақат айрим мактаблардагина ўқувчилар комитетлари (учком) ўз ишини давом эттирди, холос.

Ўқувчи шахсини ҳар томонлама камол топтириш вазифаларининг мураккаблашиб бориши муносабати билан педагоглар ишини янада такомиллаштириш мақсадида мактабларда яна ўқувчилар қўмитаси (учком) ишини жонлантириш мақсадга мувофиқ деб топилди ва 1978 йил 1 сентябрда ВЛКСМ (БЛКЕИ)

Марказий Комитети умум таълим мактабларида ўқувчилар қўмитасини ташкил қилиш тўғрисидаги Низомни ишлаб чиқди. Мазкур Низомга мувофиқ умумтаълим мактабларининг IV—X синф ўқувчилари ўзларининг умумий йиғилишларида ёки конференцияларида очиқ овоз бериш йўли билан ўқувчилар қўмитаси (учком—ученический комитет) сайланиши жорий қилинди.

Ўқувчилар қўмитаси мактаб ўқувчиларининг ўз-ўзини бошқарувининг ижроия органи бўлиб, ўқувчиларни ўз синфи жамоасини идора қилиш ишларида иштирок этишини таъминлайди.

Собиқ ССРИ Маориф вазирлиги ва БЛКЕИ Марказий Комитети 1987 йил 12 июлда «Умумтаълим мактабнинг ўқувчилар қўмитаси ҳақида Низом»ни ишлаб чиқди. Бу Низом аввалгисидан бирмунча такомиллаштирилган бўлиб, унда ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқаришнинг ижроия органи сифатидаги роли, ўқувчи-ёшларнинг бурч ва вазифалари таълим ҳақидаги Қонун Асосларидан, «Ўқувчилар қондаси»дан келиб чиққан ҳолда аниқ белгилаб берилган эди. Шунингдек, бу Низомда ўқувчилар қўмитасининг ташкилий масалалари, унинг иш мазмуни ва вазифалари ҳам баён қилинган эди.

Ўқувчилар қўмитаси ишининг ташкилий кўриниши **мактаб миқёсида** қонуний жамоа органи — умумий мажлис ёки ўқувчилар конференцияси бўлиб, йил давомида камида бир марта ўтказилади. Шу йиғилиш ўқувчилар қўмитасини сайлайди. Унинг таркибида қўмита раиси, ўринбосари, котиби ва комиссия аъзолари бўлади. Қўмита таркибида қўйидаги ҳайъатлар — комиссиялар бўлади: **ўқув комиссияси, меҳнат комиссияси, хўжалик комиссияси, интизом ва тартибот комиссияси, санитария ва саломатлик комиссияси** ва бошқалар.

Синф миқёсида эса, — ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш жамоатчилик органи бўлиб, у синф мажлиси кўринишидадир. Ҳар ойда камида бир марта ўтказилади. Синф мажлисида **синфбоши** сайланади. Ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашни турли йўналишлар бўйича ташкил этишда ўқувчилар қўмитаси, аynиқса қўйи бўғинидаги вакили — синфбоши роли беқийсдир.

Синфбоши ва синф раҳбари ҳамкорлигида ўз-ўзини тарбиялаш ишларини ташкил этишнинг қўйидаги усуллари мавжуддир:

- а) ўз-ўзини ишонтириш, ўз камчиликларини кўра билиш ва уни йўқотиш йўлларини қидириш;
- б) ўз-ўзини танқид;
- в) ўз-ўзига сўз бериш, бу кўп жиҳатдан ўз-ўзини ишонтиришга яқин турса-да, ўз нуқсон ва хатоларини йўқотишни диққат марказида тутиши билан фарқланади;
- г) ўзини фикран бошқа одам ўрнига қўйиб кўра билиш (эмпатия);
- д) ўз-ўзига буйруқ бериш;
- е) ўз-ўзини жазолаш.

Ўтмишдаги ва ҳозирги буюк фан намояндалари, машҳур ихтирочилар, ёзувчилар фаолиятида ўз-ўзини тарбиялашнинг аҳа-

мяти жуда катта эканлигини жонли мисолларда тез-тез так-
рорлаб боришимиз ўқувчиларнинг ҳам ўз-ўзларини тарбиялаш
ишига янада жиддий эътибор беришларига эришиш мумкин.

Мактабда ўқувчилар қўмитасининг обрўли, эътиборли ва
таъсирли бўлиши кўп жиҳатдан мактаб маъмуриятининг тар-
биявий ишларни ташкил этиш услубига, мактабда шаклланган
анъаналарга, ўқитувчилар ўртасидаги муносабатларга, мактаб-
да ҳукм сурадиган руҳий-психологик муҳитга ҳам боғлиқ. Мак-
таб директори, тарбиявий ишлар ташкилотчиси, синф раҳбари-
нинг ҳар бир ўқувчига иккиланмай, дадил топшириқлар бера
олиши, унинг бажарилишини кутиб олиши мактабдаги жамоат
ташкilotлари ишини, жумладан ўқувчилар қўмитаси ишини
юқори босқичга кўтаришга тўла қафолат беради.

Ўқувчилар қўмитаси ишини назорат қилиш, қўмигага тегиш-
ли маслаҳатлар бериш, иш режасини тузишда кўмаклашишлари
мактаб ёшлар иттифоқи қўмитаси зиммасидадир. Умумий раҳ-
барлик эса мактаб директорининг тарбиявий ишлар бўйича
муовини — тарбиявий ишлар ташкилотчиси зиммасига юклатил-
ган.

XXIV БОБ

ЎҚУВЧИЛАРНИ ОИЛАДА ТАРБИЯЛАШ

Ота-оналарнинг ўз ҳаётлари, турмуш тарзлари, бола шахси-
да илмий дунёқараш асослари, маънавий, ахлоқий, нафосат,
меҳнат ва бошқа ижтимоий омилларни шакллантириш мақсади-
да тизимли таъсир кўрсатиш жараёнига оилавий тарбия дейи-
лади. Бунда ижтимоий ва маънавий ҳаёт таъсирида оиланинг
ўзи ҳам жиддий янгилашиб бораётганини эсдан чиқармаслик лозим.

Оилалар республикамиз шаҳар ва қишлоқларининг ягона
ижтимоий-иқтисодий умумийлиги асосида ривожланмоқда. Ай-
ни пайтда оилавий ҳаёт ва оилавий тарбия ўзининг миллий ху-
сусиятларига ҳам эгадир. Бу эса, ўз навбатида, оилавий тарбия
усуллари ва мазмунининг умумий ва хусусий томонлари риво-
жида яққол кўзга ташланади. Масаланинг мураккаблиги шун-
даки, ўқитувчи-тарбиячи, халқ таълими ходимлари, кенг жамоат-
чилик оилавий тараққиётни ҳисобга олган ҳолда оилавий тар-
биянинг назарий ва амалий асосларини педагогик жиҳатдан
тўғри изоҳлаш ва тегишли усулий тавсиялар беришлари лозим.
Иккинчи томондан эса, янги мустақил давлатимизнинг шахс
тараққиётига кўрсатаётган педагогик таъсирини аниқлаш, кел-
гусида кутиладиган натижаларни чамалаб олиш ҳам лозим.

Ўзбекистон шароитида оилавий тарбия мазмуни ташкил эти-
лишига оид педагогик омиллар мавжудки, буларни ҳисобга
олишга мажбурмиз. Республикаимизнинг иқтисодий шароити, иқ-
лими, табиатининг ўзига хос хусусиятлари, пахтачиликнинг, боғ-
дорчиликнинг кенг ривожланиши республикамизнинг аҳолиси,

ҳар бир оиланинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига, оила-
вий шароитларни ўзгаришига, бинобарин, оиладаги болалар
тарбиясига сезиларли таъсир этмоқда. Республикаимиз ўзининг
демографик, этник, миллий шарт-шароитлари жиҳатидан ҳам
ўзига хос хусусиятларга эга. Бу айниқса, аҳолининг зич жой-
лашганлиги ва интенсив кўпайиши, қишлоқ ва шаҳар оилалари-
нинг кўп фарзандлигида кўринади. Ўзбеклар аҳолининг деярли
ярмисини ташкил қилади. Қолган ярмиси турли миллат (рус,
украин, тожик, қирғиз, турк, қозоқ ва бошқалар) вакилларини
ташкил этади. Шу сабабли ҳам ўзаро яқинлашув — турли мил-
латга мансуб оилалар вужудга келаётганлигини ҳисобга олиш
керак.

Республикамизнинг маънавий ҳаёти ва унинг ўзига хос то-
монлари муттасил ривожланмоқда. Шаҳарларнинг кўпайиши,
аҳоли ўсиши, яшаш шароитининг яхшиланиши, маданий ва мод-
дий томондан юксалиш оилаларнинг юксалишига ва болалар-
нинг ҳар томонлама етук кишилар бўлиб камол топишларига
сабаб бўлмоқда. Кўп болалилик аввалгига нисбатан камайиб
бораётганига қарамай, ҳали ҳам бу кўрсаткич ўз кучини йўқот-
ган эмас. Педагогик жиҳатдан олганда эса кўп болали оила-
ларда ота-оналар болалар учун яққол намуна бўлиб хизмат
қилишади. Меҳнаткаш халқимиз «Болали уй бозор, боласиз уй
мозор» деб бежиз айтишмаган. Ўзбекистонда бир суткада 1680
дан ортиқ ўғул ва қизларнинг туғилиши фикримизнинг гуво-
ҳидир.

Халқимиз ўзидан кейин зурриёт қолдирмасликни қоралай-
ди. «Эркак номига эга бўлиш учун уч қоида амалга ошиши лозим.
Бу: уйланиш, фарзандли бўлиш ва уй қура олишдир» де-
ган ақида ҳозир ҳам қимматини йўқотган эмас. Сир эмас, Мар-
казий Осий республикаларида, жумладан Ўзбекистонда ҳам кўп
болаликдан 3—4 тага, кейин 1—2 тага ўтиш факти йил сайин
кўпаймоқда.

Педагогик жиҳатдан яқка болалик тарбияни қийинлаштира-
ди. Оиладаги яқка фарзанд катталарнинг «жонли ўйинчоқлари»,
севги ва ғурурлари, эркатойлари бўлиб вояга етади. Бу қандай
салбий оқибатларга олиб келишини таҳлил қилайлик:

1. Ижтимоий ва руҳий нуқтан назардан боласизлик ёки кам
болалик оила мустаҳкамлигини таъминламайди. Республика-
миздаги оилавий ажралишларнинг аксарияти ё боласи йўқ ёки
кам болали оилаларга тўғри келади.

2. Тиббиёт борасидаги тадқиқотлар ва антрополог олимлар-
нинг кўрсатишича ҳаёт қийинчиликларини бартараф эта олади-
ган болалар деб оиладаги иккинчи ёки учинчи бола белгилан-
ган. Яқка бола билан чегараланиш келажакда деффектли одам-
ларнинг кўпайишига олиб келади. Демак, педагогик, руҳшунос-
лик ва тиббиёт фанлари тавсиясига кўра оилада 3—4 нафар
фарзанд бўлиши маъқул ҳисобланади.

А. С. Макаренко таъкидлаганидек «Қатъий айтиш мумкин-

ки, ёлғиз ўғил ёки қиз тарбиялаш бир нечта болани тарбиялашга қараганда анча қийин иш. Ҳатто, агар моддий жиҳатдан биринчи қийналган тақдирда ҳам ёлғиз бола билан кифояланиб қолиш ярамайди»¹.

Агар оилада ўзаро ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, бир-бирига ишонч ҳолати мавжуд экан, бундай оилада ростгўй, самимий, меҳрибон, ўртоқларига доимо ёрдам беришга тайёр бўлган инсон камол топади. Узида одобли кишига хос фазилатларни муассамлантирган кишиларнинг оилаларида доимо ҳузур-ҳаловат ва самимий ҳурмат қарор топади.

Қузатишлар шуни кўрсатадики, ёшларда катталарнинг хати-ҳаракатлари, ахлоқий фазилатларига танқидий муносабатда бўлиш ҳисси кучли бўлади. Шу жиҳатдан қараганда тинч-тотув яшайдиганларнинг оилаларидаги болалар ҳам шу оилада мавжуд бўлган ахлоқий хислатлар: хушмуомалалик, одоблилиқ, катталарга ҳурмат, кичикларга ғамхўрлик қилиш, оила аъзолари ўртасидаги ўзаро ҳурмат, айниқса аёлларга нисбатан кўрсатиладиган ғамхўрлик каби ижобий фазилатлардан намуна оладилар.

Дарҳақиқат, оила жамият ҳаётини олға сурувчи, янада юксак босқичларга кўтариб равнақ топтирувчи, келажак авлодларни тарбиялаб етиштирувчи, камол топтириш учун масъул бўлган гоят муҳим бошланғич гуруҳдир. Оила эркаклар ва аёлларнинг тўла тенг ҳуқуқлиги, оила учун баб-баравар жавобгарлиги асосида қурилади. Оиладаги даромадларнинг ошиши, бир томондан ота-оналарнинг билим савиялари ва маданий ҳаётларининг яхшиланишига сабаб бўлса, иккинчи томондан, оила аъзоларининг юқори маънавий эҳтиёжларининг ижобий шаклланишига, оилавий муносабатларнинг такомиллашувига, бойишига, катталар ва кичиклар орасидаги мулоқот мазмунига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабли ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш давр талабига айланиб бормоқда.

Жамиятимиздаги ҳар бир тўлақонли шахс болаларнинг тарбиячиси бўлиши, янги инсонни ҳар томонлама камол топтирувчи барча ҳолатларда, шарт-шароитларда иштирок этиши лозим. Атоқли педагоглар тарбияни мақсадга мувофиқ ташкил этиш шарт-шароитларидан бири ота-оналарнинг саводхонлигида, деб ҳисоблаган эдилар. Масалан, Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» номли асарига шундай дейди: «Тарбияни кимлар қилур? Қаерда қилинур?» деган савол келадур. Бу саволга биринчи уй тарбияси, бу она вазифасидир. Иккинчидан мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур деб жавоб берсак, бу киши деюрки «қайси оилаларни айтурсуз билимсиз, боши пахмоқ, қўли тўқмоқ оналарми? Ўзларида йўқ тарбияни қандай олиб берурлар».

¹ А. С. Макаренко. Болалар тарбияси ҳақида лекциялар. Тошкент, 1967 йил. 13-бет.

дер. Отасига нима дерсиз, десак «Қайси ота?— Тўйчи, улоқчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи, илм қадрини билмаган, илм учун бир пулни кўзлари қиймаган, замондан хабарсиз оталарни айтурсизми? Аввал ўзларини ўқитмак, тарбия қилмоқ лозимдур», дер.

1899 йилдаёқ аёлларни тарбиячилик ишига тайёрлаш, уларни тарбиянинг мезони ва усуллари юзасидан ўқитиш зарурати кўтарилган эди. Ҳаётимизнинг кўрсатишича, тарбияга оид билимларни тарғиб қилиш орқалигина оилавий тарбия билан ижтимоий тарбия уйғунлигини таъминлаш мумкин. Бу ишларни амалга оширишда тарбияга оид ойнома, жаридаларда босилган тарбиявий темалардаги мақолалардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Демак, оила ҳаётини тарбиявий жиҳатдан тўғри ташкил қилиш учун ўқитувчилар, кенг жамоатчилик педагогика фани орқали аҳолига кўмаклашиши, ота-оналарга тарбиявий билим бериш тизимини ишлаб чиқишлари лозим. Педагог олимлар тадқиқотларида исботланганидек, оилавий тарбияга доир ишлар қуйидаги шароитларда бажарилса, тарбия самарадорлиги янада ошади:

1. Мактаб ўзининг барча таъсирлари мажмуини оилавий тарбия жараёнига изчил йўналтирса.

2. Ўқитувчилар жамоаси оила билан ўзаро ҳамкорлиги даврида ўзларининг этик-педагогик тарбиявий талабларини тўғри ташкил этса.

3. Халқ таълими бўлими ва муассасалар ташкилотчи ота-оналарни тарбиявий жараёнга уюштирсалар.

4. Ўқитувчилар томонидан оилавий тарбияга раҳбарлик болалар мактабга келмасдан олдин бошланса ва бу иш уларнинг барча ўқув йилларида давом эттирилса.

Ҳозирги кунда жумҳуриятимизнинг шаҳар ва қишлоқларида тарбияга оид билимларни тарғиб қилишда қуйидаги шакллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир: аҳоли учун очилган тарбия маданиятини тарғиб қилувчи халқ университетларидан; халқ таълими томонидан ясли, боғча ва мактабларда ташкил этилган ота-оналар университетларидан; жамоатчилик асосида ишловчи олий ўқув юртлари қошида очилган ота-оналар куллиетида; ота-оналар лекторийси; семинарлар; курслардан; тарбиявий-ҳуқуқий билим мактабларидан; мактаб ёшидаги болаларнинг ота-оналари учун тарбиявий ва жиддий маслаҳатномалардан; педагогика ва болалар тараққиётига доир масалаларни ўрганувчи тўгараклар ва бошқалардан. Бу ва шунга ўхшаш илмий-таълимий ишларни жамиятлар, руҳшунослар, педагоглар жамиятлари, мактаб ота-оналар қўмитаси, оилага ёрдам берувчи кенгашлар, таҳририятлар ва ойнаи жаҳон кўрсатувлари олиб боради. Агар ота-оналарга умумий таълим-тарбия беришда олимларнинг тавсиялари, оилавий тарбияга доир халқ педагогикаси тажрибалари, шаҳар, туман, қишлоқ меҳнат жамоалари, шунингдек, меҳнат ва уруш фахрийларининг маслаҳатла-

ри, учрашувларидаги тавсияларига таянмаса, сўзсиз шу ишнинг самарадорлиги янада ошади. Тарбиявий маданиятнинг самарадорлигини оширишда ота-оналар мажлиси муҳим аҳамият касб этади. Мактаб ўқитувчилари ота-оналар мажлисига пухта тайёргарлик кўришлари лозим. Мажлисдан олдин мактабни, синфларни тартибга солиш керак. Ўқувчиларнинг чорак, ярим йиллик иш натижаларига бағишлаб кўргазма очилса, ўқитувчилар ота-оналар мажлисига бағишлаб болаларнинг бир нечта номерлик бадний ўйин ва томошаларини тайёрласалар нур устига аъло нур бўлади.

Ҳисобот даврида қайси боланинг қандай ўқиётгани, ўзини қандай тутаётганлиги айтиб берилиши, боланинг яхши ёки ёмон ўқиб тургани сабаблари нима эканлиги, ўз болаларини янада яхшироқ ўқишлари учун ота-оналар қандай тадбир кўришлари лозимлиги тушунтирилиши керак. Ўқитувчи болаларнинг ота-оналари билан биринчи марта танишганидаёқ уларга ҳар замонда бир ота-оналар мажлиси ўтказажагини, ҳамма ота-оналарнинг бу мажлисга қатнашишлари зарурлиги тушунтирилади. Ота-оналарнинг мажлисда тўла равишда ҳозир бўлишларини таъминловчи энг асосий шарт — бу мажлисларнинг қизиқарли, мазмунли ўтказилишидир.

Ота-оналар мажлисида ота-оналарни ва ўқитувчиларни қизиқтира оладиган аниқ ва равшан масалалар қўйилиши ғоят муҳимдир. Масалан: болани мактабга юборишда қандай кийинтириш, қайси нарсалар билан таъминлаш керак? Ўқувчининг кундалик иш тартибини қандай ташкил этиш керак? Уйда боланинг соғлигини қандай сақлаш керак? Ўқувчининг кундалик дафтарини қандай назорат қилиш лозим? Болани қандай йўл билан гапга кирадиган қилиш мумкин? Болани бўш вақтини қандай ўтказса бўлади? Меҳнат қаҳрамонлари ҳақида болаларга қандай ва нималарни ҳикоя қилиш мумкин? Энг муҳими ота-оналар ва ўқитувчи, тарбиячиларнинг олиб борадиган тарбиявий ишлари умумий бир мақсадга йўналтирилиши лозим. Айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодни ахлоқан пок, маънавий етук, меҳнатсевар бўлиши учун барча тадбирлардан унумли фойдаланиш даркор.

Маълумки, бола мактабга келгунга қадар ҳам, мактабда ўқиш даврида ҳам, асосан оилада тарбияланади. Оила боланинг дунёқараши, хулқи ва дидига таъсир кўрсатиши табиий ҳолдир. Ота-оналарнинг болаларни тарбиялашдаги энг биринчи вазифалари — болалар соғлигини сақлашдир. Бунинг учун уларни тўғиб овқатлантиришлари лозим. Қозонга тушадиган маҳсулотлардаги витаминлар талаб даражасида бўлиши ва бола белгиланган тарбияга риоя қилган ҳолда овқатланиши шарт. Гигиена талабига риоя қилиниши, бола соғлигининг яхши бўлиши — ўқишдаги муваффақиятларнинг гарови. Айниқса, ота-оналар ўзларининг меҳнат фаолиятлари, хулқ-атворлари орқали намуна бўлишлари лозим. Узаро оилавий жамоада яхши

иборали сўзлашувни ташкил этиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ота-оналар мактаб ўқув вазифаларини яхши бажарилишини таъминлаш учун қуйидагиларга риоя этсалар маъқул бўлади:

— ўқувчиларнинг машғулотлардан кечикишларига ва дарсга кеч қолишларига йўл қўймаслик;

— боланинг машғулоти учун уйда унга қулай жой танлаб бериш, белгиланган соатларда ўқув иши билан банд бўлиш билан кўникмасини шакллантириш, уй вазифаларини шошилмай, аниқ бажариш имконини вужудга келтириш;

— болаларни уй вазифаларига ҳалоллик билан қарашга ўргатиш, болаларни ғайрат ва чидамини ошириш;

— ўқувчиларни виждонли ва ростгўй бўлишига ҳамда билмаган нарсасини яшириш, алдаш, мустақил ишлашдан бўйин товлаш, бошқалардан уй вазифасини кўчириб олиш каби ҳар қандай уринишларига нафрат билан қарашга ўргатиш лозим ва ҳоказо.

Оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлиги ҳозирги кунимизнинг долзарб масаласидир. Чунки, биринчидан, оила тарбиясида оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлигининг ўзи мураккаб жараён бўлиб, бунда муаллимлардан ташқари ишлаб чиқариш жамоалари вакиллари, ёшлар касаба уюшмалари иштирок этадилар. Иккинчидан, ота-оналар ва қариндош-уруғлар турли меҳнат жамоаларининг вакиллари бўлиб, ишлаб чиқариш ва ёру-дўстларининг маънавий ҳаётларида омилларни муҳокама қиладилар, уларнинг ҳаётга, санъатга, оилавий мажбуриятларга бўлган муносабатлари ҳақида гапирадилар. Шу сабабли ҳам мана шундай тоифа оилаларда тарбия топаётган болалар бошқа ота-оналарнинг кўчада, жамоат жойларидаги ҳаёт фаолиятларига қараб ўз ота-оналарига баҳо берадилар. Учинчидан, ўзбек оилаларининг ҳаёти тарзида ижтимоий воқеалар натижасида сифат жиҳатидан ўзгаришлар қилиш учун янги самарали йўл ва усуллар қидирмоқ зарур.

Мактаб билан ота-оналарнинг ҳамкорлигини мустаҳкамлаш мақсадида мактабларда ота-оналар қўмитаси ташкил қилинади. Бу қўмитага мактаб директори раҳбарлик қилади. Бундан ташқари, ҳар бир синфда ота-оналар қўмитаси тузилади. Уларнинг иш мазмуни ота-оналар қўмитаси тўғрисидаги Низомда белгиланган. Ҳамма ота-оналар қўмиталари ҳар бир ўқув йилининг бошида бутун ўқув йили учун тузилади. Синф ота-оналар қўмитаси ота-оналар йиғилишида 3—5 кишидан иборат қилиб сайланади. Синф ота-оналар қўмитасининг раиси мактаб ота-оналар қўмитасига аъзо қилиб ҳисобга олинади. Шу сабабли мактаб ота-оналари умумий йиғилишида синф ота-оналари мажлиси тавсия этган кишилардан сайланади. Мактаб ота-оналар қўмитаси аъзоларининг сони ҳар бир мактабнинг катта-кичиклиги, иш шароитига қараб ота-оналар умумий йиғилиши қарори билан белгиланади, лекин уни тузилишида ҳар бир синф ота-оналар қўмитаси аъзоси бўлиши шарт. Мактаб ота-оналар

қўмитаси аъзолигига мактабни оталиққа олган ташкилотнинг вакиллари ҳам киритилади. Кундалик ишларни бажариш ҳамда ота-оналар қўмитаси ва назорат ишларига раҳбарлик қилиш учун мактаб ота-оналар қўмитаси раиси ва унинг ўринбосари, котиби ва 5—7 аъзодан иборат ҳайъат сайланади.

Қўмита аъзолари умумий мажбурий таълимни амалга оширишда, мактаб ёшдаги болаларни ҳисобга олишда, уларни мактабга тортишда, мактабни тамомлагунга қадар муваффақиятли ўқишини таъминлашда мактабга кўмаклашадилар. Иқтисодий аҳволи оғир бўлган айрим болаларга умумий таълим жамғармаси ёки касаба уюшмаси томонидан ёрдам уюштирилади. Болаларнинг таълим-тарбиясига эътибор бермаётган ота-оналар билан суҳбатлашадилар, зарурият бўлганда уларга ишлаб турган корхона ёки муассаса раҳбарияти орқали таъсир кўрсатадилар.

Қўмита аъзолари узоқдан қатнаб ўқийдиган болаларни транспорт воситалари билан таъминлаш ёки улар учун мактаб қошида интернат очиб уларни иссиқ овқат билан таъминлашга ёрдам берадилар. Ота-оналар қўмитаси мактабда «Ота-оналар» бурчаги ташкил қилиб, у ерга ўқувчиларнинг намунали кундалик иш режа ва тартибини, ота-оналар учун нашр этилган янги адабиётларни, ўқувчилар қондасини, мактаб тарбиявий ишларининг истиқболли режасини осиб қўяди. Булардан ташқари, мактаб ота-оналар билан суҳбатлар, мажлислар ва бошқа кўринишдаги ҳамкорликларни ташкил этади.

Мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлигини йўлга қўйишда синф раҳбарларининг тарбиявий фаолиятлари ниҳоятда муҳимдир. Масалан, синф раҳбарларининг ҳар бир хонадонга кириб бориши, шу оилага ва ота-оналарга ҳурмат сифатида баҳоланади. Тарбиявий чора-тадбирларни белгилашда синф раҳбарининг ўқувчилар кўз олдида ота-оналари билан суҳбатлашишлари уларнинг тарбиясига таъсир кўрсатади. Ҳатто, синф раҳбарининг ўқувчи уйига келишининг ўзи уларнинг қалбларини қувончга тўлдиради. Фақат синф раҳбарлари эмас, балки фан ўқитувчиларининг ҳам ота-оналари билан қилаётган ҳамкорликлари ўқувчилар ҳаётида сезиларли из қолдиради, бу билан уларнинг хурсандчилигини оширади, янада куч-ғайрат сарфлашга илҳомлантиради. Синф раҳбарлари билдирилган хабар, танқидий фикрларни вазминлик билан тинглашлари, имконият доирасида ижобий ҳис этишлари жуда муҳимдир. Бола тарбиясида жамоатчиликнинг таъсири беқиёс эканлигини ҳаёт кўрсатиб турибди. Қадимдан инсонийликка даъват этувчи жамият тарбияси мавжуд бўлганки, уларнинг кўпчилиги ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Масалан, чойхона суҳбатлари, учрашувлар, мавсумий байрамлар, лола сайиллари, «бойчечак» айтиш, қовун сайиллари, «янги меҳмон» туғилишини нишонлаш, қизлар мажлиси, келинларни қайнона ва қайноталар олдидаги «юз очдилари», «келин саломлари»,

«сумалак», эчки ўйини, улоқ ўйини, кураш каби маросимларининг ҳаммаси ҳам халқ педагогикасининг дурдоналари сифатида ёш авлодларни ўзбекиона тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Халқимиз ўзининг анъанавий тарбия усулларида катталарга биринчи бўлиб салом бериш, катталар суҳбатига аралашмаслик, уйга меҳмонлардан сўнг кириш, лекин эшикни биринчи бўлиб очиб, ушлаб туриш каби одоб қоидаларига риоя этиш ҳар доим талаб қилинган. Ҳозирги кунимизга келиб жамоатчиликнинг тарбия борасидаги усуллари, шакллари мазмунан бойиб бормоқда, жумладан, мактаб ўқувчиларини рағбатлантириш мақсадида стипендия бериш ёки турмуш ва тарбияси оғир бўлган оилаларга моддий ва маънавий кўмаклашувчи тадбиркор ташкилотларнинг ёрдами кучаймоқда. Бу борада «Болалар жамғармаси», «Соғлом авлод учун» жамғармасининг фаолияти мақтовга сазовордир.

Демак, мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлиги болалар тарбиясида асосий ҳал қилувчи бўғин бўлиб, бунда ўқитувчи-тарбиячиларнинг ташкилотчиликлари муаммони ижобий ҳал этувчи омил ҳисобланади.

XXV БОБ

МАКТАБНИ БОШҚАРИШ

БОШҚАРИШ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

Бошқарув ҳар қандай жамиятга хос бўлган, ҳаёт ва турмуш заруратидан келиб чиқадиган фаолиятдир. Бозор иқтисоди шароитида бу фаолият моҳияти янада такомиллаша боради. Бундан кўзланган асосий мақсад меҳнат аҳлининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқаришни ва шу аснода барча ижтимоий муносабатларни тараққий эттиришдан иборат.

Бошқарув халқ манфаати кўзланган ҳолда демократик услуб негизида амалга оширилади. Ўз-ўзидан равшанки, бундай бошқарув жараёнида инсон омилига, хусусан, миллат манфаати ва миллий қадриятларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилади. Зотан, жамиятимиз ривожини учун бошқарув ҳал қилувчи кучга эга бўлмоғи лозим.

Бошқарув — тараққиётнинг ҳар қандай босқичида жамиятга хос бўлган ички хусусиятдир. Бу хусусият умумий характерга эга. Зотан, бу хусусият ижтимоий жамоа меҳнатида, турмуш ва меҳнат жараёнида кишиларнинг ўзаро алоқада бўлиши, ўз моддий ва маънавий фаолиятининг маҳсулотини алмаштириш заруриятидан келиб чиқади.

Меҳнат ҳамма даврларда ижтимоий характерда бўлган ва шундай бўлиб қолаверади. Чунки, жамият қонуниятлари шуни тақозо этади. Инсонлар дунёга келиб, онгли ҳаётларини бошлаши биланоқ уюшишга, биргаликда ишлашга эҳтиёж сезганлар. Бироқ, бу турли даврларда турлича кечган. Барча даврларга хос ягона хусусият бошқарув жараёни билан изоҳланади.

Демак, меҳнатнинг ҳар қандай шакли — ижтимоий ёки бир-галикда қилинадиган меҳнат — идора қилувчига маълум даражада муҳтождир. Идора қилувчи ўз жамоаси ишларини бир-бирига мувофиқлаштиради.

Идора қилувчи ишлаб чиқариш организмнинг мустақил аъзолари ҳаракатидан фарқ қилиб, бутун организм ҳаракатидан келиб чиқадиган умумий вазифаларни бажаради. Образли қилиб айтганда якка скрипкачи ўзини-ўзи идора қилади. Лекин оркестр дирижёрга муҳтождир. Демак, тўғри бошқарувнинг муҳим шарты—бошқарувчининг, яъни раҳбарнинг фаолиятидир.

Маълумки, жамият иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳаларни ўз ичига қамраб олади. Шунга мувофиқ тарзда бошқаришнинг ҳам учта асосий йўналиши мавжуддир. Энг асосийси, иқтисодий бошқарувдир. Чунки, иқтисод—моддий ишлаб чиқариш жамият ҳаёти ва тараққиётининг негизини ташкил этади. Республикамиз мустақилликка эришган ҳозирги даврда иқтисодни бошқаришга жиддий эътибор берилаётгани бежиз эмас. Зотан, миллий тикланиш иқтисодни қайта қуришдан бошланади. Иқтисодий жиҳатдан Ўзбекистоннинг ривожланган мамлакатларга етиб олиши иқтисодий бошқарувни тўғри йўлга қўйилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Муҳтасар қилиб айтганда, иқтисодий бошқарув кун тартибидаги энг муҳим масаладир.

Ижтимоий-сиёсий бошқарув кишиларнинг турли жамоалари (ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, элатлар, жамоалар ва ҳоказолар) ўртасидаги муносабатларни ҳам, ана шу жамоалар ичида кишилар ўртасидаги муносабатларни ҳам бошқаришдир. Бошқарувни бу турининг асосий моҳияти — турли гуруҳлар иттифоқини янада мустаҳкамлаш ва тараққий эттиришдан иборат.

Ислохотлар босқичида меҳнат жамоаларининг ижтимоий ривожланишини бошқариш катта аҳамият касб этади. Негаки, барча ишимизнинг муваффақияти, режаларимиз тақдир кўп жиҳатдан жамоа муносабатларининг такомиллашув даражасига, меҳнат жамоаларидаги «ижтимоий микроклим»нинг соғлом бўлишига боғлиқдир. Худди шу жиҳатдан бу турдаги бошқарувдан кўзланган мақсад ижтимоий тафовутларни бартараф этиш, жамиятнинг ижтимоий бир хиллигига эришиш, давлат бошқарувини такомиллаштириб, ижтимоий ўз-ўзини идора қилишга айлантиришдир.

Жамиятни ва айрим аъзолар маънавий ривожланишини бошқарув — бошқаришнинг яна бир асосий туридир. Биз яшаётган жамият тараққий этмоғи учун юксак интеллектуал потенциалга эга бўлиши керак. Ижтимоий тарбияни, илм ва маърифат беришни, аҳолига маиший-маданий хизмат кўрсатишни илмий асосда бошқариш зарурати ана шундан келиб чиқади. Илмий техника инқилоби асрида маънавий ишлаб чиқариш соҳасини бошқариш фоят катта аҳамият касб этади. Бу шаклдаги бошқариш, умумий таълим мактаблари, мактабгача, мактабдан ташқари болалар муассасалари, халқ таълими органлари, ҳунар-техника

билим юртлари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари, педагогик кадрлар малакасини ошириш институтларини бошқаришни, фан, адабиёт, санъат, маданият, соғлиқни сақлаш каби соҳаларни бошқаришни ўз ичига олади. Юқорида зикр қилинган фикр ва мулоҳазалар халқ таълими тизимини бошқариш, чунончи умумий таълим мактабини бошқариш ижтимоий бошқарувнинг ажралмас қисми эканини тақозо этади.

БОШҚАРИШ ОМИЛЛАРИ

Ишлаб чиқаришни бошқариш омиллари деганда — бошқарув меҳнатининг махсус турларини, бошқарилувчи объектларга таъсир кўрсатишнинг у ёки бу йўналишларини тушунмоқ керак. Режалаштириш, ташкил қилиш, созлаш (координация қилиш), назорат қилиш, ҳисоб-китоб қилиш амаллари бошқарув омиллари ҳисобланади.

Режалаштириш — бошқарилувчи объектларни ривожлантириш ва моделлаштиришни, прогноз қилишни ҳам ўз ичига олади. Ташкил қилиш эса ишлаб чиқариш объектининг тузилишини ва бошқарув тузилишини танлаб олиш ҳамда шакллантиришдир. Тизимнинг элементлари ўртасидаги муносабатларни ўзaro ҳаракатини белгилашдир.

Созлаш — тизимнинг турли элементлари ўртасида матлуб нисбатни тутиб туришга, бошқарилувчи объект ишлаётганда режа-топшириқлардан четга чиқиб кетишга йўл қўймасликка қаратилгандир. Бундан ташқари, ҳар бир ходимнинг фаолиятини созлаб боришни ҳам англатади.

Назорат қилиш — ишлаб чиқаришнинг амалдаги жараёнини ва тараққиётини режага қанчалик мувофиқлигини кузатиб ва текшириб туришдан, шунингдек, ҳар бир ходим фаолиятини текширишдан иборатдир. Ниҳоят, ҳисоб-китоб қилиш эса режани ёки уни амалга оширишдаги муайян босқичларнинг қандай бажарилаётганлигига якун ясашдир. Ҳисобга олиш ахборотларни якунлашга, уни тизимга солишга имкон беради. Шунингдек, у мазкур тизимнинг кейинги даврга мўлжалланган иш дастурини ишлаб чиқиш учун ахборот базасидан тўлиқ фойдаланишга имкон беради.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, юқорида санаб ўтилган бошқариш омилларини халқ хўжалигининг хоҳлаган соҳасига, жумладан, мактаб—маориф соҳасига ҳам тўлиқ маънода тадбиқ қилиш мумкин. Лекин, мазкур омилларнинг аниқ мазмуни турли бошқарувчи тизимларда бошқарув объектининг мазмунига боғлиқ бўлади. Модомики, шундай экан, мактаб-маориф соҳасидаги ҳар бир раҳбар ходим ўзининг бошқарувчилик фаолиятини мазкур бошқарув омиллари асосида ташкил қилса, сўзсиз яхши натижаларга эришиш мумкин. Бунинг учун бошқарув омиллари ва уларнинг моҳиятига тўлиқ тушуниб олмоқ лозим.

Мактабда бошқарув меҳнати билан шуғулланувчи кишилар

(мактаб директори, директорнинг ўқув-тарбия ва хўжалик ишлари бўйича ўринбосарлари, тарбиявий ишлар ташкилотчиси, усулий бирлашма раҳбарлари, касаба уюшмаси ташкилотининг раиси) бошқарувчилик жамоасини ташкил этади.

Мактабда бошқариш тизими асосан иккига бўлинади:

Мактаб раҳбарлари ва ўқитувчилар, тарбиячилар, ёшлар ташкилотчиси, синф раҳбарлари, услуб бирлашмаларининг аъзолари, техник ходимлар.

Бошқариш соҳасидаги ижрочи ходимларни ҳам иккита асосий гуруҳга: а) мутахассисларга (ўқитувчи ва тарбиячиларга); б) техник ходимларга (лаборант, фаррош, электр-монтаж, мактаб қоровули кабиларга) бўлиш мумкин. Мактабга ўқитувчи, тарбиячи ва техник ходимларни тўғри танлаш ва уларни жой-жойинга қўйиш мактаб ички бошқарувидаги муҳим масалалардан биридир. Мактаб ходимларини танлаш бобида қуйидаги қоидага риоя қилиш бу борада муҳим аҳамият касб этади. Мактаб ходимларини танлашда уларнинг сиёсий билимини, ҳалоллигини, ишни билишини ҳисобга олиш зарур.

Бу ўринда ишнинг кўзини билиш, ишчанлик, уюшқоқликни таъминлаш бошқарув аппарати ишидаги асосий вазифа эканини англаш лозим.

Умумтаълим мактабларида бошқарувчиларнинг бошқариш маданиятини ошириш ва уни демократлаштириш ҳозирги бозор иқтисоди даврининг муҳим талабларидан биридир. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, ҳозирги ислохотлар давридаги хўжаликни бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш конституциявий қоидалар, миллий ақидалар асосида олиб борилади. Мактабни бошқариш шакллари ва усуллари жумҳуриятимиз иқтисодий тараққиётининг ҳар бир босқичида жамият ҳал қилиши лозим бўлган вазифаларга мувофиқ ўзгариб, такомиллашиб бориши мумкин. Аммо, жумҳуриятимиз иқтисодий тараққиётининг барча босқичларида ҳам, айниқса ҳозирги ислохотлар даврида ҳам халқ таълими соҳасини бошқаришнинг қоидалари ва мазмуни ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Демак, мактаб ички бошқарувини тўғри ташкил қилиш — ҳозирги даврнинг муҳим талабларидан биридир. Биз ана шу бошқариш қоидаларига алоҳида тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Демократиялаш қоидаси. Халқ таълими тизими ва мактабни бошқаришнинг энг муҳим қоидаси — демократиялашдир. Бу ақида ҳозирги мустақиллик даврида жамиятни янада демократлаштириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, хўжаликни бошқариш тизимининг энг асосий шarti бўлган демократик қонуннинг ҳолат мақбул шакллари билан таълим бугунги муҳим ва долзарб муаммолардан биридир.

Демократик ақида вазифаларни ҳал этишдаги шунчаки андозачиликка ҳам, шунингдек кўпчиликнинг хоҳиш-иродасини менсимасликка ҳам, маҳаллий органларни меҳнат жамоалари-

нинг манфаатларига қарама-қарши қўйишга ҳам тоқат қила олмайди. Унинг амалга оширилиши ташаббус ва изланишнинг жамият қонунлари ва нормаларига беками-қўст риоя этишга асосланган мустақам интизомлилик, намунали уюшқоқлик билан узвий бирлигини тақозо этади.

Мактабларни бошқаришда, айниқса, демократик ақида, қонун-қоидалар ниҳоятда муҳим. Бу ўринда фикр олишув, маслаҳат таълим-тарбия жараёнида зарурий омил эканини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бошқаришнинг илмийлиги ҳозирги бозор иқтисоди шароитида ижтимоий тараққиёт қонунларини тобора тўлароқ билиб бориш билан белгиланади. Хўжаликни илмий асосда бошқариш қондасини амалга оширишнинг учта асосий шarti мавжуддир: а) ишлаб чиқаришни бошқаришнинг илмий негизларини бутун чоралар билан ривожлантиришни, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг турли муаммоларини ишлаб чиқарувчи илмий-тадқиқот муассасалари тармоғини, жумладан, маорифнинг илмий тадқиқот тармоғини барпо этиш; б) бошқарувчи ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш тизимини ташкил қилиш ҳамда уни янада такомиллаштириб бориш; в) ишлаб чиқаришни бошқаришнинг, жумладан, мактаб-маорифни бошқаришнинг энг яхши (илғор) тажрибасини ўрганиш, умумлаштириш ва оммалаштириш. Ҳар бир раҳбар ходим ўзи бошқараётган хўжаликда ёки ўқув юртида ана шу учта шартга тўлиқ риоя қилиши керак.

Мактабда педагогик меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш муаммоси қўпинча дарсда вақтдан унумли фойдаланишдан, синфдан ташқари тадбирлардан ва ўқитувчи-тарбиячиларнинг ижтимоий топшириқларни тартибга солишидан иборат деб қаралади. Педагогик меҳнатни илмий асосда ташкил этиш мазмуни анча кенг тушунча бўлиб, унга, аввало, ходимларнинг малакаси, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларни тўғри танлаш ва жой-жойинга қўйиш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишда қўлланилаётган усуллар тизимини узлуксиз такомиллаштириш ва таълим-тарбия жараёнига техника воситаларини жорий этиш масалалари киради. Унда педагогик иш режимини, мактабнинг кунлар, ҳафталар, ойлар ва чораклар бўйича иш тартибини такомиллаштириш, педагоглар кенгаши мажлисларини, илмий-услубий ва педагогик характердаги конференциялар, йиғилишлар, кенгашлар каби тадбирларни ўтказиш ва бу ишни моҳирона режалаштириш ҳамда бошқаришни такомиллаштириш назарда тутилади.

Бошқаришнинг жамоатчилик қоидаси ва масъулият — тўғри бошқариш ва раҳбарлик қилишнинг олий босқичидир. Бу қоида бошқариш тизимида салмоқли ўринни эгаллаши билан бирга омманинг ижодий фаолиятини ривожлантиришга ёрдам беради. Бошқача айтганда, жамоа ва унинг маслаҳати тўғри раҳбарликнинг гаровидир. Жамоа йўли билан хўжаликни бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш, энг муҳим қарорларни биргаликда,

маслаҳатлашиб ишлаб чиқиш тўғри бошқарувни ташкил қилишнинг муҳим шартидир. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, умумий таълим мактабларида барча бошқариш масалалари ўз-ара муҳокама қилиш асосида ҳал этилади. Мактабдаги ҳар бир шахснинг муайян ўрни бўлиши лозим, шунингдек у аниқ ва қатъий белгиланган режа ҳамда топшириқ орқали амалий ишларни бажаради. Буларнинг барчаси, албатта, таълим-тарбияни тўғри йўлга қўйиш ва мустақиллик мафкураси манфаатларидан келиб чиқиши зарур.

Бошқаришда ижронинг текшириш қондаси. Бу бошқаришнинг муҳим шартларидан биридир. Бошқариш тизимида ташкилотчилик жуда катта аҳамият касб этади. Ташкилотчилик ижро билан диалектик бирликни ташкил қилади. Зотан, ижронинг текширишдан кўзда тутилган асосий мақсад (текширишнинг асосий вазифаси) белгиланган иш режаси ва тадбирларни амалга оширишни барбод этиш эҳтимолининг олдини олишдан, камчиликларни аниқлаш ва бартараф этишдан, қабул қилинган қарорларнинг бажарилишини таъминлашдан, ишнинг амалий ташкил қилишдан иборатдир. Ижронинг текшириш юқори ташкилотлар томонидан берилган директив топшириқ ва ҳужжатларнинг қатъий ва сўзсиз бажарилишини таъминлайди. Бу эса ўз навбатида, у ёки бу қарорга зарур тузатишлар киритиш, бундан буёнги вазифаларни аниқлаш, мақсадга эришишнинг шакл, метод ва янги усуллари белгилаш имконини беради.

Қарор билан ижронинг бирлиги тўғри раҳбарлик услубининг негизини ташкил этади. Ишнинг кўзини билиб ташкил этилган назорат қарор ва ижро ўртасидаги ишчан бирликни таъминлайди. Ишнинг бу хилда ташкил этилиши ўқитувчи ва тарбиячиларда ўзига ҳамда бошқаларга нисбатан юксак талабчанлик фазилатларини тарбиялайди, ишга нисбатан масъулият ҳиссини кучайтиради, интизомни мустаҳкамлайди ва шу кабилар.

Бошқаришнинг режалик қондаси, бошқариш тизимидаги ақидаларнинг энг муҳими ҳисобланади. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, мактаб бошқарувида муайян тизим бўлиши керак. Бунинг маъноси аввало шундан иборатки, бу иш тасодифий бир-бирига алоқаси бўлмаган тадбирлар йиғиндисидан иборат бўлмай, балки аниқ шарт-шароитни, муайян вазият хусусиятларини ҳамда бутун педагоглар жамоаси олдида, шунингдек, унинг айрим гуруҳлари олдида турган вазифаларнинг ўзига хос томонларини қатъий суратда тартибга солинган, бир-бири билан узвий боғланган ва чуқур ўйлаб кўрилган тадбирлар йиғиндисидан иборат бўлиши керак.

Халқ таълими ва мактабга раҳбарлик қилиш ва уни бошқаришнинг мазкур тамойили, умумий таълим мактабларида таълим-тарбия ишларини слоҳ қилишни уни янада такомиллаштиришда, ўрта умумий таълимни муваффақиятли амалга оширишда, ўрта ва олий мактабнинг ишини тўғри ташкил қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Бошқаришнинг режалаш тамойили халқ таълимига, жумла-

дан, мактабга раҳбарлик қилиш ва уни бошқариш соҳасидаги режаларни ҳукуматимизнинг халқ таълими соҳасидаги сиёсатини амалга оширишни ҳисобга олган ҳолда тузилиши лозим. Режалаштиришда ишнинг моҳиятини билиш, мақсадни маҳорат билан ҳал этишнинг асосий бўлиши лозим. Шунингдек, халқ таълими органларининг, жумладан, мактабнинг режасини аниқ тадбирлар мавзуси асосида мақсадга қаратилганлик, аниқ, мунтазам ва изчил иш олиб бориш каби хусусиятларга эга бўлиши, унда у ёки бу тадбирни бажариш учун жавобгар шахслар аниқ кўрсатилган бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Бошқарувнинг самарадорлик ва тежамкорлик қондаси, жамоа олдида қўйилган мақсадга мумкин қадар қисқа муддат ичида жуда кам маблағ ва ишчи кучи сарфлаб катта ютуқларга эришиш вазифасини қўяди.

Вақтни тежаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш бобидаги мазкур тамойил тўлиқ маънода мактабнинг ички бошқарув тизимида бевосита алоқадор. Мактаб раҳбарлари ўзларининг иш бошқарувида ўқитувчи, тарбиячи ва ўқувчиларнинг вақтини тежаш масаласига алоҳида эътибор билан қарашлари лозим.

Шунинг учун ҳам мактаб ички бошқарувини ташкил қилиш ва уни амалга оширишда мазкур масалага эътиборни кучайтиришнинг педагогик аҳамияти жуда ҳам каттадир.

МАКТАБ ИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

Мактабда таълим-тарбия ишларини ягона режа асосида ташкил қилиш ва олиб бориш тўғри бошқарув услубининг ажралмас қисмидир. Ҳар бир бошқарув жамоаси фаолиятида муайян тизимнинг бўлиши шарт. Чунки, аниқ шароит, ҳолат ва вазиятнинг хусусияти бутун мактаб жамоаси олдида турган вазифалар билан боғлиқдир.

Тўғри тузилган иш режаси ҳар қандай хатонинг олдини олишга, илгари йўл қўйилган хато ва камчиликларни тугатишга ёрдам беради. Шунингдек, у мактабда тартиб-интизомни тўғри йўлга қўйишда алоҳида аҳамият касб этади.

Умумий таълим мактаблари учун шартли равишда қабул қилинган иш режалари мавжуд. Улар қуйидагичадир:

1. Мактабнинг маълум истиқболи даврига мўлжаллаб (бир беш йиллик учун) тузиладиган иш режаси. Буни мактабнинг истиқбол иш режаси деб аталади.

Бу иш режаси умуммактаб халқ хўжалик режа кўрсаткичлари асосида тузилади. Бунда мактабнинг маълум давридаги ривож (ўқув моддий ва техника базаси, мактаб қурилиши, ўқувчи ва ўқитувчилар сони, синфлар сони, ўқув кабинетларининг сони кабилар) турли рақамлар асосида кўрсатилади.

2. Мактабнинг бир ўқув йилига мўлжаллаб тузиладиган иш режаси.

Мазкур режа мактабнинг истиқбол иш режасининг шу ўқув йилига тегишли бўлган қисми ҳамда мактаб олдида турган вазифаларни ҳисобга олган ҳолда тузилади. Мактабнинг бир ўқув

йилига мўлжалланган иш режаси мактаб иш турлари асосида ишланади.

3. Мактабнинг жорий иш режаси. Мазкур режа мактабнинг бир ўқув йилига мўлжаллаб тузилган иш режаси асосида ишланади. Бу режа туркумига:

— мактаб директори ва директор ўринбосарларининг бир ўқув йилига мўлжаллаб тузадиган иш режалари;

— мактабда фанлар бўйича ташкил этилган методик бирлашмаларнинг иш режалари;

— синф раҳбарининг иш режалари;

— фан тўғараклари ва кунли узайтирилган группа раҳбарларининг иш режалари;

— мактаб кутубхонасининг иш режалари;

— мактаб устахонасининг иш режаси;

— мактаб ота-оналар комитетининг иш режаси;

— мактаб врачлари ва ҳамширасининг иш режаси;

— ҳар бир бошланғич ва фан ўқитувчисининг кундалик дарсли ўтказиш режаси каби режалар мактабнинг жорий режалар тизимидан ўрин олади.

Режани тўғри тузиш билан иш битмайди. Ишнинг муваффақияти шу режани қандай усулда амалга оширишга, унда белгиланган тадбирларни ҳаётга тадбиқ этиш маҳоратига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Мактаб режасини амалга оширишда қуйидагилар муҳим аҳамият касб этади:

1. Юқори ташкилотлар, халқ таълими бўлимлари ва мактабга яқин бўлган турли муассасалар билан мустақам алоқа ўрнатилганлиги;

2. Бошқариш ва раҳбарлик ишига билимдон, ўта ҳалол, ишбилармон ва яхши маъмурий қобилиятга эга бўлган педагог ходимлар жалб этилганлиги;

3. Кадрлар ўртасида иш тақсимотининг тўғри ташкил этилганлиги;

4. Раҳбар ходимлардан тортиб энг қуйи ижрочигача умумий режадан келиб чиқадиган шахсий (жорий) иш режасини тузиб, шу асосда иш юритиш;

5. Раҳбарнинг мактаб иш режаларини бажарилиши юзасидан самарали ҳамда узлуксиз назоратни ўрнатганлиги.

Ўқитувчи — мактабдаги бош сиймо. Бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам мактабнинг иш режасида ўқитувчилар жамоасидаги кучларни шундай тақсимлаш керакки, уларнинг ҳар бири топшириқларни бажаришга бутун куч ва ғайратини сафарбар этиш имкониятига эга бўлсин. Худди шу жиҳатдан мактабнинг ўқув-тарбия ишларини режалаштиришда қуйидаги учта шартга риоя қилиш мақсадга мувофиқдир:

1. Ишнинг бошланғич аҳволини чуқур педагогик таҳлил қилиш йўли билан, яъни иш режалаштирилаётган пайтда педагогик жараён тавсифини аниқ билиш.

2. Ишнинг режалаштирилиши охирида ўқувчиларга берил-

ган таълим ва тарбиянинг даражасини аниқ тасаввур қилиш.

3. Мактаб ишини ҳозирги кун талаблари даражасига кўтармоқ учун шунга имкон берадиган педагогик воситаларни энг мақбул тарзда танлаш.

Бундан ташқари, мактаб ишини режалаштиришда қуйидаги ақидаларга (принципларга) риоя қилишнинг аҳамияти каттадир. Режалаштириш қоидалари қуйидагича изоҳланади:

Илмий қондаси, бу ҳал қилувчи омилдир. Режалар мавжуд аҳволни чуқур илмий таҳлил қилиш, рўй бераётган жараёнларни тушуниш асосида, педагогика, психология ва социология фанлари соҳасида эришилган ютуқларни ҳисобга олган ҳолда тузилиши лозим.

Демократик қондаси. Халқ таълими тизими ва мактабни ривожлантириш, унга раҳбарлик қилиш юзасидан тузилган режаларнинг ҳаммаси илмий-методик ва умумий педагогик йўналишда бўлиб, режалаштиришдаги демократик ақидаси эса, режанинг директив асосида тузилишининггина эмас, балки шу билан бирга уни педагоглар жамоаси иштирокида ишлаб чиқиш ва муҳокама қилишда мазкур мактаб педагоглар жамоасининг фаол қатнашувини ҳам назарда тутати.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, мактабни бошқариш пухта тузилган режа билан бевосита боғлиқдир. Режа эса мактаб жамоаси билан ҳамкорликда тузилади ва у мактабда таълим-тарбия ишларини тўғри йўлга қўйишга, ривожлантиришга ёрдам беради. Зотан, бу мустақил давлатимизнинг халқ таълими тизими олдига қўйган талабларини тўла-тўқис амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

СЎНГСЎЗ

Ота-боболаримиз азал-азалдан инсон тарбияси масалаларига жиддий эътибор бериб келишган ва бу анъана авлоддан авлодга кўчиб, такомиллашиб, янгича усуллар эвазига бойиб борган. Зотан, инсон маънавияти тарбияга боғлиқ. Тарбиясиз маънавият пойдеворсиз бинога ўхшаб омонатлик касб этадики, бу ҳолни шарҳлаб, изоҳлаб ўтиришнинг ҳожати йўқдир. Шу боисдан-да, тарбияшунослик фанига барча даврларда кучли эҳтиёж сезилган ва бу фан ҳар бир тузум «об-ҳавосига» қараб гоҳо турланиб, тусланиб турган. Бугунги Истиқлол замони биздан ана шундай турланишлардан ҳоли тарбияшуносликни сўрайди. Ҳар қандай янгиликда унутилган эскилик мавжуддир, деган экан бир донишманд. Тарбияшуносликда янги деб қабул қилинаётган услублар, тузукроқ разм солсак, жуда олис замонларга бориб тақалади. Қуръони Карим, Ҳадиси Шарифларда зикр этилган тарбия воситалари тарбияшуносликнинг бугунги қоидаларини ҳам ичдан нурлантириб туради, десак муболаға бўлмас. Тўғри, совет империяси замонасида бу маънавий жавоҳирлар ёш

авлоддан пинҳон тутилди. Тарбияшуносликда Оврўпо йўналишлари устиворлик қилди. Рус педагоглари қарашлари ҳамда Оврўпо тарбияшунослари таълимотлари дарсликлар негизини ташкил этдики, оқибат натижада миллий тарбияшунослигимиз аста-секин унутила бошланди. Шукрким, Истиқлол ўша жараёнга нуқта қўйди. Азиз ўқувчи! Қўлингиздаги мазкур қўлланма ана шу миллий тикланиш, ўзликни англаш ва ростлаш бобидаги илк уриниш самараси сифатида юзага чиққан.

Қўлланма муаллифлари мафкура соҳасидаги ўзгаришларни назарда тутган ҳолда тарбияшуносликка янгича нигоҳ ташлаганлар. Уша ўзгаришлар жараёнидан хулоса чиқарган ҳолда қадимги нақл, ривоятлардан ўз ўрнида, унумли фойдаланганлар.

Мазкур қўлланма Наманган Давлат университети профессор-ўқитувчилари ва республикамизнинг етакчи олимлари ҳамкорлигида профессор А. К. Мунавваровнинг умумий таҳрири остида нашрга тайёрланган. Қўлланмадаги I, II, III, IV, XXI бобларни А. Мунавваров, V бобни М. Очилов, VI, VII, VIII, IX, X бобларни С. Акмалова, XI бобни А. Раҳимов, XII, XIII бобларни М. Нишонов, XIV бобни А. Абдураҳмонов, XV бобни М. Маъмуров, М. Ҳайитбоев, XVI, XXII бобларни М. Ҳайитбоев, XVII, XXIV бобларни А. Мунавваров, М. Собирова, XVIII бобни В. Шёгол, М. Нишонов, XIX бобни А. Сатторов, XX бобни М. Мирзаабдуллаева, XXIII бобни А. Бурхонов, XXV бобни М. Мирқосимов ёзган.

Яна таъкидлаймизки, бу ҳали «қалдирғоч» қўлланмадир. Шунинг учун ҳам қўлланмада камчиликлар, ҳали қиёмига етмаган боблар бўлиши табиийдир. Худди шу маънода муҳтарам ўқувчи, Сизнинг фикру мулоҳазаларингизга муҳтожмиз. Нашриётимизга хат йўллаб, таклиф-истакларингиздан бизни воқиф этсангиз нур устига аъло нур бўлур эди. Таклиф-истакларингизни келгуси нашрларда албатта инобатга оламиз.

МУНДАРИЖА

I қисм

ПЕДАГОГИКАНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

I б о б. Педагогика фани, унинг мақсади, вазифалари ва илмий-тадқиқот усуллари	3
Педагогиканиннг асосий категориялари	6
Педагогиканиннг фанлар билан алоқаси ва педагогика фанлари тизими	7
Педагогика фанининг илмий-тадқиқот усуллари	9
II б о б. Ёш авлод тарбиясининг мақсад ва вазифалари	15
III б о б. Ўқувчи шахсининг ривожланиши ва тарбия	25
Шахс ва унинг ривожланиши ҳақида тушунча	25
Шахс ривожланишига таъсир этувчи омиллар	28
Болаларнинг ёш давлари хусусиятлари тавсифи	30
IV б о б. Ўзбекистонда халқ таълими тизими	39
Ўзбекистон ҳудудида халқ таълими тизимининг вужудга келиши тарихи	40
Ўзбекистон халқ таълими тизимига тавсиф	43
Халқ таълими тизимидаги таълим-тарбия муассасаларига тавсиф	47
V б о б. Ўқитувчи	52
Ўқитувчи — ёшларга таълим-тарбия берувчи киши	52
Ўқитувчилик касбини танлаш	54
Педагогик фаолият	54
Педагогик қобилият ва маҳорат	55
Ўқитувчининг касбий сифатлари	58

2 қисм

ДИДАКТИКА — ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

VI б о б. Дидактика фани ва унинг вазифалари	62
Дидактика ҳақида тушунча	62
Билиш — таълим жараёнининг методологик асосидир	64
Таълим жараёни	65
Таълим жараёнининг икки томонлама хусусияти	66
Таълим жараёнида билиш фаолиятининг босқичлари	67
VII б о б. Таълимнинг мазмуни	68
Ўқув режаси	70
Ўқув дастури	71
Дарелик	73
VIII б о б. Таълим қонуниятлари ва қоидалари	74
Таълимнинг илмий бўлиш қондаси	76
Таълимнинг тизимли ва изчил бўлиши қондаси	76

Таълим ва тарбиянинг бирлиги қондаси	78
Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлаб ўқитилиши	79
Таълимда онглилик, фаоллик ва мустақиллик қондаси	80
Таълимда кўрсатмалилик қондаси	81
Таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши қондаси	83
Таълимда билим, кўникма ва малакаларни пухта ва мустаҳкам ўзлаштириш қондаси	84
Таълимда ўқувчига хос хусусиятларни ҳисобга олиш қондаси	85
IX б о б. Таълим усуллари	86
Ўқитишнинг оғзаки усуллари	88
Ўқитишнинг кўргазмалли усуллари	92
Ўқитишнинг амалий усуллари	94
Ўқитишнинг репродуктив ва муаммоли — изланиш усуллари	97
Ўқитишнинг индуктив ва дедуктив усуллари	100
Таълим жараёнида ўқувчиларни рағбатлантириш ва танбеҳ бериш усуллари	100
Ўқитишда назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш усуллари	101
X б о б. Таълимни ташкил этиш шакллари	102
Дарсга бўлган талаблар	104
Синф — дарс шаклидаги дарс турлари ва уларнинг тузилиши	105
Синф — дарс шаклидаги машғулотларни ташкил этиш	107
Семинар ва амалий-тажриба ишлар шаклидаги машғулотлар	108
XI б о б. Таълим жараёнида электрон ҳисоблаш машиналари	110

3 қисм

ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

XII б о б. Тарбия жараёнининг моҳияти	119
Тарбия қондалари	120
Тарбиянинг мақсадга қаратилганлиги қондаси	121
Тарбияда инсонпарварлик ва демократия қондаси	121
Тарбияда миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устунлиги қондаси	123
Тарбияда изчиллик, тизимлилик, тарбиявий таъсирларнинг уйғунлиги ва узлуксизлиги қондаси	124
XIII б о б. Тарбиянинг умумий усуллари	125
Тарбия усуллари ҳақида тушунча	125
Тарбия усулларига тавсиф	126
XIV б о б. Ўқувчиларда илмий дунёқарашни шакллантириш	132
Билим илмий дунёқарашнинг асосидир	132
Дунёқараш педагогик жараён сифатида	136
XV б о б. Ахлоқий тарбия	139
Ахлоқ ва ахлоқий тарбия ҳақида тушунча	139
Ахлоқий тарбиянинг мазмуни	140
Мактабда ахлоқий тарбияни амалга ошириш йўллари	142
XVI б о б. Ҳуқуқий тарбия	145
XVII б о б. Экологик тарбия	151
XVIII б о б. Ўқувчиларни касбга йўналтириш	157

XIX б о б. Иқтисодий тарбия	160
XX б о б. Эстетик тарбия	163
Эстетик тарбия мазмуни	166
Эстетик тарбия бериш воситалари	167
Эстетик тарбия беришда бадиий адабиётдан фойдаланиш	168
XXI б о б. Жисмоний тарбия	168
Жисмоний тарбиянинг мақсад, вазифалари ва аҳамияти	168
XXII б о б. Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар.	172
XXIII б о б. Ўқувчиларнинг жамоат ташкилотлари	175
Ўзбекистонда болалар ва ўсмирлар уюшмаси	175
Ўзбекистон Республикасида Ёшлар иттифоқи ва унинг таълим-тарбия ишларини ташкил этиш	177
XXIV б о б. Ўқувчиларни оилада тарбиялаш	180
XXV б о б. Мактабни бошқариш	187
Бошқариш ҳақида умумий тушунча	187
Бошқариш омиллари	189
Мактаб ишини режалаштириш	193

ПЕДАГОГИКА

*Педагогика институтлари ҳамда
дорилфунун талабалари учун
ўқув қўлланма*

(А. Мунавваровнинг умумий таҳрири остида)

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Таҳририят мудри С. Очил
Муҳаррир Б. Рўзимухаммад
Бадий муҳаррир З. Абдурасулов
Техник муҳаррир С. Турсунова
Мусаҳҳиҳ А. Иброҳимов.

ИБ 6900.

Теринга берилди 22. 12. 95. Босишга рухсат этилди.
3. 03. 96. Формати 60×90/16. Тип қоғози. Кегли 10
шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усу-
лида босилди. Шартли б. л. 12,5. Шартли кр.-отт 12,75.
Нашр. л. 12,36. Тиражи 4000. Буюртма № 11.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 12—167—95.

Ўзбекистон Республикаси давлат матбуот қўмитасининг
Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд
кўчаси, 44, 1996.